

ילקוט ב':

דברי מחקר, עיון ופרקי זיכרונות

יהודי וויז'ניָנה בעת החדשה

בעריכת צבי לוקר

ילקוט ב' :

דברי מחקר, עיון ופרקי זיכרונות

יהודי וויזודינָה בעת החדשה

בעריכת צבי לוקר

מיון / המפעל ההיסטורי ומפעיליו הראשונים — ד"ר צבי רותם ז"ל.
ילקוט ב' במפעל ההיסטורי על-שם יקיר אבנטוב ז"ל.

יוצא לאור בסיועו של מר ויקטור שטרק, חיפה.

עיצוב: גרשון אפפל, גבעתיים

כל הזכויות שמורות להתאחדות עולי יוגוסלאוויה, תל-אביב
Copyright by HITAH DUT OLEY YUGOSLAVIA Tel Aviv

הפקה: טכנוסדר בע"מ, תל-אביב

תוכן הענינים

עמוד	
7—5	הקדמה
46—8	פרופסור מארן פריידניץ: קווים לתולדות יהדות וויודינה במאה הי"ח
100—47	יוסף לווינגר: יהודי וויודינה במאה הי"ט ובראשית המאה הי"כ'
114—101	צבי לוקר: ראשיתה של התנועה הציונית בגליל וויודינה
115	רשימת האיורים
22—14	תמצית בסרביה-קרואטית
13—5	תמצית באנגלית
4—3	מבוא לועזי

הקדמה

ילקוט זה בא בעקבות "ילקוט תש"ח – תשל"ח" * שראה אור בשנת תשל"ט ושהיה מוקדש לשלושים שנות העליה מיוגוסלאוויה, לאחר השואה.

כאן נדון ביהודי גליל וויבודינה (Vojvodina), מרכיב משמעותי וייחודי של בני-שראל בקרב הסלאווים הדרומיים, הן מבחינת משקלם הכלכלי והן לנוכח שונותם התרבותית והלשונית מאחיהם בשאר חלקי המדינה שקמה בעקבות מלחמת העולם הראשונה.

בחיבורו החלוצי של יקיר אבנטוב ז"ל ** הוקדש לנושא זה פרק, ובו 10 עמודים בלבד הדנים בוויבודינה. על-כן נראה רצוי להרחיב את היריעה בנידון. חוקרים מקומיים קידמו את המידע לגבי יהודי החבלים באצ'יקה ובאנאט בשתי אסופות חשובות מטעם המוזיאון היהודי של בלגראד, *** ממציאהם אלה נוצלו בילקוט זה, תוך שילובם במקורות אחרים.

שלושה חוקרים שותפים למפעל זה: פרופ. מ. פריידנברג, י. לווינגר והחותם מטה. כוונתו כפולה: לתעד את קורות בני עמנו שתקוע יתד באזור פורה זה ולהנציח את האישים הבולטים בחיי העדה שבוויבודינה במעבר העתים ובחילופי הריכוזים וכן להציב מעין גל-עד לעדה זו בכלל, ולראשוני הציונות שבקרבה בפרט. מדובר בניסיון להציג באורח כרונולוגי את התיישבותם, התגבשותם ועיצוב דמותם של היהודים בקהילותיהם ובארגוניהם המיוחדים. בהעדר מקורות פנימיים, התבססנו על הספרות ההיסטורית הכללית והשתמשנו, כאמור, בעבודותיהם של חוקרים יהודיים ונכרים, בעיקר סרבים, שעסקו במעוט היהודי.

היהודים שיסדו את הקהילות והיו לחבריהן נדרו ובאו מטריטוריות שונות שבצפון ובמערב, כולן בתוך הממלכה ההאבסבורגית. המדובר בהונגריה הישנה, בסלובאקיה, בבורגונלנד (שבין הונגריה לאוסטריה) וגם במוראוויה. מקובלת ההנחה, שראשוני המתישבים, ואף רובם, בנוכי-סאד למשל, מוצאם מניקולסבורג (כיום מיקולוב שבמוראוויה), בארץ הצ'כים. בחלק מן הטרטוריות הללו השפה השולטת היתה ההונגרית, ובאחרים הגרמנית. בנוסף על המעבר משפת-האם – היידיש – לשפת הסביבה, נאלצו היהודים, שבמשך דורות הסתגלו וכבר היו מושרשים בגרמנית, במקרים רבים, לעבור

* ילקוט תש"ח – תשל"ח, דברי מחקר ועיון ופרקי זכרונות – 30 שנה למדינת ישראל ולעלייה מאורגנת מיוגוסלביה, התאחדות עולי יוגוסלביה, ירושלים, תשל"ט – 1978.

** תולדות יהודי יוגוסלביה. כרך ראשון: מימי קדם עד סוף המאה הי"ט. מאת יקיר אבנטוב, כעריכת צבי רותם, התאחדות עולי יוגוסלביה, תל-אביב, תשל"א/1971 – להלן "כרך א".

*** Zbornik מס' 4 ומס' 5 משנת 1979 ומשנת 1987 (בסרביית-קרוואטית).

להונגריה. מן הראוי לציין, שבין היידיש לבין הגרמנית נהוגה היתה, בעיקר בקהילות האורתודוקסיות, ה'טאייטש', כלומר גרמנית שזורה בביטויים עבריים וכתובה באותיות מרובעות. בשפה זו נוהלו עד לעת החדשה פנקסי מרבית הקהילות לאורך נהר טיסה, כגון סנטה ואדה. משרידי האורתודוקסייה ההונגרית נותרו בשטחי יוגוסלאוויה 12 קהילות, כולן בוויודינה. היו שלבים שונים במעבר בין הגרמנית לבין ההונגרית אפילו בתוך הונגריה גופא. לדוגמא: הרב ד"ר מוריץ-מור קליין*, שהצטיין כמורם הרוחני של יהודי נאג' בצ'רק (וליקי בצ'רק, כיום זרניאנין) שבחבל באנאט בשלהי המאה הי"ט, דרש בעיר הולדתו מיסקולץ (Miskolcz), בשנת 1863, בעת חנוכת בית-הכנסת, לא בשפה ההונגרית, כ"א בגרמנית.** בקהילות הניאולוגיות בוויודינה השתמשו הדרשנים, באותה תקופה, בדרך כלל, בהונגרית. בדור הבא החל מעבר חדש – מהונגרית לסרבית.

כרי, שכמקביל להיטים התרבותיים והלשוניים נחוץ לדון בצרכים הקיומיים, כגון המצב המשפטי, פרנסות ואכסון. בכל-הסוגיות הללו עוסקים עמיתיי המלומדים, לפי הסדר הבא: הפרופסור מ. פרידנברג, דן במאות הי"ז והי"ח, ואילו י. לווינגר עוסק במאה הי"ט ובראשית המאה הנוכחית. הראשון שם את הדגש על הצד הכלכלי-חברתי, בעוד שהשני משלב את אירועי העדה היהודית במדיניות העולמית ובמצבה הכללי של הקיסרות ונציגויותיה השונות. פרופ. פרידנברג כותב, בין השאר, על היהודים שהתגוררו בכפרים ועל בעיותיהם*. בזה יש חידוש הראוי לציון כשלעצמו, בהשוואה למה שקרה בקרואטיה ובסלאבוניה,** שם שתייטבו היהודים בתחילה בכפרים, בעוד שבוויודינה התהליך היה, כפי הנראה, הפוך. וכפי שהמחבר עצמו מדגיש, הפרשה היא בחזקת צריך עיון, בעיקר מתוך זוויית ראייה נוספת. דיוניו של לווינגר מקיפים הן היבטים היסטוריים כלליים ונוגעים גם בתהליכים שעברו על היהדות העולמית. וכמו-כן הוא סוקר בשקידה את הנעשה בקרב היהדות ההונגרית, שיהודי גליל וויודינה היו לאורך זמן רב חלק בלתי-נפרד ממנה.

שני החוקרים הסתמכו במידה מסוימת על אותם המקורות, כל אחד על-פי דרכו ותפיסתו, ואין תימה שקיימות אי-אלה חפיפיות. אף הגדרת המונח 'וויודינה' אינה אחידה. דומני, שאין בכך פגם. אדרבה, הגדרות המושג ההיסטורי והמציאות הגיאוגרפית בה עסקינן יצאו מכך ביתר בהירות.

-
- מעניין להדגיש שהרב קליין הוסמך לרבנות לא בכודאפשט, אלא בפראג. הוא שימש ברבנות בעיר פאפא ואחר-כך בצ'רק נג'ל. בעיר זו כתב והדיר את תרגומו – היחיד מסוגו עד עתה – של 'מורה נבוכים' לרמב"ם מערבית להונגרית, ב-12 חוברות, שהצטרפו ל-3 כרכים. הספר הודפס בשני כתיב-דפוס מקומיים וראה אור בשנים 1884, 1887 ו-1890, תחת השם A Tévelygoek Utmutatója. Irta Mozes ben Maimun. זהו חיבור בן 1036 עמודי דפוס קווארטו, כולל האפארט המדעי.
 - הדרשה נתפרסמה בסגד'ן (Szegedin) בשנת 1864 בכותרת הכאה: Rede gehalten in der neuerbauten Synagoge zu Miskolcz von Dr. M. Klein, Sabbath Wayischlach 5624/1863 בספרייה הלאומית בירושלים.
 - * ראה רמזים על כך כבר בכרך א', עמ' 229-230.
 - ** ראה בכרך ב' תולדות יהודי יוגוסלאוויה, תשנ"א (זיכרונותיו של צבי רותם, עמ' 35-42).

כתוצאה משני המחקרים הנרחבים והרבגוניים האלה מתקבלת, כמדומני, תמונה טיפולוגית מבוזרת היטב של מאבקים, בעיותיה והשיגיה של יהדות וויזודינה למן הקמתה ועד לראשית דרכה הקצרה, אך הדינאמית בעיקרה, במדינת הסלאווים הדרומיים בדרומו.

הסקירה שהחותרם מתה מגיש להלן מבליטה את התגבשותה של יהדות זו מבחינת התודעה הלאומית, דהיינו במסגרת התנועה הציונית המרכז-אירופית והיגוסלאווית כאחד. ניצחונה והתגברותה של הציונות היו גורם מדרבן ומסייע בקיומה ובהתפתחותה של העדה הזאת ובהתיצבותה המלאה בתוך יהדות יוגוסלאוויה בהתהוותה, בשנות העשרים והשלושים של המאה הנוכחית.

תקוותי היא, כי החומר העובדתי והסבריו כפי שהובאו באסופה זו, ישלימו את המידע על ענף נוסף של יהדות יוגוסלאוויה, אשר התפוררותה הטראגית בימינו מקנה לו מימד היסטורי מיוחד*.

בילקוט זה השתדלנו להציג את דיוקנה הכללי של יהדות וויזודינה בלי להיכנס לתיאורים מפורטים של מרכיביה. נהגנו כך משני טעמים: א. כדי לשמור על אופיו המונוגרפי-כללי של החיבור, ב. משום שמלאכה זו נעשתה כבר במידת-מה. (ראה "פנקס הקהילות — אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת-העולם השנייה — יוגוסלאוויה", בהוצאת יד ושם, ירושלים, תשמ"ח).

* בספרה הסוציאולוגי-היסטורי של מרת פריינרייך, דהיינו Harriet Pass-Freidenreich, *Yugoslavia (A Quest for Community)*, שיצא לאור בפילדלפיה בשנת תש"ם/1979, היא דנה בשלושת אנפיה של יהדות יוגוסלאוויה — סרביה, קרואטיה ובוסניה-הרצגובינה — בלבד. את החסר לגבי מאקדוניה מילאה ג'ני לבל בספרה "גאות ושבר", הוצאת מורשת, ירושלים, תשמ"ז/1986. את החסר בנוגע למרכיב חשוב נוסף, ז.א. וויזודינה, תמלא חוברתנו — ילקוט ב' — וכך נבוא על שטרנו.

פרופ' מרן פרידנברג:

קווים לתולדות יהדות ווייוודינה במאה הי"ח*

1. הקדמה

תיאור תולדות היהדות על אדמת ווייוודינה אמור לתפוס מקום ייחודי בין תולדות יהודי הארצות הדרום-סלאביות. ראשית, משום שההיסטוריה של האזור כשלעצמו שונה באופן משמעותי מזו של מספר פלכים סרביים וקרואטיים. שנית, היהודים שיישבו את המקום היו שונים מרוב יושבי הפלכים הסרביים הוותיקים — הם היו אשכנזים ולא ספרדים. מצב זה התהווה אחרי גירושם הסופי של התורכים בסוף המאה הי"ז. לאור זאת נגדיר את הגבול המוקדם למחקרנו — סוף המאה הי"ז — תחילת המאה הי"ט. הגבול המאוחר הוא תקופת מלחמות נפוליאון.

הברל נוסף נעוץ בעובדה שההיסטוריה של יהדות ווייוודינה מתועדת במקורות כמידה מלאה יותר מזו של יהדות הפלכים השכנים. ובוודאי נכון הדבר בהשוואה לתיעוד קורותיהם של יהודי סרביה עצמה, דרומה מנהרות הסאווה והדנובה. עם זאת, פרסומי המקורות מפליאים בחדשנותם — שכן רובם נתחברו רק לפני 15 שנה לכל היותר. על כן אנו אסירי-תודה לקבוצה קטנה של היסטוריונים מווייוודינה, שחקרו בארכיונם המקומיים. הם התחילו את חיפושיהם אחרי החומר שנשמר, הוציאו לא מעט דברים בלתי ידועים עד אז, ערכום ופרסמום. אמנם רוב החומר פורסם כהוצאת-סיפור ולא כהצגת מקורות, אך אין זה פוגע בערכו המדעי!

זה ניכר בעובדה שכאשר ד. פופוביץ' כתב את ספרו "הסרבים בווייוודינה", לא עמד לרשותו שום חומר מסוג זה. הספר נכתב בשנים 1957-1963, לכן לא יכול החוקר, שאמנם גם לא התכוון לכך, לתאר את הגירותיהם של היהודים, עיסוקיהם ויחסיהם עם השלטונות. חוקרים אחרים לעומתו — כגון: פ. שוסברגר, שכתב על נובי סאד², ד. ייליץ', שכתב על

* המחקר לחיבור זה נערך במסגרת פעילותו של המכון לחפוצות של אוניברסיטת תל-אביב. (המחבר והעורך מביעים את תודתם ליי"ר המכון, פרופ' ר"ר מינה רזן, על עירוריה ועל תמיכתה המתמדת).

1. הערך הזה ניכר גם בביבליוגראפיה המורדנית / ראה: "Pinkas".

2. P. Šosberger, Jevreji.

סובוטיצה /³, ד. צ'וליץ' — על ווליקי בצ'קרק / זרניאנין /⁴, מ. בליינסקי על סומבור /⁵ — אכן ביצעו עבודה כזו. לכן סבורני שסדרת המחקרים האלה, שראו אור בסוף שנות ה-70 ובשנות ה-80 של המאה הזו, מהווה מעין נקודת-מפנה בחקר המקורות של יהדות וייודינה.

מה הם מאפייניו של מחקר חדש זה?

ראשית, אין ספק כי בכל אחד מן הפרסומים האלה יש תרומה להתפתחות ההיסטוריוגרפיה של הנושא, ומבחינה זו אפשר להעלות מספר הוכחות רציניות ודי חד-סוגיות. רוב החוקרים הללו ויתרו על סקירת העבודה שנעשתה לפניהם. / עבודתו של ד. ייליץ' במובן זה יוצאת מן הכלל, כי הוא מזכיר את קודמיו ואף נותן להם הערכה קצרה. /

שנית, כמה כן המחברים נוטים להתעלם מהערכה, או לכל הפחות מסקירה קצרה של המקורות שכה רבות עבדו עליהם. אין מיון, אין תיאור התכונות האופייניות למקורות, ובמקרים אחדים אין אפילו מראי-מקומות של האוצרות הארכיוניים. לעתים אף אין הקורא יכול לדעת באיזו שפה כתובים המקורות הנחקרים, שלא לדבר על בדיקת ודאותם.

שלישית, כל אחד מן המחברים ערך את החומר ברכו שלו. מ. בליינסקי, לדוגמה, תיאר תקופה ארוכה בתולדות יהדות העיר סומבור, משנת 1735 עד 1770, אולם החומר הנוגע לתקופה שמעניינת אותנו הינו דל למדי. הוא העלה בצורה כוללת שני נושאים: א. היישובים הקדומים ביותר בסומבור, השתרשותם החברתית-כלכלית והלאומית של היהודים בערים ובתחומים כמו דת, בתי-ספר, קהילות. ואילו ד. צ'וליץ' הסתפק, לגבי ווליקי בצ'קרק, בציון הנושא גרידא, דהיינו "התיישבות ועיסוקיהם של היהודים בשנים 1788-1848". מספר מחברים אינם מציגים את נושא העבודה. מחקר של ד. ייליץ' על סובוטיצה הוא המתקדם ביותר מבחינה זו, אך תיאוריו אינם מְסוּדָרִים לפי נושאים, אף לא לפי בעיות, אלא מבוססים פשוט על מאורעות חשובים בתולדות יהודי העיר. בסיכום, אין לפנינו מחקר מנתח, אלא אסופות של חומר השייך לחקר האזורים, למען פרסום מונוגרפיות בעתיד. אמנם המחברים בעצמם מודעים לכך: הביקורתיים שבהם אכן מכנים את עבודותיהם בשם "פרילויז", דהיינו מעין מסות-משנה.

מכאן נובעות כמה ממטרותי החיוניות ביותר. הראשונה שבהן היא להתייחס לכל החומר שפורסם, ללא חלוקה לקהילות, עם מספר שאלות שקולות היטב, ובכך לערוך עיבוד ניתוחי חדש לחומר שבנמצא. אי לכך הנני להציע לדיון את התחומים הבאים:

3. למרות שחוקר זה נוטה לטעון טענות לא-ברוקות, ראה למשל את קביעתו על ירידה מתמדת ברמת חיי היהודים בקיסרות האוסטרית מימי ליאופולד ה-1 ועד יוסף ה-2 — D. Jelić, Pregled, p. 3.
4. ראה Čolić, Učešće.
5. ראה Beljanski, Jevreji.

1. כיצד מתפתחים תהליכי ההגירה? באשר לווייודינה, לשאלה הזאת משמעות אקטואלית מיוחדת, מכיוון שהיהדות המעניינת אותנו אינה יורשת טבעית של איזושהי קבוצה אתנית שישבה כאן מקודם, אלא תוצאה של תזוזות דמוגרפיות.
2. במה עוסקים היהודים? זוהי לכאורה אחת השאלות הפשוטות ביותר, המובנות לחוקר ולקורא. ברם הקשיים כאן נובעים בעיקר משטחיות המידע שיש בידינו מהמקורות. נוכל ללמוד במה עסקו יהודי ווייודינה: היו ביניהם יצרני-בירה, מפיצי-סחורה (רוכלים), דרך משל, אך לא נדע עדיין כיצד ביצעו את תפקידיהם המקצועיים, כלומר כמה הרוויחו, עם מי באו במגע וכו'.
3. אחת המשימותה קשות ביותר בנושא זה היא הקביעה, מה היו יחסי-הגומלין בין היהודים לבין הסביבה המנהלית של התקופה. בנידון זה אי-אפשר להסתפק ברשימת האיסורים, או להיפך — ההיתרים, או ברשימת המסים. צריך לגלות גם באיזו צורה הגיבו השלטונות, ברמות השונות, על תופעת התיישבותם וקיומם של היהודים. זאת אף זאת: איזו מדיניות נקטה הקיסרות כלפי היהודים?
4. ארגון הקהילה, פעילותה, מבנה השכבות השונות שבתוכה — כל אלה הן בעיות שוליות יחסית, אם כי חשובות כשלעצמן. לבסוף, חשוב היה להציג מעין תרשים, ולו רק משוער, על אודות תולדות יהדות ווייודינה.

המקורות

נאלצתי לבצע את משימותי שלא בעזרת מקורות מעודכנים, משום שארכיונים אלה אינם בהישג-ידי ועל-כן לא היתה ברירה אלא להיעזר ב"חצאי-מוצרים", קרי בהרצאות וברשימות שנכתבו עליידי ההיסטוריונים המקומיים. אך בואו נהיה אובייקטיביים: על אף הנאמר לעיל, אין ספק שההיסטוריונים האלה עשו עבודה עצומה, כשהם מצוידים ביתרונות ניכרים, כגון ידע של השפה ההונגרית, ניסיון בארכיונים ואפשרות לעבוד בהם שנה אחרי שנה, תוך כדי היכרות מעולה של הסביבה החיצונית, כפרט הסביבה העירונית. לדוגמה: הבתים שקנו לעצמם המתיישבים היהודיים הראשונים כמעט לפני מאתיים שנה, ההיסטוריונים האלה הכירום היטב. צאצאי המתיישבים ההם היו לעתים חבריהם לכיתה. לכן עיבר החומר התיעודי שהם לקחו על עצמם נתוסף לחומר עצמו. עיבוד זה נעשה בדרך הבאה:

ההיסטוריונים הסרביים הנ"ל בנו תחילה כרטסות של החומר, כרטסות נרחבות מאוד אך כמעט בלתי-יעילות למטרות שהצבתי לעצמי, משום שהן משתייכות לרוב לסוף המאה ה-י"ט — תחילת המאה ה-כ'. אחר-כך, וזה היה הרבה יותר חשוב לי, ערכו החוקרים הרצאות-סיפור על תעודות חד-סוגיות רבות, שעליהן כבר עמדתי לעיל. רוב התעודות היו אישורי-כניסה והתיישבות בעיר, בשפה המנהלית "אינקולאט", כנראה מלשון incolto — להתיישב, בלאטינית. כאשר האישורים האלה סודרו לפי סדר כרונולוגי, נתאפשר לראות

באיזו עקיבות, באיזה קצב, באילו הסתייגויות, עובר תהליך הגירת היהודים לערים. לכסוף, ההיסטוריונים המקומיים הביאו את החומר לכלל שיטה מסוימת, כאשר מיינוהו על-פי נושאים ראשוניים, כמו "מלאכה", "מסחר קמעוני" וכדומה.

מכל דרכי עיבוד החומר הנ"ל הפורה ביותר, לדעתי, היתה שיטת התיאורים של אישורי הכניסה לעיר. בדרך-כלל נכללו בהם פרטים, כמו: 1. תאריך, 2. שם הנכנס, 3. הרכב או כמות הנפשות של המשפחה, 4. המקום ממנו הגיע היהודי, 5. מטרת בואו או מקצועו, ופעמים רבות גם תיאור רכושו ובפרט, האם הספיק כבר לרכוש לעצמו בית. מן הראוי להדגיש שמקורותינו העיקריים מכניסים אותנו לתוך ענייני היהדות העירונית ולא הכפרית. כדי לדון במציאות האחרת, הכפרית, הייתי צריך לעיין בפרסום רב הכרכים בשם "אסופת תעודות הונגריות-יהודיות", ובמקור "Magyar zsidó oklevéltár"⁶.

ספר זה מכיל חומר רב על חיי הכפרים, אך אלה הן תעודות על יהדות הונגריה כולה. מידע על באצ'קה ובאנאט מוצג שם, למצער, באופן מצומצם למדי. את עבודת ניתוחו נאלצתי לדחות לעתיד.⁷ ייתכן שהשלב הזה יתן חומר לכתיבה, מעין תיאור החיים הכפריים של יהדות ווייודינה — Rusticatio Judaica—Vojvodinensia, אך אין אלה אלא תכניות לעתיד.

נזכיר עוד תעודות מסוג אחר, כגון מידע על נהלים משפטיים, על התכתבויות בין מוסדות המנהל לבין עצמם או תוצאותיהן, שהן חשובות מאוד. בעזרת תעודות אלה נוצרה האפשרות להכניס אי-אלה הערכות כמותיות לתוך העבודה. זאת ועוד, בספר הישן על יהדות נובי-סאד משנת 1933, שהוצא לאור מחדש לאחרונה בתל-אביב⁸, הובאו במקור וללא קיצורים מפרטי-כל לא מעטים של משפטים ומשיבות העִרְיָה.

ברצוני להקדים מיד את ספקותי בקשר לעבודה הצפויה. הם נובעים בעיקר מכך, שלא ראיתי את המקורות עצמם ונאלצתי להסתפק בעיבודם של אחרים. באיזו מידה היה העיבוד הזה מוצלח? או, לשון בוטה יותר, מה היתה רמתו המקצועית של אותו עיבוד? נראה שלספקותי אלה יש יסוד, אך זוהי המציאות הנתונה.

הקורא יבחין ללא קושי שלרוב נוצל חומר מאזורי באצ'קה ובאנאט — מכיוון שהוא היה הדומיננטי במקורותי. אמנם יש בהם גם מחקר בתולדות אזור באראניה, מעבודתו של י. שווייצר, שהבאתי בחשבון.

6. הפרסום נערך החל משנת 1903 בהנהלת הרב ד"ר א. שייבר ז"ל. עד שנת 1980 יצאו לאור 18 כרכים.

7. קשיי שפה היוו כאן בעיה ניכרת, הואיל ומחבר שורות אלה אינו בקיא בשפה ההונגרית.

8. הספר הופיע במקביל בהונגרית ובסרבית בנובי-סאד, והודפס מחדש, עם תוספות, בתל-אביב, בינואר 1972. ראה תחת "ראדר-מאיר".

2. ווייודינה — מה טיבו של הגליל הזה?

כידוע, ההיסטוריה האתנית של ווייודינה היא תוצאה של התנגשויות צבאיות-מדיניות, בפרט במלחמות האוסטר-תורכיות, שבעקבותיהן באו תמורות דמוגרפיות. האזור לא היה בר-מזל. בהיותו על הגבול של אוסטריה-הונגריה, עברה עליו תחילה המלחמה של שנות 1683-1699, שכתוצאה ממנה עבר האזור לשלטון ההבסבורגים / באזור באצ'קה — החל משנת 1699 ובאזור באנאט — משנת 1712, זמן קצר לאחר מכן היתה התקוממותו של פרנץ II ראקוצי / 1703-1711 / ואחריה, לאחר הפסקה זוטא, באה מלחמת שנות 1716-1718, אך נסתיימה בשלום פוז'ארכאץ, ובהמשך באה מלחמת שנות ה-1735-1737, מלחמה שלא הביאה הצלחה לאוסטרים, והסתיימה בחתימת שלום בלגראד ב-1738.

אין פלא, איפוא, שתוך כמה עשרות שנים הפכה ווייודינה לחבל-ארץ מוזנח בעל אוכלוסיה דלילה. גם נתוני הטבע סייעו בכך במידה רבה.

לנגד עיניהם של בני התקופה של שלהי המאה ה-17 היה מישור נמוך ומכוסה המון ביצות. חוץ מהנהרות הגדולים — דנובה, סאוה וטיסה — היו שם הרבה נחלים קטנים בעלי זרימה איטית, מקור לביצות רבות, בייחוד אחרי שטפונות תדירים. אחד מיודעי המקום מציין, כי עוד בשנות ה-30 למאה שלנו היו פרברי נובי-סאד מכוסים ביערות והיו דוגמה מובהקת לאותו שטח מוזנח שבאצ'קה ובאנאט הפכו להיות אחרי גירוש התורכים בתחילת המאה ה-17.⁹ זו היתה ארץ מדולרלת, הקדחת שלטה בה, ומחלה זו חיסלה אנשים, ובמיוחד את התושבים החדשים, שלא היו רגילים לתנאי המקום. על כן מילוי דמוגרפי מתמיד היה הכרחי בהחלט.¹⁰

תופעה נוספת איפיינה את האזור וגרמה לדלילות אוכלוסיה מדהימה. בעוד שבשאר חלקי הונגריה הצפיפות הטיפוסית היתה 28 בני-אדם לקילומטר מרובע, ווייודינה היתה עוד יותר שוממה: 2 עד 5 בני-אדם לקילומטר מרובע. ניתן לקבל מושג על עוצמת הדלילות הדמוגרפית על-פי הכפרים השוממים. למשל, במחוז צ'אנאד/באנאט נמצאו 16 כפרים מיושבים ו-40 שוממים, במחוז בצ'קר — 21 מיושבים ו-55 שוממים.¹¹ הנתונים האלה מאפשרים, דרך אגב, להבין את מידת המאמצים שנדרשו מאת הסוחרים, לרבות היהודים, כדי לבצע סיבובים בכפרים הדלילים הללו לשם רכישת תוצרתם. ואף-על-פי-כן התגברו הללו מהר יחסית על ההזנחה והפיגור כבר בעשורים הראשונים למאה ה-17.

היחזמים במלאכת השיקום היו קודם כל השלטונות האוסטריים. בעזרת מומחים זרים — בעיקר הולנדיים — החלה סלילת תעלות, ששימשו תחילה לייבוש ביצות ואחר-כך גם להפלגת ספינות; התקופה הפעילה ביותר היתה בשנים 1759-1766.¹² אז מתרחבים שטחי

9. E. Werber, Iz istorije, p. 57.

10. D. Popović, Srbi, knj. 2, pp. 24-26.

11. Istorija naroda Jugoslavije, Knj., 2 (1960), p. 1058.

12. D. Popović, Srbi, knj. 2, p. 42.

הדגנים, ניטעים צמחים תעשייתיים, כגון פשתן, קנבוס, כותנה וכמו־כן אורז, תות וענבים. בשנת 1720 היתה עדיין באנאט ארץ ביצות, אך כעבור עשר שנים הפכה לאסם של הונגריה.¹³

מצב זה יצר את הצורך בידיים עובדות ובגל ניכר של מתיישבים חדשים. ההתיישבות התפתחה בשני כיוונים. סרבים רבים עברו מהדרום. תהליך זה נמשך כמה עשרות שנים והוא נותח בפירוט בידי ד. פופוביץ'. הגרמנים באו מהצפון, מאזור שוואביה. פופוביץ' הראה בצורה משכנעת כיצד גוברת ההתיישבות הגרמנית משנת 1720 בערך, יותר נכון לומר — מערב־אירופאית — ובמידה מסוימת מתמעטת זו הסרבית. הזרימה הזאת פונה לא רק לערים אלא, ובעיקר, לכפרים היות שהשלטונות מעוניינים בעובדי אדמה. אירופה המרכזית מכוננת לכאן גלי הגירה הולכים וגוברים, כך למשל אחרי מלחמת שבע השנים, או אחרי הרעב הנורא של שנת 1770, כשלבאנאט בלבד הגיעו יותר משלושת אלפים משפחות גרמניות תוך חצי שנה.

היהודים המגיעים לשם לוקחים חלק בורם ההתיישבותי הגדול הזה. במלים אחרות, אין לתפוס את הופעת היהודים מחוץ לתנועה זו, אלא כחלק אינטגרלי ממנה. אמנם זהו חלק בעל מצב משפטי שונה. כך בתקופת מאריה־טרזיה, נפסקה הלכה שרק מי שהגיע למקום לפני שנת 1740 רשאי להישאר בתחומי הונגריה, שוויודינה נכללה אז בתוכה, ואילו אלה שהגיעו אחרי המועד הנ"ל דינם להישלח חזרה.¹⁴ אבל הוראה זו, כתקנות רבות אחרות של חצר המלכות האוסטרית, לא בוצעה בצורה עקבית.

מה שקבע את תדמיתה של ווייוודינה היו דווקא היישובים הכפריים ולא העירוניים. כפרי האזור המתחדש הזה נראו עלובים למדי. במיוחד נדהמו הנוסעים מבתי החימר הכפריים. ואף העיירות [ו"ארושיץ" או "פאלאנקה", בסרבית] לא היו שונות כלל מן הכפרים במשך תקופה ארוכה; צורת הדיור ששלטה בהן היתה של בתי חרס מסוככים בקש או בקנים. בתים דו־קומתיים היו דבר נדיר ביותר ורחובות של ממש לא נסללו מעולם.¹⁵ האנשים שאיכלסו את העיירות היו לרוב חיילים־איכרים למחצה, או כמו שקראו להם "גראניצ'ארי", מעין משמר־גבול. בסומבור; למשל, היו בשנת 1746 לא פחות מ־559 אנשים כאלה. אף במקרים שהיו בעיירה מעט "גראניצ'ארי", קבוצת הרוב היתה בכל זאת מורכבת מחקלאים; כפנצ'בו, למשל, נמנו ביניהם, בשנת 1777, 230 נפש, ולעומתם 161 בעלי־מלאכה ו־44 דייגים.¹⁶ ובסרמסקי קרלובצי, היה משלח היד הנפרץ ביותר גידול ענבים עוד בתחילת המאה ה־17.¹⁷ עיירות רבות התחילו מאפס ובראשית המאה ה־18 היו קרובות להתמוטטות אחרי

13. Istorija naroda Jugoslavije, p. 1100.

14. S. Losinski, Vengrija, p. 434.

15. D. Popović, Srbi, knj. 2, p. 317.

16. Ibidem, p. 330.

17. Ibidem, p. 116.

המלחמה. בעיירה פוטוג, לדוגמה, נרשמו בשנת 1697 — שלא היתה השנה הנוחה ביותר לקיום — 168 משקי־בית וכעבור שש שנים — רק 80.

כך נראו הכפרים, שחלק גדול מהיהודים המהגרים היה עתיד ליישבם. אמנם לערים היה כוח משיכה גדול מאוד, ובגורלותיהן יש לנו עניין מיוחד, לא רק מפני שכל אחד מהגורלות האלה יחיד במינו, אלא גם מפני שבאציקה ובאנאט היוו דוגמאות של התפתחות אורבנית מיוחדת, מאוחרת למדי לגבי רוב הערים שהוקמו והתפתחו במהלך המאה ה־17. נתמקד להלן בשני מרכזים עירוניים בלבד, לדוגמה: נובי־סאד וסוכוטיצה.

נובי־סאד — כבר מתחילת המאה ה־17 נבנה כפיתולי הדאנובה, בחופו הימני, מכצר ששימש את ההונגרים במאבקם נגד התורכים. אחרי קרב מוהאץ ב־1526 נהפך המכצר לבסיס הצבא העות'מאני במקום ההונגרי, וכשעבר האזור לידי האוסטרים — במלחמה של השנים 1683-1699 — הוא נהפך למוקד כוחם הצבאי של האוסטרים. בסביבת שנת 1690 הקימו השלטונות האוסטריים בחוף האחר, המכוסה ביצות, יישוב שניתן לו השם הארוך, כדלקמן:

Rasciana civitas transdanubium situata / Raitzendörf¹⁸.

כעבור למעלה מעשרים שנה, בשנת 1713, התגבש היישוב סופית כבסיס צבאי שנקרא "השאנץ הפטרווארדי".¹⁹ כך הונחו יסודותיה של נובי־סאד העתידית. לאט־לאט התיישבו כאן אנשי משמר הגבול, "גראניצ'רי" וניצרה מנהלת "אוברקאפיטאניה" — אשר במסגרתה נוצרו האפשרויות לשרת את החילות, והיהודים הראשונים שהגיעו למקום החלו לעסוק במסחר ביינות. מכל מקום, בית המרוח היה מהבניינים הראשונים שנבנו בשנים הראשונות של המאה ה־18 על פי עדותם של ההיסטוריונים המקומיים.

סוכוטיצה — אחד היישובים הגדולים בבאציקה והמרכז התרבותי של ההונגרים בווייודינה כולה, היא עיר שונה מנובי־סאד — פטרווארדין. היא נוסדה כמכצר הונגרי בסוף המאה ה־17 ומאז ועד שנת 1687 עברה פעמים רבות מידי הונגרים — ויותר מאוחר אוסטרים — לידי העות'מאנים וחוזר חלילה. בשנת 1702 היא נכללת סופית במדינת ההבסבורגים, ומשנת 1799 ואילך היא ידועה בשמה הרשמי — "סנקטה מאריה־פוליס", או מאריה־טרזיאופול. העיר הזו נכללת במסגרת "דוכסות ווייודינה" בשנת 1851. משך עשרות בשנים היה זה אזור התנגשויות צבאיות ומדיניות בין הקיסרות ההבסבורגית לבין העות'מאנים. לשון אחר, האזור צורף ל"מינהל הספר הצבאי". אחת מקבוצות האוכלוסיה העיקריות היוו חקלאים קטוליים חייבי שירות צבאי או, כמו שקראו להם, "בוני־בצי".

ה"בוני־בצי" — שבט קרואטי שמקורו בהרצגובינה — התנגדו במשך תקופה ארוכה לכניסת קבוצות אתניות אחרות לעיר, כגון צוענים, ובוודאי אף יהודים. נוסף לכך

18. Rasciana, כלומר "סרבי" מלשון "רשקה", שמה הקדום של סרביה.

19. ביצורים צבאיים, שכמותם היו רק מעטים באזור.

סובוטיציה הקדומה היתה יותר יישוב בעל אופי חקלאי מאשר עיר ממש וכמוה היו רבות בהונגריה דאז, ואף בשנים מאוחרות יותר, בעוד שפעילותה המסחרית היתה פחות מפותחת. הדרך העיקרית לביצוע יחסים כלכליים היתה סחר חליפין בתוצרת החקלאית, בעיקר עור, או בהמות שנמכרו במשקל. גם אורח חייה של אוכלוסיית סובוטיציה היה לרוב כפרי, תושביה בילו את מרבית זמנם מחוץ לעיר בעבודות השדה ורק לתקופת החורף היו שבים העירה. יש להוסיף, כי בעלי מלאה מעטים התגוררו בה, ובעיית התחרות בענף זה לא היתה קיימת בפועל, ככל אופן לא במחצית הראשונה של המאה ה־18.

אף־על־פי־כן נזכרת סובוטיציה פעמים אחדות כ"עיר" בראש הצו מטעם מאריה־טרזיה מה־7 במאי 1743 וכך לאורך כל המסמך. הוראתו העיקרית היתה להעביר אותה מהמנהל הצבאי לניהול אזרחי; הדבר נחשב לפריווילגיה בעיני השלטונות [ראה סעיף 5 מן הצו "... וערים מועדפות אחרות"]. ברי, כי מטרת העירייה המתגבשת היתה למשוך לסובוטיציה בעלי־מלאכה מנוסים, גרמנים או צ'כים. ואחר־כך עולה בסובוטיציה משימה חדשה — קלבל מעמד רשמי יותר גבוה, דהיינו של "עיר מלכות חופשית". ואולם המשימה הזו הוגשמה אך ורק כעבור יותר משלושים שנה, בינואר 1779, וזאת במחיר של 26,666 פלורינים בתשלומים במשך 6 שנים. כך יצאה סובוטיציה מתחום השלטון המקומי הקרוי "ז'ופאני" ואף קיבלה זכות קניין על כמה חלקות מסביב לעיר.²⁰ ראוי להזכיר את גידולה של אוכלוסיית העיר. בשנת 1702 התגוררו בה אלפיים תושבים, ואילו בשנת 1765 = 9,500, ובשנת 1824 — 24,000.²¹

3. ההגירה היהודית

נזכיר עתה את הביעות הקשורות בהגירת היהודים לגליל זה. ניקח לדוגמה את בעיית הקצב של ההגירה. אי־אפשר להתעלם מתהליך ההתיישבות היהודית עצמו, מי השתתף בו, מי מנהיג אותו וכד'. בהערכת התנאים המשפטיים, שנלוו אל תהליך זה יש להבחין בכיוונו של גל היהודים המהגרים — לעיר או לכפר. כאן ראוי להזכיר מה שנאמר בפרק על המקורות (ראה הקדמה). שם הגענו למסקנה שהטקסטים הבסיסיים שלנו אינם מאפשרים לבחון את תהליך הגירת היהודים כולו, אלא אך ורק את כניסתם לערים. התיישבות היהודים בכפרים היא למעשה פרק סגור עדיין, אשר לצורך שחזורו נזדקק לתעודות מסוג אחר. נוכל להעריך פריטים מסויימים של חיי היהודים בכפר, כמו: למי שייכות האדמות שהיהודים יושבים עליהן, או כיצד הם משלמים לבעלי האדמה, אבל איך הגיעו לאותן אדמות — זאת איננו יודעים. לכן נוכל לעקוב אחרי הגירת היהודים רק על סמך החומר העירוני, לפי נתונייהם של אותם סיפורי־מעשה שתוארו בהקדמה, מתוך חמשי־שש הודאות שנכללות בהן, אנו בוחרים בשלוש העיקריות: תאריך, מקום צאתו של המהגר, דמותו המקצועית, אף כי לא תמיד ברור היכן הדמות הזאת התגבשה, במקומה הקודם או בזה החדש. על נתונים

²⁰. Istorija naroda Jugoslavije, p. 1088.

²¹. D. Popović, Srbi, knj. 2, p. 322.

אלה יתבססו הנושאים המרכזיים בניתוחי. נראה שרצוי לערוך בנפרד, על סמך המידע על כל עיר לחוד.

נובי-סאד — היהודי הראשון שנודע לנו על אדמת נובי-סאד העתידיה הוא אדם בשם קלידאוס (Kaledaus), שעבר בסוף המאה ה-17 ממבצר פטרווארדין ל"ראיצטנדרוף" הנכפר הסרבי בגדה המערבית של הדאנובה.²² המלחמה עם התורכים טרם הסתיימה, וקלידאוס כנראה לא היה עדיין תושב-קבע. סביר להניח שהוא שימש בתפקיד מסויים בצבא, כנראה בתור ספק ציוד צבאי ומזון, תפקיד שאין לתאר בלעדיו את השטח הסמוך לחזיתות במשך המאות ה-17 וה-18.²³

בשנת 1695 בקירוב ואחר-כך בשנת 1705 מופיע שם היהודי השני, באותו הקשר, זהו שלמה סלומון הירש. כעבור זמן-מה פוגשים אנו גם בשלישי, פיליפ מרכוס, שנפל בחלקו להיות מייסד הקהילה היהודית בנובי-סאד. האיש היה יוצא סטופכה/סטומפה שבמוראוויה והוא נזכר לראשונה ב-1693.²⁴

למעלה מעשרים שנות פעילותו של מרכוס נשארו בלתי ידועות, אך משנת 1717 אין הוא פועל לבדו. לידו נמצאות עוד שתי משפחות, ראש המשפחה האחד הינו משה, ושמו של השני — יעקב. הקבוצה היהודית הזאת, הוותיקה ביותר בעיר, הופכת במרוצת הזמן לגרעין שסביבו מתאחדים יהודי הכפרים הסמוכים, שנמשכים אל בית התפילה הראשון שהוקם בפטרווארדין. מן העובדה שהשלטונות הצבאיים פורשים את חסותם על יהודי פטרווארדין ושהשלטונות האזרחיים אף מתלוננים על כך, ניתן להסיק שהיהודים הללו עסקו בסיפוק צורכי הצבא. במשך עשרים השנים הללו גדל רכושו של פיליפ מרכוס. הוא עוסק עתה בתיווך, מעסיק שני משרתים ומזכיר, יש לו שלושה פרות, שלושה סוסים וצאן רב.

יחסם החיובי של השלטונות הצבאיים אל יהודים אלה נמשך הלאה, וידוע משנות ה-40 של המאה ה-18.²⁵ מן האזור שממנו הגיע מרכוס, כלומר ממוראוויה, ומן האזורים הסמוכים לה, באים עוד 9 אנשים: שלושה מערי צ'כיה, שלושה מפולין, שנים מבודה ורק אחד מבלגראד השכנה; וזאת לדעת, כי באותם ימים חיים היהודים בבלגראד לא רע, נשאלת השאלה, האם המהגרים האלה מתייצבים כאן סופית או שמא חיים כאן באופן ארעי — אין

22. E. Werber, Iz istorije, p. 58.

23. והנה דוגמה בולטת לכך: בשנת 1753 איפשרו השלטונות הצבאיים של מחוז ווראודין שבקרואטיה ליהודים להתיישב בתחומם באופן רשמי. בלעדיהם אספקת צורכי הצבא היתה כרוכה בקושי רב. I. Goldstein — Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848 god. — כתבי-יד על פעילות דומה ראה גם A. Peri, The Activity of the Jewish Army Suppliers in the Kingdom of Hungary in the first half of the Eighteenth Century—"Zion" vol. 57, p. 2, Jerusalem 1992, p. 135-174; K. Lohrmann, M. Wadi, M. Wenningen. Die Entwicklung.

24. D. Šosberger, Jevreji, p. 13. שוסברגר מסתמך על ביבליוגרפיה עשירה. ס. גולדשטיין, סבור, שהתעודה הראשונה עליו שייכת לשנת 1699. (p. 129)

25. E. Werber, Iz istorije, p. 59.

על כך תשובה ברורה. אולם הדבר המצביע על חוסר קביעות מסויימת הוא גילוי אי-שביעות רצונם של פקידים ממשלתיים אוסטריים, שאינם יכולים לקבל תשובה ברורה מהכפופים להם אודות מספר היהודים המתגוררים בעיר באמת. כך, למשל, בפברואר שנת 1727, גערך בפטרוואראדין הרישום הראשון של התושבים היהודיים, ומתוכו מתברר קיומן של ארבע משפחות. בנציכות ההונגרית כבראטיסלבה — שם העיר היה אז פרסבורג — הטילו ספק בנכונות המספר וברישום החוזר נמצאו כבר שש משפחות. מהרישום הבא, בשנת 1728, נודע על 12 משפחות, כנראה צעירות לפי גודלן, ז"א ללא ילדים.²⁶

מסמכי הרישומים מגלים גם פרטים מעניינים אחרים. מסתבר כי חלוץ המתיישבים, מרכוס, הפך להיות ראש הקהילה. הוא עשיר, משלם מס גבוה ביותר ולילדיו יש משקי בית נפרדים. שאר חברי הקהילה בעיר הם בכחינת "מקרוב כאו" — בין שנה עד לארבע שנים. רובם טרם רכשו בתים. כל 12 המשפחות חברות בקהילה, ובשנת 1729 נוסדת גם חברה קדישא. הקהילה גדלה לאט, בשמונה השנים שאחרי הרישום של 1728 נוספו רק שלוש משפחות. אולם המשפחות עצמן גדלו: 12 מהן היו בנות 27 נפשות ו-15 מהן הכילו 53 נפשות. המתיישבים הולידו בנים. ההרכב המקצועי של הקהילה היה אז כדלקמן: ששה סוחרים (ביניהם מתווך אחד), שני בעלי בית-מרוח, שני סוחרים בברזל ישן ומוכר לחם אחד, ארבעה חייטים וארבעה משרתים.

אחרי המלחמה, בשנים 1735-1739, שהסתיימה ככשלוף אוסטריה, חלק מהיהודים ברחו צפונה בגין חשש מנקמת התורכים. העדה בפטרוואראדין גדלה באופן משמעותי: אפילו במניין הבלתי-שלם של שנת 1743 אנו מוצאים בקרב הקהילה 15 בעלי בתים ו-11 משפחות ללא בתים. בשנת 1748, כזכור, זכתה נובי-סאד במעמד "עיר מלכות חופשית" ויצאה מידי פיקוח השלטון הצבאי. הרישום מאותה שנה מראה 27 משפחות — ולפי נתונים אחרים 29 משפחות, מתוכם 17 בעלי-בתים.²⁷ בין הרשומים אנו מוצאים עתה: יוצרי-סבון, כורך, מסגר ושלוש חייטים.

אף הרישומים של סוף המאה מכילים מספרים מעניינים. בשנת 1782 מתגוררות בעיר 33 משפחות יהודיות, שבהן 144 נפשות. לפי גירסה אחרת — 39 משפחות.²⁸ ברישום הבא, שנמשך משום-מה 6 שנים, משנת 1783 עד 1789, נפקדו 48 משפחות = 243 נפשות. רישום נוסף מן השנים 1796-1799 מצביע על ירידה מחודשת במספר היהודים בנובי-סאד: רק 25 משפחות לעומת זאת ברישום הבא משנת 1800 — נמצאו בערך 63 משפחות בעיר בפחות בלגראד [בלשון המקום "פאשאליק" — אזור מורחב של בלגרד שקיבל אוטונומיה מוגבלת מהתורכים] משותלים ה"דאכיים" — מפקדים "ניצ'אריים" שהתמרדו, תפסו את השלטון והיו עריצים, שהשתמשו לרעה בשררתם. הם סירבו לציית ל"פורטה" (השער העליון),

26. P. Šosberger, Jevreji, p. 145.

27. אצל פופוביץ' בפטרווארדין 9 יהודים בלבד. D. Popović, Srbi knj. 2, p. 326.

28. אופייני הוא שרובן — 41 משפחות מתוך 63 — ללא בית. אצל פופוביץ' אידיוק: 50 בתים יהודיים.

כלומר לשלטון התורכי המרכזי. ויהודים רבים ברחו משם לנובי־סאד. דבר דומה מתרחש גם בשנת 1804, כשבפחות בלגראד התחיל מרד הסרבים, במנהיגותו של קאראג'אורג'ה. המרד היה מלווה באלימות ובדיכוי המוני.

אין לנו, לצערנו, מידע מדוייק על-אודות ההתיישבות היהודית בנובי־סאד — במקרה זה חסרים "אינקולטים" שהיו נהוגים בערים אחרות. בשנת 1843 מתגוררם כבר בנובי־סאד 1125 יהודים, וכעבור שנה — 1136. הריסת העיר בהפגזות ארטילריות כבדות על ידי הצבא ההונגרי בשנת 1849 גרמה שוב לבריחה המונית מן העיר. העיר כולה נשרפה למעשה: מתוך 2812 בניינים שהיו קיימים נשארו כאלפיים במהלך ההתקפה האוסטרית. נשרף גם בית-הכנסת, ומתוך 1320 היהודים, שגרו בעיר בשנת 1848, נשארו בשנת 1851 60 בלבד. השאר ברחו או נהרגו.

מהו משקלם הסגולי של יהודים בנובי־סאד? בשנת 1748, כפי שראינו, התגוררו בעיר 27 או 29 משפחות יהודיות, שהן 120 עד 150 נפשות בערך. כאשר כמות התושבים הכללית היא 2,500 — שהן 502 משפחות.²⁹

היהודים מהווים איפוא 4.5%~5%. זהו, כמובן, אחוז גבוה למדי. האם ייתכן שנפלה שגיאה בחישובים? הרי גם כעבור כמאה שנה, בשנת 1843, הרישום הראה 17,332 תושבים ומתוכם 727 יהודים.³⁰ דהיינו אותו שיעור עצמו. ובכן, יש להכיר בכך, שנובי־סאד היתה במאות הי"ח והי"ט עיר מתפתחת בהדרגה, ובה התיישבות יהודית צפופה. אך הדוגמה הזאת היא יחידה במינה בווייודינה.

סומבור — אדם בשם אליה נחשב ליהודי הראשון בסומבור. הוא נזכר בשנת 1735.³¹ אולם יש ידיעות מוקדמות יותר: ותיקי המקום מעידים על יהודים ספורים, שהתגוררו בעיירה בודאן, ליד סומבור, כבר בשנת 1725. העדויות האלה אינן סותרות: הרי היהודים נכנסו לאזורים כפריים של באצ'קה ובאנאט מוקדם יותר מאשר המתיישבים באופן קבוע בערים. מן הכפרים יכול היה היהודי להגיע זמנית לעיר בתור מבקר, או מתווך, או לצורך "ריגול", כדי לברר פרטים בקשר להתיישבות האפשרות, ובמקרה הנפוץ ביותר — על מנת להשתתף בשוק-של-יום-ראשון או ביריד.³²

תושב הקבע היהודי הראשון בסומבור נזכר בתעודות רק בשנת 1789, כלומר למעלה מחמישים שנה אחרי היהודי הזמני הראשון. וגם אתרי-כץ גדלה האוכלוסיה לאט — ב־1798 היו בעיר 8 משפחות בלבד. דווקא בסומבור ניכר הכוח המתנגד בתוקף לזרימת

29. י. אבנטוב מביא מספרים אחרים, למשל 965 יהודים ב־1869 — בחקציר, Yaqir Eventov,

A History, p. B 26

30. D. Popović, Srbi, knj. 2, p. 113

31. M. Beljanski, Jevreji, p. 2

32. הירידים אורגנו בערים בדרך-כלל פעמיים-שלוש לשנה. בנובי סאד לרוגמה במרס, במאי ובאוקטובר; בסובוטיצה — בפברואר, באוגוסט ובאוקטובר. בווליקי בצ'קר — פעמיים בשנה ובסומבור — פעמיים.

היהודים לעיר. אין קושי לזהות את הכוח הזה, הוא נמצא בכל הערים לאורך כמה מאות שנים וזורע בכל מקום שנאה כלפי יהודים. האזרחים, בעלי הכתים הנוצרים, המאוגדים בדרך-כלל במסגרת אגודה מקצועית או קורפורציה של תגרים, קורפורציה כזו פעלה גם בסומבור.

בתלונתה של עיריית סומבור, שהוגשה למזכירות הקיסרית בוינה בשנת 1811, מפנים כל הסוחרים הנוצריים בסומבור את תשומת לבם של השלטונות לכך שמספר הסוחרים בעיר גדל, לא ידוע במשך כמה זמן, מ-39 ל-59 אנשים. נטען כי אין להם, לסוחרים הנוצריים, ממה להתפרנס. אופייני הוא שבתוך 59 הנוכחים נכללו גם ששת היהודים הוותיקים, שפחדו מתחרות עם בני-עמם החדשים בעיר.³³ התלונה הזאת לא הביאה שום תוצאות, אבל השנאה בשוקי העיר נותרה בעינה, ובכך יש להסביר, דומני, את הגירול האיטי של האוכלוסיה היהודית, בערך משפחה נוספת אחת כל שנתיים. בשנת 1817 היה מספר המשפחות — 18 בלבד, ולא לחינם טוען החוקר המקומי, שהיחס ליהודים בעיר היה יותר רע מאשר בכל מקום אחר בווייורדינה.³⁴

ניתן לשחזר את תהליך הכניסה לעיר. השלב הראשון היה, ככל הנראה, קבלת מידע אמין מקרובים או ממכרים שכבר היו במקום או אף התיישבו בו. השלב השני — קבלת אישור-כניסה רשמי. אמנם היו כאלה שבאו והתיישבו ללא אישור. ברשימה שבה נמנות 18 משפחות יהודיות, שגרו בעיר בשנת 1817, למשל, אנו מוצאים שתי משפחות ושני רווקים שהתגוררו בה בלי אישור.³⁵ השלב השלישי היה ההתיישבות במקום החדש, ברם כיצד נתבצע תהליך זה ובאיזו עלות? — זאת ניתן רק לנחש.

השלב הרביעי היה, אחרי הכל, שכירת מקום מגורים, או קנייה במקרה הטוב. בהקשר זה נציין שתי נקודות מעניינות. ראשית, אנו מסיקים מכך שלא היה כל איסור על רכישת נכס-דלא-גניידי, או שלא נהגו לקיימו. שנית, רכישת בית עוד לא קשרה את המתיישב לעיר לכל ימי חייו. כך, למשל, כילה פיליפ חיידושהק 17 שנים בסומבור ובשנת 1809, סמוך למותו, חזר לצ'כיה.³⁶ ייתכן שגם אחרים עשו כך על-מנת להיקבר בבית הקברות המשפחתי שלהם. אך זה נוגע לקשר הפנימי והפסיכולוגי של המהגרים למקום החדש או הישן.

נשוב עתה לדון בסובוטיצה. בביבליוגרפיה הופיעה דעה, שעד 1775 לא היתה בסובוטיצה שום התיישבות יהודית קבועה. היהודים היו, כביכול, באים מהכפרים הסמוכים רק לכמה שעות כדי לקנות חיטה ועורות רטובים בשוק.³⁷ דומני שכדאי לשים לב לדעה זאת, משום שהיא מחזקת את ההשערה בדבר קיום אוכלוסיה יהודית בכפרים ולא רק

33. M. Beljanski, Jevreji, p. 11.

34. M. Beljanski, Jevreji, p. 9.

35. Ibidem, p. 6.

36. Ibidem, p. 10.

37. L. Fischer, Jevrejtvo, p. 90.

בערים. לפי דעה אחרת, חלק מהיהודים שגרו באזור סובוטיצה נשארו בעיר אף אחרי שהתורכים עזבו. נעשה גם ניסיון לשחזר תדמית מקצועית של היהודים הללו: בעלי-מלאכה, ספקי צבא ואפילו מתורגמנים – כל אלה תוארו על-ידי סטפן הרלך בסוף המאה ה-17.³⁸ הנחה זו אינה נראית מבוססת: קבוצות האוכלוסיה שהשלימו עם התורכים העדיפו ללכת עם צבא זה, מאשר להישאר תחת השלטון האוסטרו-הונגרי.

מעניין כי על יהדות סובוטיצה ועל כניסתה לעיר – (נכון יותר לומר – על אפשרות בואה) – דובר עוד לפני שהיהודים הראשונים אכן הגיעו לעיר. את הנתונים האלה אנו מוצאים בתקנת מאריה-טרוזיה ממאי שנת 1743. תעודה זו מכילה שלושה מסרים עיקריים. הראשון – ליהודים שהם בעלי-מלאכה אסור להתיישב בעיר. נראה שהחלק הזה של ההוראה מעתיק איסורים דומים לגבי ערים אחרות, יותר מפותחות של הקיסרות; השני – הקניית זכות הישיבה ליהודים ממעמדים אחרים מופקדת בידי העירייה; והשלישי – היהודים אינם מופיעים בגוף התקנה כקבוצת אוכלוסיה מיוחדת, אלא נמנים בשורה אחת עם סרבים פראבוסלאביים, ארמנים וצוענים.³⁹ ובכן, היהודים כעדה עוד אינם בעיר אבל אפשרות הופעתם נחשבת לריאלית לגמרי.

שש שנים אחרי תקנת הקיסרית, בשנת 1749, מקבלת עיריית סובוטיצה החלטה דומה, האוסרת על נציגי המיעוטים הדתיים מכל ארבעת הסוגים להתגורר בעיר. בשנת 1764 נידונה בישיבת העירייה השאלה, האם להתיר ליהודים מהעיירות הסמוכות – יאנקובץ, טופולה, באיא – לבקש בשוקי העיר. בישיבה זו נשמעה גם דעת הסבורים, שפעילות היהודים יכולה להועיל לעיר. מכאן אנו למדים, מדוע תפוס העירייה בעתיד עמדה אמצעית או, לעתים קרובות, הססנית בעניין היהודי.

קרורת יהדות סובוטיצה מתאפיינים בכך, שניתן להבחין בחלוקה ברורה בין היהודים המתגוררים בעיר באורח קבע, כלומר שהשיגו אישור כניסה, לבין הזמניים. בערים האחרות זה בולט פחות. באוגוסט שנת 1775 אנו נתקלים לראשונה ביהודי שהוא תושב קבע בעיר. זהו יעקב הירשל, שעשה הסכם רשמי עם העירייה בקשר להתיישבותו. משום-מה הוא נזכר במחקר בתור היהודי הראשון בעיר בכלל.⁴⁰ הדבר נראה מופרך. קודם כל, יחד עם הירשל שותפים בהסכם עוד שלושה אנשים ששמם לייבל, כנראה בני משפחה אחת, יוצאי העיר באיא. הירשל היה כנראה המבוגר בקבוצה הזאת. ההסכם המשותף הוא כנראה תוצאה של פעילות מוקדמת משותפת במשך יותר מעשר שנים. שמותיהם של בעלי-ההסכם מופיעים בספרי העיר משנת 1764.⁴¹ ובכן, ההסכם הנ"ל בין ארבעת המתיישבים היהודיים לשלטונות סובוטיצה לא היווה בהכרח דחיפה לתחילת חייהם העירוניים. אדרבה, היה זה מעין סיכום של ניסיון קודם, לאו דווקא קשור למגורים בין תומות העיר.

³⁸ Pinkas, p. 219.

³⁹ D. Jelić, Pregled, p. 5-6.

⁴⁰ Y. Eventov, A History (Summary), p. B 26, S. Goldstein, Jevreji, p. 130.

⁴¹ D. Jelić, Pregled, p. 9.

ראוי להדגיש, כי אנשים מסויימים נאלצו לנקוט "אמצעים אחרים" כדי להיכנס לעיר, זאת אומרת, הם נזקקו לאמצעים הרבה יותר יעילים מאלה שבסמכותה של העירייה המקומית. כך, הסוחר מטופולה, שלמה/סלומון היידושקה, שנכשל בנסיונו להיכנס לעיר בדרך הרגילה, הפעיל את קשריו בעיר הבירה. הוא הצליח עד כדי כך, שמאריה-טרוזיה עצמה קיבלה אותו לראיון ופסקה לתת לו אישור כניסה, שבפועל עלה בידו לקבלו רק כעבור 15 שנים.⁴² קיום חנות בתוך העיר הוא פתח, וכך ניתוספו עוד יהודים זמניים בעיר, מהם שגילו יומה להרחבת עסקיהם.

במשך הזמן אנו עדים לגידול, אמנם איטי, של מספר היהודים הגרים בסובוטיצה. חמש שנים אחרי חתימת ההסכם גרות בעיר 4³ משפחות בלבד (בסך-הכל 19 נפשות), אלה הם, כפי הנראה, המתיישבים הראשונים שהפכו לבעלי משפחות. כעבור שנה עלה מספרם ל-29 נפשות, הודות למהגרים חרשים, ובשנת 1786 מבקשים פרנסי היהודים בסובוטיצה בעצמם להגביל את גלי ההגירה. (זוהי דוגמה מקומית לתופעה הידועה בקהילות ישראל כתור "חזקת היישוב", דהיינו הגבלה מרצון של גידול הקהילות).

חלוקת היהודים לתושבי-קבע ולזמניים ממשיכה להישמר. הרישום הראשון, שנערך בסובוטיצה בשנת 1794, מראה 13 משפחות קבועות ו-8 זמניות.⁴³ בין האחרונים יש משרתים ואף מורים. כעבור ארבע שנים גרים בעיר 29 יהודים זמניים ו-68 קבועים.

זעזועי המלחמות באירופה לא פסחו מבלי להשפיע על הגירת היהודים: בשנת 1805 נשארו בסובוטיצה רק 67 יהודים, יותר ממחציתם ילדים. רצח היהודים בפתווה של בלגראד גרם לבהלה. פליטים מבלגראד מילאו את העיר וכפברואר 1808 נפקדו בה 44 משפחות, כלומר 234 נפש, כאשר כלל האוכלוסיה מנה שלושים אלף תושבים. מסתבר, שכל ההוראות האוסרות על כניסת יהודים לעיר נותרו אותיות מתות.

בשנת 1778 נוסדה בסובוטיצה קורפורציה של סוחרים נוצריים, שאחת ממטרותיה המרכזיות היתה המאבק ביהודים. הנה דוגמה אחת לפעילותה — באוקטובר 1788 היא סירבה להרשות ללרינץ גייגר לפתוח חנות. היו לכך שתי הנמקות: לגייגר אין זכות מגורים בעיר והוא אינו חבר בקורפורציה.⁴⁴ אלה שתי האשמות טיפוסיות, החוזרות ונשמעות בערי ווייוודינה השונות. בדרך כלל מכירים ביהודים אך ורק כרוכלים זוטרים, המגיעים בימי השוק מהכפרים הסמוכים, ללא זכות לפתוח חנויות קבועות.⁴⁵ כאשר יהודי מצליח בכל-זאת לרכוש חנות בעיר, ומקרים כאלה אירעו, הסוחרים המקומיים מגישים מיד תביעות לשלטונות העיר. נדרש בהן, שהיהודי יחזור לסוג המסחר הקודם, המותר לו מקדמת דנא, כלומר לרוכלות. נראה שרעת הקהל בעיר היתה נגד היהודים, כדומה לערים

.42 Pinkas, p. 219.

.43 ד. ייליץ' Pregled, p. 12.

.44 D. Jelić, Pregled, pp. 11-12.

.45 M. Beljanski, Jevreji, p. 9.

אחרות. כשבסוף המאה הי"ח נערך בנובי־סאד מעין משאל בין נכבדי העיר בנושא "האם נכון שהיהודים הקונים מזון ועורות רטובים גורמים ליוקר בעיר", שניים מהם ענו ללא היסוס "כן".⁴⁶

נתקיימה איפוא התנגשות אופיינית לעיר אירופית ימי־ביניימית בין הקורפורציה החוששת מהתחרות לבין הנהגת העיר, שהיתה מעוניינת בהרחבת קשריה המסחריים, אשר היהודים תרמו לה רבות. ניתן להבין את התנהגותם של חברי הקורפורציה המסחרית — הם פעלו במסגרת שוק מצומצם, שיכול לפרנס רק מספר מוגבל של סוחרים. לא לחינם דרשו התגרים באגרותיהם לעיריה, "שיתאפשר להם קיום מכובד" — תיזה אופיינית לאירופה כולה באותם הימים.

נפנה עתה לעיר מרכזית בחבל באנאט — היא וליקי בצ'קרקה. בעיר, שנקראת היום זרניאנין, הופיעו יהודים כמעט בזמנית עם סובוטיצה ובחמישים שנה מאוחר יותר מאשר בנובי־סאד, היינו ב־1740. האם יש כאן חוקיות כלשהי? נראה שכן, מפני שאלה היו השנים שאחרי חתימת שלום פוד'ארבאץ — הידוע גם בשמה הגרמני של העיר Passarowitz — כשבאזור הזה, הסמוך לגבול הקיסרות, מתייצב השקט למשך חמישים שנה בערך. אם המידע הנמסר ע"י החוקרים המקומיים⁴⁷ נכון, הרי שהיהודים הראשונים שהופיעו בווליקי בצ'קרקה בשנת 1747 היו יהויקים גולדשטיין ומשה מואיס/אברהם. בשנת 1760 נוסדה קהילה, וכעבור שנתיים כבר התגוררו בכצ'קרקה 30 משפחות. החוקר הזה משער, כי בשנים הבאות (עד 1848) נכנסה לעיר כממצע משפחה אחת נוספת לשנה.⁴⁸ אולם המספרים שהא עצמו מביא מעידים על תנועה הרבה יותר מצומצמת: רק בשנים 1788, 1791, 1795, 1798 נכנסה משפחה אחת כל פעם, ואילו בשנת 1804 מגיעות שתי משפחות, בשנת 1805 — ארבע משפחות וב־1806 — אפילו שש. באותה שנה מתפשטת במחוז בלגראד (ה'פחוה') התקוממות נגד התורכים. בשנת 1846 לפני המהפכה ההונגרית, בצ'קרקה היתה כמחצית מגודלה של סובוטיצה, היו בה 16,616 תושבים, בתוכם 517 יהודים בקירוב, כלומר 3% מכלל האוכלוסייה — אחוז משמעותי! עם המספר הזה מגיעים היהודים שם לאמצע המאה הי"ט.

אך מניין באו היהודים לבצ'קרקה? אחרי שנת 1787 מתברר שקבוצה שלמה מגיעה ממקומות לא כל־כך ידועים — מכפרים? מעיירות? — רובם יוצאי הונגריה, ככל הנראה — 11 משפחות; ארבע משפחות יוצאי ברטיסלאבה; ארבע מפולין וארבע מנובי־סאד; שלוש מבודה ועוד שלוש מוורשאץ, עיר קטנה בבאנאט, בעוד שממאקו, עיר זעירה בהונגריה, הגיע 'שבט' שלם — 12 נפשות!

.M. Rado, J. Mayor, Istorija, p. 44 .46

.D. Čolić, Učešće, 113 .47

.Ib. p. 114 .48

החוקרים הצביעו על עובדה מעניינת. משנת 1768 הוענק לבצ'קרק סטטוס של "שוך", במרכז העיר, שבקרבתה התיישבו תגרים סרביים שיכולתם כסוחרי בהמות היתה ידועה ברחבי מרכז אירופה. הסרבים בבצ'קרק דחו את כולם משוך זה — לא רק את יהודים אלא גם גרמנים, הונגרים, קרואטים — לתפקידים שוליים, אולם דווקא כאן, בחלק המפותח ביותר של הגליל, יחד עם הגברת תנועת השחרור הלאומית הסרבית, מתרחשים שינויים בשאיפות המקצועיות של הנוער הסרבי מבני המעמד האמיד. התגרים שואפים לאפשר השכלה לבניהם ולהוציאם מתחום המסחר, שיוקרתו החלה לרדת בעיניהם, ולפתוח לפנייהם עתיד של עורכי־דין, פקידים וכדומה. בשלב זה מתפנים המקומות, שעד אז טרם נתפסו ע"י התגרים הסרביים, לסוחרים היהודיים.

עתה נשאל את השאלה: האם בערי ווייוודינה נתקיימו שכונות יהודיות מיוחדות, ובמקביל נדון בנושא נוסף — זכויותיהם של היהודים למגורים. בנושא זה יש בידינו נתונים בעלי ערך.

אדם בשם נאג', שעבד כנוטריון בעיריית נובי־סאד, פנה במאי שנת 1771 כתביעה אל שלטונות העיר. הוא דיווח, שלשני כתיו נגרם נזק בשיטפון וכיקש רשות לפדות בית השייך ליהודי סימון הירשל מן הרחוב פוטושקה. נאג' ניצל את הגישה החופשית שהיתה לו לארכיון העיר, וגילה שהיהודי הנ"ל קנה בשעתו את ביתו ב־400 פלורנים. ואותו סכום עצמו, פלוס תוספת עלות הבאר והמרתף שנחפרו בחצר, הציע נאג' למשפחת הירשל בתור דמי־יתור. יש לשים לב לחוצפה שבתביעה עצמה — לקחת בכוח בית מבעליו, ולו גם בפדיון כלשהו. התובע ניסה לבנות טיעון לבקשתו על־סמך איזו תקנה לא כל־כך ברורה של מאריה־טרוזיה מיוני 1748.⁴⁹

אולם העירייה סירבה, וכך ענתה לקונה: "היהודי קנה את ביתו במכירה פומבית לפני 17 שנים ומאז איש לא חלק על הקנייה", וגראה לי שהסיבה לתגובה כזו לא נבעה ממעורפלותה של תקנת הקיסרית אלא מן הניגוד שבין טענתו של נאג' לבין הנורמה המקובלת בעיר מקדמת דנא. עיריית נובי־סאד הפעילה למעשה חוק או נוהג של החזקה. במסמך הוא נקרא — "ius gazaga" המונח "בן־הכלאיים", הלאטיני־העברי (מלשון חזקה, כנ"ל), בא ללמד, שאין לגרש יהודי מבית ששכר, ועל אחת כמה וכמה מבית שקנה, ללא הסכמתו. יתר על כן, יהודי רשאי למכור, לצוות או להחרים בכל דרך אחרת את זכות מגוריו בבית.⁵⁰

נאג' העקשן המשיך במאמציו, פנה לנציבות המלכה שבברטיסלאבה ואף פנה בקריאה אל דעת הקהל: העירייה חייבת, לטענתו, לאפשר גם לתושבי העיר האחרים לפדות בכוח בתיהם של יהודים, אך הוא לא הצליח. שלטונות העיר ערכו בשנת 1780 רישום בעלי־בתים

49. M. Rado, J. Mayor, Istorija, pp. 40-41.

50. Encyclopaedia Judaica, vol. 7, col. 1522-1523; B. Ravid, The Establishment of the Ghetto Nuovissimo of (Venice) — In: "Jews in Italy", Jerusalem, 1988, p. 42, note 19 שם גם ביכליוגראפיה בנושא.

כאותו רחוב פוטושקה, שבו נמצא ביתו של סלומון הירשל, ואז התברר קיומם של 18 בתי יהודים ו-20 בתי נוצרים העומדים בערבוביה. על רקע זה נתקבלה החלטה, שיהודים וגם "נתיני תורכיה" אחרים (הכוונה כנראה לארמנים) חייבים בכל זאת לוותר על בתיהם תמורת פדיון, אם נוצרים ידרשו זאת.⁵¹

כך נעקף במפורש הכלל העברי העתיק של "זכות החזקה", ונקבעה אי-יציבות באשר לזכויות מגורי היהודים בעיר. נפסק שעל היהודים לנטוש את רחוב פוטושקה, הקרוב למרכז העיר, ולעבור אל הפרברים. יש לראות בכך ניסיון לבודד את היהודים משאר תושבי העיר. האמנם קיימו היהודים את הדרישה ובאיזו מידה? — לא ידוע, אך נפסקה הלכה בנידון.

ועתה נסכם.

יכולתי לסקור פן אחד בלבד של הגירת יהודים לבאצ'קה ולבאנאט. אני בהחלט מודע למוגבלות הגישה הזאת, הרי יהודים התיישבו גם בכפרים, גם באחוזות פיאודליות וגם ב"וארושיצה" (עירות). אך מן ההיבט הזה של תהליך ההגירה כמעט שלא נותרו תעודות.

יש להפריד בין התיישבות יהודים בערים ובין התשתית המשפטית להתיישבותם, כלומר קבלת אישורי כניסה. התיישבותם התבצעה לרוב ללא רשות מטעם העירייה או תוך שתיקה כהוראה מצידה, בעוד שלמען קבלת אישור כניסה רשמי, כהחלט היתה נחוצה הסכמת העירייה. קושי נוסף בתהליך זה היה נעוץ בכך שהערים עצמן, באזורים הסמוכים לחזית, היו בשלבי היווצרות והתגבשות, דהיינו במעבר מתחום השלטון הצבאי לאזרחי, בעקבות קבלת המעמד של "עיר מלכות חופשית".

מבחינה כרונולוגית ההגירה מתממשת באופן בלתי קצוב. במקומות אחדים מופיעים יהודים-מתיישבים כבר בסוף המאה ה-12, באחרים — רק בסוף שנות ה-70 ובשנות ה-80 של המאה ה-13. נראה כי הרוכ הגיע לאזור מן השטחים הבאים: מבורגנלאנד האוסטרי; ממוראווייה; מצפון הונגריה, ולעתים נדירות אף מפולין בשנות ה-40 עד ה-70 של המאה ה-13.

התיישבות יהודים מתבצעת באיטיות ברוכ הערים, במקרה הטוב משפחה או שתיים לשנה. איטיות זו היא תולדה של נסיבות סובייקטיביות, אך לעתים היא נעוצה גם בהתנגדות סוחרים נוצריים. אליבא דאמת, פעל כאן בעיקרו של דבר גורם אובייקטיבי: השוק המצומצם שהורש מימי-הביניים לא היה מסוגל לפרנס את כל הסוחרים המגיעים אליו — גרמנים, סרבים, ויהודים.

מסוף המאה ה-13 זירזו אף הפעולות הצבאיות את ההגירה — בכלל זה המלחמה האוסטרו-תורכית — משום שהצבא נזקק לספקים; בנוסף לכך, התקוממות הסרבים בשנים

1804-1807 גרמה להגירה ניכרת מפחוות בלגראד. אף המלחמות של נפוליאון אינן מאיטות את ההגירה, אבל גל התיישבות אמיתי בא רק בשנות ה-20 וה-30 של המאה היי"ט, על אף גישתם האנטי-יהודית של שלטונות וינה. גם התחזקות הגורם הקפיטאליסטי בחברה ההונגרית, שתושבי ווייוודינה נכללים בתוכה, ממלאת כאן תפקיד, וכן שאיפותיהם החדשות של התגרים הסרביים, כנוכר לעיל, לכוון את כניהם למקצועות אקדמאיים במקום למסחר, סייעו להגברת התופעה.

התוצאה הדמוגרפית של התיישבות היהודים בערים אינה אחידה, כך שבסוף התהליך מהווים היהודים כרוב הערים 1% בלבד מכלל האוכלוסייה. ורק בנוכייסאד יש יותר יהודים מאשר בשאר ערי הגליל והם מגיעים בה לכדי 4-5 אחוזים, כפי שתואר לעיל.

4. כמה עסקו היהודים?

אין לתאר את הנושא החשוב של תפקידם הכלכלי של היהודים ללא מילוי שני תנאים מוקדמים: ראשית, סקירה כללית של החברה שבה התהליכים הכלכליים התגבשו במאות היי"ז והיי"ח למערכת חדשה; ושנית, הערכת המצב הפוליטי, ליתר דיוק הצבאי-הפוליטי, בקיסרות כולה בשתי המאות האלה. באצ'קה ובאנאט השתייכו באותן שנים לקיסרות שעברו עליה תהליכים חשובים, שפתחו אפשרויות כלכליות טובות בפני היהודים. אחד מן התהליכים האלה הוא התנגשות כמעט בלתי פוסקת בגבול הדאנובה. המלחמות בתורכים בלעו סכומי עתק של כסף, נולד הצורך באנשי ממון המסוגלים לסבסד את אוצר המדינה באשראי בכל רגע — זה היה צורך קבוע ובמאה היי"ז גרם להיווצרותה של השכבה השנייה⁵² — כלומר של ספקים צבאיים. אף תהליך זה מקורו במצב המלחמתי המתמיד, בו היה נחוץ לצייד את הצבא הפעיל בנשק, כתחמושת, באריגי-צמר וכדברים חיוניים אחרים. שתי הקבוצות, יהודי החצר מזה והספקים מזה, היו קרובות מאוד האחת לרעותה. מהחוגים האלה יצאו אישים כמו אופנהיימר, ורטהיימר ואחרים.⁵³

הנסיכה השלישית היתה בעלת אופי שונה במקצת. זוהי העלייה הכלכלית ההדרגתית, הגידול המזורז בייצור החקלאי על-ידי ביצוע הרפורמות של מאריה-טרוזיה וחיזוק השווקים המקומיים. האיכרים ייצרו יותר ויותר בשר, עורות, נוצות, אותם חומרי-גלם שהצורך בהם בערים היה ניכר. אך כדי להביא את התוצרת לעיר נחוץ היה מתווך זריז וצנוע שאינו מזלזל ברווח הנמוך ואף לא בעבודה מלוכלכת, ובלי תחושת יהירות המיוחסת למעמד המקצועי. התכונה הידועה הזו גרמה לחברי קורפורציות להתנהג בקפדנות תוך כדי שמירה על כללי ארגונם, בעוד שהרוכל היהודי הזעיר ענה על כל הדרישות כולן באופן מושלם.⁵⁴ כך

52. לסיפור הזה מוקדש כרך שלם של "Studia Judaica Austriaca" Bd. (XII). Eisenstadt, 1991.

53. "Die oesterreichische Hofjuden". Ibidem.

54. K. Lohrmann, W. Wadl, M. Wenninger — Wirtschafts — und Socialgeschichte — In: "1000 Jahre..." S. 62-63.

מוסכרת הופעת היהודים ואחר־כך התפשטותם כמאות ה־י"ז וה־י"ח. במקומות אחדים הם הפכו אף למוקד לדמות חברתית שריכוזה בידיה את המסחר הזעיר, מה שנקרא בסרבית "טורבארנייה", ברוסית "קורובייניצ'סטבו" ובגרמנית Hausieren = רוכלות. הדמות הזאת תהפוך למובילה ביהדות וייודינה בשלהי המאה ה־י"ח. ברם גפנה תחילה לסוגים חברתיים אחרים.

כפי שנוכחנו לדעת, המתיישבים היהודיים הראשונים הופיעו באזור בתפקיד של ספקים צבאיים המוכילים תחמושת, אבק־שריפה ומזון לצבא הלוחם. הספקים לא הפסידו אף הזדמנות להרוויח מכל מסע צבאי. יהודים רבים נכנסו לסובוטיצה אחרי ביקורו של יוסף ה־II שם בשנת 1786, לפני המלחמה האוסטרו־תורכית התורנית.⁵⁵ במצבי שלום הספקים היהודים מכרו לחיילים ולקצינים יין.⁵⁶ המתיישב הראשון בעיר הפך בדרך־כלל לבעל בית־מרוח. הוא התעשר מהר יחסית, הפך לדמות חשובה בקהילה, במקרים רבים לראש הקהילה. העסק היה רווחי, משפחות כמו שטיין בסומבור, למשל, עסקו בו עשרות שנים.⁵⁷ הן בבצ'קרק, הן בנובי־סאד וגם בסובוטיצה, מכירת י"ש היתה אחד העסקים המוקדמים והמכניסים ביותר. אחד מהמתיישבים הראשונים עבד אצל יצרן־בירה גרמני, ואילו שניים אחרים החזיקו בית־מרוח משלהם, השלישי שכר בית־מרוח מממשלתי בעוד שהרביעי בנה מפעל לעשיית ליקרים — כל זה בבצ'קרק.⁵⁸ לעתים התחרה מסחר היין היהודי בממשלתי. בקיקינדה, למשל, בשנת 1793, הפקיעו שוכרי בית המרוח הממשלתי בכוח חמש חביות יין מאיש בשם פיליפ וולף על סמך האשמה בהברחה. פיליפ וולף נאלץ להביא ראיות שהיה זה יין מיוחד, דהיינו יין כשר.⁵⁹ בבצ'קרק, שוכר בית ההארכה הממשלתי קיבל רשות לייצר י"ש.⁶⁰ בסומבור, היזם שלמה/סלומון וייס החל במסחר ביינות בנוסף לאכסניה ששכר, וההצלחה האירה לו פנים.⁶¹ דומים לבעלי בית־מרוח גם מחזיקי בתי־קפה ובתי־אוכל (או לפי השם המקומי = "עסקי אירוח"), בעוד שמחזיקי בתי־האוכל היו בדרך־כלל אנשים בעלי אמצעים מוגבלים, היה מסחר היינות מקצועם של יהודים אמידים.

נחזור עתה לדמות הטיפוסית ביותר בחברה היהודית המקומית ל"האוזירר" — הרוכל. רוכל, עם תרמילו או עם סוסו, היה פוקד בית אחרי בית, ובכך פוטר את התושבים מעול הנסיעה לשוק, מהוצאות התחבורה והשוק עצמו וכיוצא בזה. הוא הציע להם בדים, עורות, מחטים ודברי סדקית, וקנה כל דבר שהזדמן. מאפיינו העיקרי של הרוכל כלט בעובדה שנבצר ממנו לפתוח חנות משלו.

.55 Jelić, p. 10.

.56 D. Jelić, Pregled, p. 10.

.57 על מסחר היין היהודי ישנה ביבליוגראפיה עשירה וחוקי מסחר זה שימשו פעמים רבות נושא לדיון דתי.

ראה — J. Kats, Krisis tradiciji na poroge Novogo vremena, Jerusalem, 1991, p. 30-31 (Russian).

.58 M. Beljanski, Jevreji, p. 11.

.59 M. Čolić, Učešće, p. 113, 114-122.

.60 Ibidem, p. 123.

.61 M. Beljanski — Jevreji, p. 11.

הוא נדחה מהשוק העירוני, אך כאשר מתחריו הנוצריים גירשוהו מתחום העיר — הוא מצא את עצמו כתחום המסחר בפרברי העיר ובסביבותיה, ומתחריו הגיחו בידי בעל-כרחם את עיקר הקשרים שבין הכפר לעיר.

לרוכלים היה מאפיין נוסף. מהתיאורים שבידינו קשה להבין את דרך פעילותם המסחרית ואת כל הכרוך בה. כיצד יצרו את הרווח העסקי, מה היו ממדיו הרווח וכי. סביר להניח שמכירת יינות היתה הענף הרווחי ביותר. הרוכלות סיפקה קיום עלוב, החוקרים היגוסטלאויים מכנים את הרוכלים "העניים השחורים". נראה, שכמו כארצות רבות בעולם, העיקרון היסודי שהנחה את הסוחר היהודי היה "רווח קטן — אבל לעומת זאת מחזור רחב". כלומר, כל אחד מהרוכלים היהודיים נמצא בתנועה מתמדת והיה עליו לגלות תושיה עצומה. התוצאות בשטח הצדיקו את העיקרון הרווח הנמוך, שהרוכלים היהודיים הסתפקו בו, איפשר להם לעתים קרובות לגבור על מתחיהם בשוק, אך הוא הבלוי גם את כושרם של היהודים לעמוד בתחרות קשה, וזו היתה אחת הסיבות לאנטישמיות בחברה העירונית בעת החדשה.

כפי שראינו, הרוכלים ריכזו את פעילותם בפרברים. באותה תקופה, בשנת 1740, למשל, התגוררו בערי הונגריה רק 5% מכלל אוכלוסית הארץ.⁶² כך יכלו היהודים ליצור קשרים בין הכפרים לעיר בוויבודינה, ובראש ובראשונה היו אלה קשרים כלכליים.

סוחרים יהודיים תמיד סיפקו איוושהי סחורה לכפרים ולאחוזות. לצערנו, הידע שלנו על פרטי הסחורה לקוי למדי. ואלה הפרטים הידועים: בד, דברי סדקית, דברי ברזל, "הסחורה הנורבגית", דהיינו מחטים וכיו"ב. כן נודע לנו מה שקנו בכפרים: צמר, דגנים, טבק, כמות גדולה של עורות, עזים וטלאים. נוצות נקנו בכמויות ניכרות, בייחוד בבאנאט — לשמש לכרים ולכסתות. היו שני סוגים של סוחרים בנוצות: הקונים בסיטונות לעומת הקונים הקמעונאים. האחרונים היו בדרך כלל יהודים צעירים ועניים גם במאה ה-16.⁶³ בין הסוחרים הזעירים, שהסתובבו בכפרים, היו לעתים גם נגנים, כליוזרים, שניגנו בחתונות ובחגיגות שונות בכפרים. רוכלים אלה לא זלזלו בסחורה שאחרים פשוט לא שמו לב אליה, כגון: אגוזים, בלוטים, איצטרובלים. יש שעסקו באיסוף עלוקות ולכידת קיפודים. יהודים לא לקחו חלק בעסקי החליפין הגדולים עם כפרים: ראשית, משום שזה היה תחום שמור לסוחרים הבהמות הסרביים ושנית, משום שזה היה מסחר בחזיר.

יתר-על-כן, בכפר נתגבש סוג מיוחד של עסקאות שנודעו בשם "זלנאשטבו" (Zelenaštvo). אדם בעל ממון, במקרה שלנו יהודי, היה קונה באביב — או בנוסח אחר, סיבסד בכספו — את התבואה העתידיה במחיר מוזל, כמובן, קנייה כזאת היתה למעשה מעין אשראי מיוחד במינו, וה"זלנאש" — מעין ספסר חקלאי, קרי המלווה בריבית — יצא

.62 R. Mahler, A History, p. 268

.63 אני מודה לי. לוינגר על המידע שבנידון.

נשכר משיטה זו. זוהי צורה נוספת של מעורבות יהודית במסחר הכפרי. במקרה הזה אני בהחלט מסכים עם ד. צ'ולין, הטוען שהיה כאן שיתוף-פעולה הדדי ולא דווקא ניצול איכרים כפשוטו, כפי שפירשו זאת מתנגדי היהודים למיניהם.

ברם מה שחשוב יותר לניתוח הם הקשרים החברתיים עם הכפר, ולא רק הקשרים המסחריים, כלומר השהות היהודית תחת שלטון האחוזה הפיאודלית. לעניין זה ברשותנו תעודות, כגון רישומי האוכלוסיה הכפרית בכל אדמות הונגריה, שנערכו במאה ה־י"ח על-ידי פקידי הממשלה האוסטרית.⁶⁴ בפני החוקר נפתח איפוא שדה רחב לעבודה, הנראה פורה, אבל גם קשה מאוד. את חקר הנושא, כאמור, (ח' לעיל, עמ' 11) גיאלץ לדחות לעתיד.

עזה נוכל רק להזכיר את האיסור, שהטיל הקיסר פריננד III בשנת 1647, שהגביל את התיישבות היהודים במסגרת כפרים ועיירות בלבד.⁶⁵ — מדובר בתקנה של שלטונות וינה, שהוציאה את היהודים מכוח שיפוטם של בתי-דין כפריים וקהילתיים והיא מעגנת את שייכותם לבתי-דין ז'ופניים (מחוזיים) בלבד.⁶⁶

נזכיר כאן את הדעה המקובלת במחקר, שלפיה יהודי לא רק התיישבו באחוזות אלא גם נהנו מחסות בעליהן. אין ספק שדווקא בחסות האצילים ההונגריים יכלו היהודים להחזיק מעמד בתחרות עם מתחריהם העירוניים ואף בהתנגשות עם מדיניות השלטון ההבסבורגי.⁶⁷

נחזור ונאמר שבוייודינה, כמו במקומות אחרים באירופה המזרחית, כפי שראינו לעיל, אחד העיסוקים העיקריים של יהודי הכפרים היה בית המרוח. לא לשווא אסר יוסף II, בפקודה מ־27 ביוני 1783, על יהודים כאלה "להשקות" את האיכרים יותר מדי, ובפרט לתת להם אשראי על השתייה.⁶⁸ אין מדובר בתקנה ראשונה מסוגה, ממשלת הונגריה אסרה מדי פעם על מעשים כאלה, ובכל זאת התקנה התחדשה בשנת 1741.⁶⁹

פעילות אחרת שבוצעה בידי יהודים היתה שכירת אדמותיהם של בעלי אחוזות, תופעה המוכרת מן ההיסטוריה החקלאית של פולין, אך בהונגריה, יהודי השוכר אדמה הוא דמות נדירה יותר. מכל מקום, במחקר הקיים אנו מוצאים: "היהודים לא שוכרים אדמות... רק יהודי אחד שוכר אדמה..."⁷⁰ כנראה, שלא מתוך בחירתם, שכירת אדמה בידי יהודים לא התפשטה. אמנם באגרות, שמפנים היהודים אל השלטונות במשך כל המאה ה־י"ח,

64. תעודות ורישומים אלה מתפרסמים משנה לשנה כ"Monumenta Hungariae Judaica" רב הכרכים, בעריכתו של הר"ר א. שייבר.

65. S. Goldstein, Jevrejske općine, p. 125.

66. S. Losinski, Vengrija, p. 440.

67. R. Mahler, A History, pp. 268-271; S. Goldstein, Jevrejske općine, p. 127.

68. M. Rado, J. Mayor, Istorija, p. 31.

69. R. Mahler, A History, p. 269.

מופיעות בקשות להרשות להם שכירה כזו, כן הם מבקשים לאפשר להם קנייה ומכירה של קרקעות. הבקשות האלה נדחו לרוב.

השלטונות הקיסריים מסרבים שוב ושוב בכל הרמות, ממזכירות הקיסרות ועד המשפט הז'ופאני (המתוּזי). אחרי שנת 1748 מסכימים בנובי-סאד ובמקומות אחרים אך ורק לסבלם, אבל רכישת קרקעות אסורה עליהם.⁷² אפילו בתקופת יוסף ה-II נפסק, כי רק יהודים שיעבדו את האדמה כמו ידיהם רשאים לשכור אותה (ע"פ פקודה משנת 1783). השלטונות האוסטריים ניהלו מדיניות זו, אף כי נראה שחלק ניכר מן היהודים רצו בכנות לעסוק בחקלאות. מכל מקום, בשנת 1787 נידונה בנציבות ההונגרית השאלה היהודית, כאשר הובע רצון כזה. והנה התוצאה: בשנת 1852 היו באזור בצ'קר 4 יהודים בלבד בעלי קרקעות; כעבור 10 שנים, מתוך 849 בעלי-אדמה באותו אזור, 5 בלבד היו יהודים.⁷³

ברצוני להשלים את הנתונים הללו על-ידי התבוננות בכמה דוגמאות מקומיות. למולנו נמצא מדגם כזה בדארדה (Darda), עיירה בכאראניה, סמוך לעיר אוסייק, במרכז אחוזותיה של משפחת אסטרֶהאזי.⁷⁴ הרב שווייצר גילה שבואם של היהודים לעיירה, מספרם ופעילותם היה תלוי במידה בולטת בנוכחות או בהעדר שוק מקומי, ובעיקר ביכולת המשק האגררי, או האחוזתי, לייצר סחורה. עד שנת 1767, כאשר במהלך הרפורמות של מאריה-טרזיה נתבצע ויסות חובות האיכרים, היכולת הזאת בכפרים היתה נמוכה יחסית. לכן במחצית הראשונה של המאה ה-18 לא מוצאים כאן שווקים כפריים בעלי משמעות ניכרת כלשהי, וכמובן גם פעילות יהודית בהם. היהודים בדארדה היו מעטים. לפי רישומים מן המחצית השנייה של המאה ה-18 בכל באראניה התגורר יהודי אחד בלבד (!).

אחרי שנת 1767 התחילו בעלי אחוזות להתעניין בפעילות היהודים, והאחרונים אכן מופיעים יותר ויותר כשוכרי בתי-מרזח ובתי-מטבחים, כקוני דגן, צמר וטבק, כמוכרי בדים ומוצרי ברזל. באותו פרק זמן מתמלאות האחוזות — מרכז החיים הכפריים — מהר מאוד ביהודים. בשנת 1775 היו בדארדה 32 משפחות יהודיות, וכעבור 3 שנים עלה מספרן ל-67. מאז, ובמיוחד במחצית הראשונה של המאה הבאה [ה-19], אנו עדים לגידול מרשים בנוכחות היהודית. מעבר לגבול, למשל בעיירה פאץ', [Pécs] נמצאו בשנת 1832 לא פחות מ-72 יהודים; בשנת 1842 — 147; ובשנת 1850 — 385. מהמחצית השנייה של המאה, כאשר הרשו ליהודים להתיישב באון חופשי בערים, אנו רואים כי האוכלוסיה היהודית בכפרים ובעיירות מתחילה להידלדל. בשנת 1855 חיים בדארדה 148 יהודים; בשנת 1868 — 114, ואילו ב-1885 — 47 בלבד. התקר הלוקאלי של התהליכים הכלכליים מאפשר לבחון את גורלה החברתי של יהדות וריוודינה.

.70 L. Fischer, *Jevrejstvo*, pp. 89-90.
 .71 M. Rado, Y. Mayor, *Istorija*, p. 29.
 .72 E. Werber, *Iz istorije*, p. 60.
 .73 Losinski, *Vengrija*, p. 438.
 .74 M. Rado, Y. Mayor, *Istorija*, p. 33.

עתה, לאחר שביררנו סוגיות אחדות לגבי היהודים ה"כפריים", נוכל לדון בתפקיד שמילאו האכסניות העירוניות בחיי יהדות ווייודינה. אכסניה, המופיעה בדרך-כלל אצל החוקרים המקומיים בשם "מלון", היתה המקום שיהודי החי מחוץ לעיר בא אליו בימי שוק, משום שבכל מקום אחר אסור היה לו ללון. עוד בשנת 1670, על-פי פקודת ליאופולד ה-I, נוצרי המלין אצלו יהודי, אפילו ללילה אחד, היה צפוי לקנס בסך 5 פלורנים.⁷⁵ להלן תיאור בתי-המלון היהודיים בסוף המאה ה-17. יעקב הירשל מסוכוטיצה הציע לינה ואוכל כשר לכל יהודי העובר בעיר תמורת 3 קרייצר ליום.⁷⁶ הוא עשה זאת בתור עובד במשרה אצל הממונה או ה"קמט" (Kmet) מטעם העיר או מטעם הקהילה היהודית. בעלי האכסניות חוייבו לספק מזון לאורחים; לכן מקומות כאלה נקראו בגרמנית Garkuechen.⁷⁷

ידועים מקרים אחרים, שבהם בעל אכסניה פעל מטעם עירו. בשנת 1811 פנו שמונת היהודים בעלי ההשפעה בסומבור, כולל חמישה בני משפחת החלוצים שטיין ואף ראש הקהילה, לעיריית סומבור בבקשה להעביר את זכות ניהול האכסניה לקהילה היהודית, כלומר, לקבל את הזכות הזאת מהעיר. אולם מאומה לא יצא מפנייה זו. העירייה רק אישרה מחדש את זכותה שלה לנהל את האכסניה וכן לקבל תשלום בעד הישרותים.⁷⁸

במאי 1818 יצאה הוראה, הפעם מטעם מוסד גבוה יותר, הנציבות, שהאכסניה ניתנת בשכירות לתקופה בת 3 שנים בלבד. השוכר הפך למונופוליסט: על יהודים אחרים נאסר להלין ולספק מזון למבקרים. השוכר עצמו קיבל גם רשות לייצר יי"ש⁷⁹ — עדות נוספת על כך שייצור משקאות חריפים והחזקת אכסניות היו עסקים רווחים בין היהודים וקשורים מאוד זה לזה. על יחסם של היהודים לכורח ללון אך ורק ב-Garkuechen האלה אפשר ללמוד מתוך הבקשה הקיבוצית של כל יהודי הונגריה, שהוגשה לליאופולד ה-II בשנת 1790 — לבטל את האכסניות בכלל.

ובכן, מה היה מספר היהודים ה"כפריים"? בספרות המחקר מופיעה דעה שהחלוצים יישבו שטחים מסביב לעיר, כמו ליד סומבור, ולא את העיר עצמה.⁸⁰ המאבק הקיומי היהודי בין היתרים לאיסורים אכן מתמיד, למרות שהדבר כרוך בקשיים.

ידוע, שחמישים שנה לאחר שבתקופת יוסף ה-II הותר ליהודים להתיישב בכל הכפרים והעירות. נאסר עליהם להיכנס, בשנת 1839, לכפרים הסמוכים לקיקינדה, למשל.⁸¹ באותה עת התגוררו בעיר חשוכה זו ובסביבתה בחבל באנאנט 63 יהודים. המספרים הם כדלהלן:

.75 D. Čolić, Učešće, p. 181

.76 J. Švajcer, Kretanje, pp. 77-83

.77 D. Jelić, Pregled, p. 9

.78 M. Beljanski, Jevreji p. 11

.79 Ibidem, p. 12

.80 Pinkas, p. 233 למרות שר. פופוביץ' לא מזכיר בשום מקום יהודים הגרים בכפרים.

.81 D. Čolić, Učešće, p. 124

בקארלובו — 14, בקרסטור — 8, בקומאנובו — 9, במקרין — 8, ורק בוראניב — 24 נפש.⁸² מדובר בכפרים גדולים יחסית. בכפרים קטנים יותר נמצאו בדרך-כלל 3-2 משפחות יהודיות בכל כפר. ליד העיר באיה (Baja) — בצד ההונגרי של הגבול — גרה משפחה אחת בכל כפר, לעתים נדירות שתיים, ובעוד 24 כפרים — משפחה אחת בלבד בכפר.⁸³

אם נרצה להעריך לפחות באופן יחסי את מספרם של היהודים, עלינו להביא בחשבון את העובדה שבשנת 1840 חיו בערים רק 7.5% מכל יהודי הונגריה. מצב דומה נתקיים כפי הנראה גם בווייודינה.

נפנה עתה לתיאור המבנה המקצועי של האוכלוסייה היהודית העירונית. בשנת 1736 עובדים בנובי-סאד: מתווך אחד, שני עגלונים, שני סוחרים בכרזל ישן, שני סוחר יין, ארבעה משרתים, ארבעה חייטים; התופרים עסקו, ככל הנראה, בתפירת בגדים עבור הצבא. כעבור כמה עשרות שנים, בשנת 1782, תופסים את המקום הראשון מוכרי העורות — 13 במספר. מספר זה אינו משתנה ברישומים הבאים, ובתחילת המאה ה-18 ברור שבעיר פועלת קבוצת תגרים מגובשת, שאינה מאפשרת לאנשים חדשים להיכנס לתוכה. הסוחרים כבגדים בלויים הופכים לקבוצה הגדולה ביותר — 29 איש. זהו מספר גבוה יחסית, אך כדאי לזכור שבימי הביניים היתה קיימת גם זכות קניית שלל צבאי שלא חסר באזור זה, הסמוך לגבול. בנובי-סאד אנו מוצאים גם בעלי מלאכה — 12 איש — והרבה מאוד רוכלים — 26 במספר.

גם במאה הבאה קהילת נובי-סאד מתפתחת בצורה ייחודית מבחינת המקצועות הנהוגים בה. בשנת 1843 היא מכילה 231 משפחות, שהן 1,125 נפשות.⁸⁴ כתוכם 39 רוכלים, 19 סוחר יריד, ומה שמפליא במיוחד — היו אף 51 בעלי מלאכה, מהם 12 חייטים. כיצד ניתן להסביר כמות כה גדולה יחסית של בעלי מלאכה? הייתי לוקח סיכון ועושה דבר שחוקרים אחרים גמנעו מלעשותו. אני משער שישנה כאן הקבלה להתפתחות בתקופת השלטון העות'מאני בבאלקאנים. בתקופת התורכים נהגו בעלי מלאכה להתמקד במקומות ריכוז של פקידי ממשל ואנשי צבא, ונובי-סאד, שנוצרה במגע והתנגשות מתמידים עם העולם העות'מאני, אכן היוותה עבור היהודים מעין המשך למה שהיה מקובל בתקופה העות'מאנית.

5. בפנים המחנה היהודי

ננסה עתה להביט אל תוך המחנה היהודי עצמו.

למרבית הצער, המידע הרמוגראפי של יהדות ווייודינה מועט מאוד. אפשר לנחש שחלק ניכר מהמתיישבים הצעירים היו רווקים, שנאלצו לעבור לכאן עקב התקנה משנת 1726

.82 Ibidem, p. 125

.83 L. Fischer, Jevrejstvo, p. 91

.84 P. Sosberger, Jevreji, pp. 151-2

(ראה ברישומים לגבי רווקים). אמנם הרווקים אינם רבים, אחד בכל קהילה, כשבכל קהילה מתגוררות 12-14 משפחות. לפעמים מוצאים הודאות מעטות על זכויות הבעלות של אנשים. אברהם חיידושקה, למשל, ביקש בשנת 1810, שתוענק לו זכות הניהול על עסקי המסחר של קרוב משפחתו, פיליפ המנות. אך אלמנתו של פיליפ הנ"ל דרשה שהעסק יועבר לידיה שלה, על-סמך העובדה שלאברהם אין הון מספיק.⁸⁵ תוצאות הריב הזה אינן ידועות, אך הפרשה עצמה מעידה על כיבוד זכויות האישה.

עתה נפנה אל הקיבוץ היהודי, דהיינו אל הקהילה. בנובי-סאד ניתן לעקוב אחרי התגבשותה לפי סדר כרונולוגי. בית התפילה היה אחד המבנים הראשוני שהוקמו. התאריך המדויק של היווצרות הקהילה בעיר אינו ידוע, אך אין ספק שזה קרה ברבע הראשון של המאה ה-18, בזמנו של המתיישב החלוץ מרכוס פיליפ. באותו פרק זמן ניתן לקהילה מעמד רשמי ע"י שלטונות העיר, או גם נקבע ראש הקהילה בשם 'שופט היהודים' (Judenrichter).

הצעד הבא היה רכישת אדמה לבית העלמין. הרכישה התבצעה בשנת 1717. בשנת 1777 פנה אחד מתושבי נובי-סאד, נוצרי וחייל ותיק, לשלטונות בהצעה להעביר לידו את בית-הקברות היהודי, שנוסד 60 שנה לפני-כן ואיש לא נקבר בו זה 20 שנה. המקום אף נמצא קרוב לביתו. הקהילה היהודית התנגדה לכך בתוקף והעניין נדחה. לאו דווקא משום שהדבר היה עשוי לפגוע בנורמות דתיות אלא ובעיקר מכיוון שעלות ההעברה היתה 150 פלורנינים. התביעה לא נענתה, אך כעבור 30 שנה, בשנת 1807, נאלצה הקהילה להיכנע ולהעביר את בית-הקברות, ובכך להכיר באי-היציבות של מוסדותיה, דהיינו בחייה.⁸⁶ ייתכן שכל שלושת האירועים — קביעת ראש הקהילה, מתן תוקף לקהילה ורכישת קרקע — התרחשו בו-זמנית. השלב הבא הוא ייסוד חברה קדישא בשנת 1729.⁸⁷ אנו פוגשים שם שוחט ("שלאכטר") כמקצוע בשנת 1736.

לאותה תקופה מיוחסת הקמת בית-הכנסת הראשון בנובי-סאד, כנראה בבניין זמני, כי בשנת 1749 נבנה בניין חדש הקרוי "בית הכנסת השני", שפעל במשך כ-30 שנה. בשנת 1780 נפתח בית הכנסת השלישי, האוכלוסיה גדלה, ולא דווקא בזכות העניים: הבנייה דורשת אמצעים כספיים לא-מעטים, והנה הראיה: בשנת 1826 נבנה כבר בית הכנסת הרביעי, ובשנת 1859 גם החמישי. בשנת 1909 נסתיימה בנייתו של בית הכנסת שראה עוד את מלחמת העולם הראשונה. בית-כנסת זה הוקם ברמה מודרנית לכל דבר.⁸⁸ הוא עומד עדיין על תילו ומשמש כיום את עיריית נובי-סאד, בהסכמת שרידי היהודים בעיר, כאולם קונצרטים.

.85 M. Beljanski, Jevreji, p. 10.

.86 M. Rado, J. Mayor, Istorija, pp. 22-23.

.87 Pinkas, p. 178.

.88 Pinkas, p. 179.

נשווה עתה את הנתונים האלה לתולדות קהילת סומבור. בית העלמין היהודי נבנה בסומבור בשנת 1805, כמאה שנה מאוחר יותר מאשר בנובי-סאד. בשנת 1818 וגם בשנת 1823 נזכר ראש הקהילה – "השופט" – בית תפילה, וייתכן – בית כנסת, הוקמו גם כן בשנות ה-20 של המאה היי"ט. למטרה זו חויבו כל חברי הקהילה להרים מס מיוחד.⁸⁹ כן נבנתה מקווה. בשנת 1828 נוסדה חברה קדישא עם תקנון המבוסס על זה של קהילת הלברשטדט בגרמניה. התקנון כתוב בשפת יידיש. ועד הקהילה היה מורכב מ-11 איש. אחרי המהפכה של שנת 1848 מתחילה קהילת סומבור לנהל רישום עצמאי של לידות, נישואין, פטירות (1851) ובונה בית-ספר משלה (1853).⁹⁰

כפי שראינו, המרכיבים העיקריים של הקהילה – בית כנסת, או בית תפילה, בית עלמין, ראש קהילה, לבלרות, בית-ספר, חברה קדישא – חזורים בערים שונות באותו סדר היווצרות עצמו, אך בהפרש של כמה עשרות שנים.

אופייני הוא שראשי קהילות, "השופטים", נתמנו בדרך-כלל על-ידי השלטונות. תפקידי השופט שיקפו באופן די מדויק את גבולות הניהול העצמי של הקהילה. בשנת 1820 ביקשו יהודי נובי-סאד, ככל הנראה לא בפעם הראשונה, שבעת קביעת מסים שנתחייבה בהם הקהילה, גם השופט יהיה נוכח. כן ביקשו שהשופט יהיה נוכח בבתי הדין, כאשר המואשם הינו יהודי ובשעת קבלת הוראותיה של הנציבות המתייחסות ליהודים.

קיימים נתונים לגבי חלוקה לשככות מעמדיות לצורך מיסוי בתוך הקהילות. ידוע, למשל, שהממשלה ההונגרית אישרה בשנת 1807 את חלוקת חברי הקהילה, שהוצעה על-ידי היהודים עצמם, לחמש דרגות, כדלהלן: א. סוחרים בעלי הון עצמי. ב. בעלי-מלאכה וסוחרים המנהלים את עסקיהם באשראי. ג. שוכרי קרקעות. ד. חקלאים (לא ברור אם אלה אכן היו בעלי קניין). ה. משרתים (במקור); את המקום האחרון תפסו הרוכלים. החלוקה הזאת היתה כנראה בעלת אופי עקרוני. חלוקה עניינית יותר אפשר לגלות קודם כל לפי התעודות על בתים שבבעלות יהודית.

כאמור לעיל, לא היה באפשרותו של כל יחיד לרכוש בית משלו, ולא רק בגין המכשולים המשפטיים. בשנת 1749, מתוך מאה יהודים שגרו בנובי-סאד, רק ל-17 היו בתים משלהם.⁹² בסומבור, בשנת 1802, מתוך עשרה, רק לשלושת העשירים והמכובדים ניתנה זכות זו והשאר התגוררו בבתים שכורים.⁹³ מסתבר שאחד משלושת בעלי הבתים הוא אישיות כל-כך חשובה, שאפילו פנה לשלטונות בבקשה להרשות לו לקנות בית חדש

89. M. Beljanski, Jevreji, p. 6.

90. Pinkas, p. 233.

91. S. Losinski, Vengrija, p. 441.

92. P. Šosberger, Jevreji, p. 16.

93. M. Beljanski, Jevreji, p. 4.

במקום זה שמכר בתוך ה"שאנץ", היינו כתחומי המבצר לשעבר, שהפך לאחת מהשכונות היוקרתיות ביותר בעיר.

עלות הבתים נעה בקשת רחבה מאוד של מחירים. ברישום הבתים שנערך בנובמבר-סאד בסביבת שנת 1780 נמצא שרמת המחירים נעה מ־30 עד 470 פלורנים ומתרכזת בשתי קבוצות: האחת — מ־30 עד 70, והשנייה — מ־240 עד 400. במשך שנים אחדות קרה שמחיר בית האמיר פי כמה. את הבית, שנקנה על-ידי שמעון (סימון) הירשל ב־400 פלורנים, העריכו שמאי העיר ב־1,303 פלורנים. ואלמנתו של יהודי זה סירבה למכור את ביתה אפילו ב־3,000.⁹⁴ אך היו בתים ששוויים הגיעו ל־6,300 פלורנים. בעליו של אחד מהם היה יעקב שטיין, שהרוויח הון בסחר בעורות ובמזון. כדאי להשוות את מחירי הבתים לשכר שנתי של פקיד ערייה — 150 פלורנים, או לעלות שכר בית — 100 פלורנים לשנה (שכר גבוה יחסית).⁹⁶ נזכיר גם את מחיר האכסניה בשנת 1758, זו עלתה בנובמבר-סאד 2,400 פלורנים.⁹⁷ קיים גם מידע ישיר על גודל ההכנסות.

מסמך משנת 1818 מסומבור מעיד על חמישה יהודים, סוחרים בהמות, ששכרם השנתי נע בין 100 ל־125 פלורנים בעוד ששטיין, העשיר המקומי הנ"ל, הרוויח פי עשרה, דהיינו אלפיים פלורנים.⁹⁸ אלה אינם נתוני ההכנסה הכללית, זהו מקרה פרטי בלבד. והנה כמה מספרים מוחשיים: בשנת 1829 רשומים בקהילת סומבור 7 "עשירים" ו־11 "עניים".⁹⁹ על משמעותו של המושג "עשיר" אפשר ללמוד מהלשנת פקיד מנובמבר-סאד נגד שמעון (סימון) הירשל, שכאילו הצליח לחסוך מעבודת רוכלות 70 אלפי פלורנים.¹⁰⁰ יוצא איפוא, שרוכל איננו בהכרח עני. אדם בשם שווימר מקיקינדה הציע לעירייה בשנת 1834 תשלום שנתי בסך 100 פלורנים רק כדי שיוכר כרוכל יחיד בעיר בעוד שעל שאר היהודים ייאסר מקצוע זה.¹⁰¹ ועשיר אחר, ליאון אוסטרייהר מסובוטיצה, משך אליו קונים בשוק העירוני במרץ כזה, שכל הקהילה התלוננה עליו בפני העירייה.¹⁰²

גם התעודות על עניי הערים רבות ביטוי הן. דעה אחת גורסת שסוס אחד או פרה אחת בלבד כבעלות אדם באותה תקופה הם סימן לעוני.¹⁰³ אך המסמכים מנובמבר-סאד מתארים את רוב המשפחות היהודיות כמשפחות ללא סוסים או פרות בכלל.¹⁰⁴ ההכנסה השנתית

.94 M. Rado, J. Mayor, Istorija, p. 28.

.95 Ibidem, pp. 41-44.

.96 Ibidem, pp. 40-42.

.97 Ibidem, p. 88.

.98 M. Beljanski, Jevreji, p. 6.

.99 Ibidem, p. 7.

.100 M. Rado..., p. 41; להשוואה: בשנים 1781-1782 האחוזות בווייוודינה; עלו 29, 48, 103, 107 ואפילו

648 אלפי פלורנים. ראה: D. Popović, Srbi; Knj. 2, p. 197.

.101 Čolić, Učešće, p. 124.

.102 M. Beljanski, Jevreji, p. 10.

.103 R. Mahler, A History, p. 271.

.104 P. Šosberger, Jevreji, p. 14.

הממוצעת למשפחה בסובוטיצה, בשנת 1830, היתה 5 עד 20 פלוריינים ובמקרים נדירים עלתה על 60. וכעבור עשר שנים הצטמצמה ההכנסה עוד יותר: 1 עד 15 פלוריינים. רק שתי משפחות בעיר נהנו מהכנסה של 60 פלוריינים לשנה, ורק משפחה אחת מ-100.¹⁰⁵ כך בסובוטיצה, בסוף המאה ה־18, זמן רב לא עלה בידי היהודים לאסוף מספיק כסף לבניית בית כנסת: לרוב היהודים לא היה בכית דבר, פרט לרהיטים זולים וחפצים חיוניים ביותר. יש אמנם תנודה לוקאלית מסויימת, בסומבור ההכנסה הממוצעת למשפחה היתה גבוהה יותר מאשר בסובוטיצה: 30 פלוריינים לשנה. אולם כעבור שנתיים ירדה ההכנסה ל-12 פלוריינים בלבד.¹⁰⁶ הייתכן שכל העניין היה תלוי בתזוזות קוניוקטורליות בשוק? אך גם אם נביא אותן בחשבון, חובה לשים לב לירידה הכללית ברמת החיים של היהודים המקומיים.¹⁰⁷ בין העניים ביותר נמנים: מורים בבית־ספר, שוחטים, שלאכטרים ומוסיקאים.¹⁰⁸

6. היהודים והשלטון

יש להזכיר שחוליות המינהל של הווייוודינה עד לסוף המאה ה־18 היו במצב רופף בשלב של התגבשות והתאפיינו בתזוזות תכופות. כל האזור הזה מצא את עצמו כפוף לשלטון צבאי מן הרגע שנכבש מידי התורכים. אחרי־כן בוטל שלטון זה שלבים־שלבים ובמקומו הופעל שלטון אזרחי. במקביל ניתן מעמד רשמי לערים הגדולות בשם "עיר מלכות חופשית". שנות ה־60 היו מפנה נוסף — בסוף מלחמת שבע השנים בוטל בהדרגה או תוקן מעמדן של אסיפות המעמדים ההונגריות. במחקרים יוגוסלאוויים נתפסת שנת 1764 כנקודת מפנה בהתפתחות המינהלית של הגליל.¹⁰⁹

לאור אי־יציבותה של המערכת המעניינת אותנו, כדאי להביא בחשבון נסיבות נוספות. השלטון חשוב לנו במקרה זה לא רק כנושא מחקר עצמאי אלא נחזור ונזכיר: רוב מקורותינו הן תעודות נורמטיביות. אמנם הן מעוררות תמיד שאלה בקשר למידת מהימנותן, ועל כך נדון להלן;¹¹⁰ מכל מקום, חקר יהדות ווייוודינה לא יהיה סביר בלי דיון באיסורים משפטיים, הגבלות או התרים מטעם השלטונות.

המוסדות הקרובים ביותר לעולם היהודי היו העריות. גם יהודים שעדיין לא נכנסו לעיר אלא רק ביקשו אישור כניסה באו במגע עמן. שלטונות הערים היו אחראים על רישום של מי

105. D. Jelić, Pregled, p. 16.

106. M. Beljanski, Jevreji, p. 12.

107. Ibidem, p. 12.

108. R. Mahler, A History, p. 271.

109. Istorija naroda Jugoslavije, knj. 2, p. 2085.

110. אפילו אוסף התעודות המוגבל יחסית שיש בידינו מכיל דוגמאות רבות של עקיפת תקנון השלטון על־ידי חברי קהילה יהודית מן השורה, שלא לדבר על העשירים. למרות שעל תגר עשיר, ליאון אוסטרייהר, אסרו להתגורר בסובוטיצה, עובדה היא שהוא המשיך לגור שם גם אחרי הטלת האיסור. (D. Jelić, Pregled, p. 10). בשנת 1825 שלטונות וינה אוסרים להגדיר את מספר התושבים בגבול הצבאי, בכלל זה פאנצ'בו, שבשנת 1827 גרו בה 3 משפחות, וכעבור 6 שנים גדל מספר המשפחות ל-5.

שכבר חיו בעיר. בעירייה היתה תלויה גם חכירת רכושה של עיר, למשל חנויות או אכסניות, וברי, כי העריות ניהלו את ענייני המסים.

מדי פעם שינו העריות את מדיניותן. במקרים מסויימים הן עמדו לצד יהודים מתוך דאגה לכלל התושבים, כשהיהודים הבטיחו לה שוק מצוייד טוב יותר מזה של מתחריהם הנוצרים. לדוגמה, בשנים 1779-1780 היה בבאצ'קה רעב קשה. לא הגיעה עזרה משום צד, ומי שהציל את המצב היה תגר עשיר מבורה בשם משה (מואיסיס) לזר אוסטרייהר, שהוביל לבאצ'קה 50 אלפי מידות דגן באופן דחוף.¹¹¹

יש היסטוריונים שרואים בהתנהגות העריות מגמה חברתית מסויימת. הם סוברים שהכוחות המושלים בעריות עד אמצע המאה ה־18 היו בעלי האחוזות מהסביבה, אשר היהודים ידעו לחיות איתם בשלום.¹¹² מכל מקום, איננו רואים בהתנהגות עריות ווייוודינה עוינות כגורם שולט. עיריית סומבור לא נענתה בשנת 1811 למתאת הוסחרים הנוצריים שהתנגדו לכניסת שש משפחות יהודיות נוספות לעיר. האחרונים אף האשימו אותה בהגנה על יהודים.¹¹³

התיווך בסכסוכים שבין יהודים לקורפורציות של סוחרים נוצריים היה מן התפקידים החשובים של העריות. בסומבור, לדוגמה, התעורר סכסוך כה קשה שבמהלכו עירערו התגרים הנוצריים בפני מוסדות הקיסרות, דהיינו, הנציבות בברטיסלאבה. לשם פנו בשנת 1798 גם בבקשה לאסור על כל המסחר היהודי בעיר; בקשה זו חוזרת ונשנית בשנים 1811, 1817 ו־1827. במשך שלושים שנה מביעה קבוצה קטנה של תגרי סומבור, בסך הכל 30 איש — עקשנות במאבקה להקפדה על ביצועם של החוקרים האנטי־יהודיים הישנים. לבסוף עברו יהודי סומבור בעצמם להתקפת־נגד: בשנת 1829 העיזו לבקש שוויון־זכויות עם הנוצרים,¹¹⁴ אך ההגבלות שהכבירו על היהודים בוטלו למעשה רק בשנת 1846.

החוליה הבאה במערכת השלטון היתה המנהל הפרובינציאלי.

בנושא זה ניכרים הכדלים מסויימים בין באצ'קה לבין באנאט. בבאצ'קה, ששותררה ראשונה מהתורכים, הקימו האוסטרים מערכת של "ז'ופאניה". [מעין נפה; לעתים היא מכונה בשם 'קומיטאט']. בהנהלתה היו מיוצגים בעיקר בעלי האחוזות המקומיים. צורה זו היתה מקובלת במלכות הונגריה מימי הביניים וכמוהו נהגו גם השלטונות האוסטריים. עוד בשנת 1696 הוקמה ז'ופאניה של באצ'קה — הגדולה ביותר בכל גליל ווייוודינה העתידית — שאיחדה בתוכה שלושה "פלכים"/אזורים: באצ'קה, סומבור ובאיה. בסך הכל הנפה

.111 .D. Jelić, Pregled, p. 4, Note 11.

.112 .Ibidem, p. 16.

.113 .M. Beljanski, Jevreji, p. 13.

.114 .Ibid., p. 13.

כללה 4 יחידות כפריות.¹¹⁵ סמכויותיהם של המושלים הזיפאנים היו מוגבלות: הן הצטמצמו לפיקוח על עתודות המילואים למשמר־הגבול ("גראניצ'ארי") ולטיפול בבעיות הקשורות בקרקע. ואילו חלק הארי של הסמכויות השלטוניות נשאר בידי הסגל הפיקודי של הגבול הצבאי, במקור: *Vojna Krajina* (קראיינה). באנט שוחררה מידי התורכים רק בשנת 1712, ובאופן סופי רק בשלום פוז'ארבאץ משנת 1718 ומיד נמסרה למשרדי המלכות בווינה; אך רק בשנת 1776 עברה למינהל הצבאי והכספי של הונגריה.

עלינו לדעת שהשלטונות הזיפאניים פעלו לרוב בשטח הכפרי והתייחסו לערים אך ורק כאשר הן זכו למעמד "עיר מלכות חופשית". כאשר ליהודים, שלטונות אלה אכן התייחסו אליהם. אנו יודעים על קיום יהודים בכפרים "מאחורי גבם" של העירוניים ואף מתכוננים לחוקם במיוחד. איננו רשאים להתעלם במחקר זה מהשלטונות הזיפאניים, ברם אין נמצא עדויות על יחסים בין שלטונות אלה לבין יהודי הערים.

ברור איפוא, כי סמכותה של נציבות המלכות ההונגרית, ששמה הרשמי *Staatshalterei / Consilium regium locumtenentiale*, שנוסדה בשנת 1725, היתה רחבה בערים והיא פעלה במקביל לנציגות המעמדות ההונגרים, שבה היו בעיקר בני אצולה. פקירי הנציבות נאלצו להתערב בעניינים רבים של חיי הערים, תוך כדי פיקוח על עבודת העירויות. על כן נהגה הנציבות מבחינת היהודים, כדרך כלל, במדיניות חיוביות יותר לעומת העירויות. לעתים קרובות היא ביטלה את תקנותיהן של הללו. לדוגמה, ועדת הנציבות החליטה בשנת 1784 להוציא מהוראת העירייה של קיקינדה סעיף האוסר על היהודים לסחור בסביבת העיר.¹¹⁶ כלומר, היא פסקה לטובת היהודים.¹¹⁷ ועוד לפני כן, בשנת 1778, ניסתה הנציבות להכריח את שלטונות באצ'קה לבטל איסור קניית בתים וקרקעות על-ידי יהודים. הניסיון הזה לא עלה יפה, אבל הוא אופייני משתי בחינות: כעדות לעמדת הפקידות ההונגרית וכמתן אפשרות תיאורטית ליהודים לקנות אדמה. אפשרות כזאת היא נדירה במקורותינו.

בשנת 1788 פנו היהודים, שגרו כבר בסוכוטיצה (12 משפחות) לעירייה בבקשה לאשר כניסת יהודים נוספים. אף כי שנתיים לפני כן אותה הקהילה עצמה ביקשה מהשלטונות להתנגד לכניסת מתיישבים חדשים, כפי שראינו לעיל, היא שינתה עתה את דעתה וקבעה "כואם של יהודים ישירים והגונים ישפיע לטובה על רווחת הנוצרים המתגוררים בעיר". העירייה סירבה ואף איימה לגרש מן העיר את היהודים שכבר חיו בה. היהודים התלוננו לנציב, ואז הגיעה מברטיסלאבה הוראה אופיינית מאוד. להלן ציטוט ממנה: "היום באו עלינו זמנים חדשים, זמני הרפורמות של יוסף II, ועל העירייה להתנהג לפי צווי הקיסר האחרונים". לאור פקודה זו לעירייה לא היתה ברירה, אך היא חייבה את היהודים להתיישב

¹¹⁵. Ibidem, pp. 9-13.

¹¹⁶. D. Čolić, Učesće, p. 123.

¹¹⁷. ראוי לציין את היחס השלישי העקבי של שלטונות קיקינדה כלפי היהודים. כך בשנת 1839, ערכ תמורות חדות במצב של יהודי הונגריה, החליטה העירייה המקומית לאסור עליהם להתיישב בעיר ובעירויות הסמוכות — וראניבו, יזופוב, קרסטור ובשאיד — ואת כל ההוראות הללו ביטלה הנציבות.

ברחוב המוקצה להם כלכר. גם בנידון נאלצה העירייה להירתע, כי הנציבות הזכירה ש"אף אחד אינו רשאי לאסור על היהודים לקנות בתים בכל מקום שירצו".¹¹⁸ מדובר, כמובן, במקרה מיוחד: הפקידים נאלצו ללכת בעקבות מגמתו הכללית של הקיסר הנאור, אף-על-פי שהקץ למלכותו כבר היה צפוי. [התקנה האחרונה מתייחסת למרס שנת 1789].

בנוסף על הפיקוח על תיפקוד שלטונות הערים, התערבו פקידי הקיסר מהנציבות בפעילות במידת הצורך. הם דאגו גם לעריכת מפקדים. המפקדים הונהגו בכאצ'קה, למשל, משנת 1712. המפקדים הקבועים של אוכלוסיה יהודית, החיה בשטחי הונגריה, התחילו על-פי פקודת קרל ה-VI "Familiantengesetz" משנת 1726. מפקדים נועדו לווסת את גודל האוכלוסיה היהודית בהונגריה ובמקביל גם לשמש תשתית להטלת מסים מסודרת. אולם השלטונות ההונגריים בזופאניות לא מיהרו לקיים את הפקודה ולערוך את המפקדים מתוך שמירה על האוטונומיה שלהם. שתי ההוראות הנוספות של קרל ה-VI מן השנים 1727 ו-1735 נועדו להזכיר להם חובה זאת. ניתן לראות את תוצאות המפקדים האלה בתעודות היסטוריות מנוכי-סאד, שפורסמו על-ידי פ. שוסברגר. המפקדים נערכו באינטנסיביות שונה. לפעמים שנה אחרי שנה, כך בפברואר 1727, באפריל 1728, ביולי 1743 ובספטמבר 1744. מפקד אחד כאילו בוחן את נכונותו של השני. אליבא דאמת, יש עדויות על עבודה לא כל-כך קפדנית מצד הפוקדים. משנת 1782, למשל, יש לנו תוצאות משני מפקדים, האחד נוגע ל-33 משפחות והשני ל-39 שמות. בנוסף לכך השמות אינם תואמים בשני המפקדים. החוקרים סבורים שהכל היה תלוי בנסיגונו של הפוקד, וכן בהעדר שמות-משפחה אצל יהודים, שהשתמשו לעתים קרובות בכינויים שונים. נציין שהפוקדים התייחסו בדרך-כלל לעניינים הבאים בחיי היהודים: האם יש להם בית משלהם; הרכב המשפחה; מקצועו של ראש המשפחה; מי עומד בראש הקהילה; ראוי לציין, שלקראת שלהי המאה ה-18 עלתה תדירות המפקדים. הם נערכו בשנים 1780-1799, 1782, 1783-1789, 1796, ב-1798 וב-1800.¹¹⁹

המינהל הפרובינציאלי טיפל בתביעות הנוגעות ליהודים. לדוגמה, כתביעה אחת, שנמצאה לא מזמן, הנציבות נזופת בפקידי נפת באצ'קה על שלא ענו לשאלה בדבר מספר היהודים הגרים בכאצ'קה, והאם הם ממלאים חובות כלשהן, וכפרט האם הוטל עליהם מס. להלן ציטוט ממסמך זה "...לא ענו על השאלות אם יש להם [כלומר בכל בית יהודי] ילדים, קרובים, משרתים..."¹²⁰

לפנינו דוגמה מובהקת של קפדנות שהפוקדים נהגו בעבודתם.

הסמכות השלישית והגבוהה ביותר, שהיהודים באו איתה במגע, היתה וינה, בירת חצר הקיסרות, מזכירות הקיסר שהוקמה בסוף המאה ה-18. מדובר לא רק במוסד מינהלי אלא

.D. Jelić, Pregled, p. 11 .118

.P. Šosberger, Istorija, pp. 149-150 .119

.E. Werber, Iz istorije, p. 58 .120

בעקבות "צו הסובלנות הקיסרי"

נתפרסם לראשונה באסופה האוסטרית
 "Studia Judaica Austriaca" Bd. XII.
 Eisenstadt, 1991 (Abbildung No. 38)

יהודי וינה חוגגים / לאור הוצאת 'צו הסובלנות'
 של הקיסר יוסף השני (ציור בן-בתקופה)

גם במקום שבו חוקקו החוקים שקבעו את גורל ואת זכויותיהם של היהודים בשטח הרחב של הקיסרות. אי לכך הדגש שתיארנו 'זיוו' במקצת: מן הראוי שנתרכז בחוקים הקשורים ביהודים, הזכויות שניתנו להם והמגבלות שנגעו להם.

הקיסר ליאופולד כבר תמך בשלושה איסורים עיקריים הקשורים לפעילות היהודית: א. איסור לרכוש נכס־דלא־ניידי. ב. איסור עיסוק בחקלאות. ג. איסור להעסיק נוצרים. מקורם של שלושת האיסורים הללו נובע בוודאי מימי־הביניים, אך ממשלת הונגריה בסוף המאה ה־י"ח חידשה אותם. בתקופת קרל ה־VII (1740-1771) הוגבלו זכויות הכניסה לארץ, אחר־כך, כפי שראינו, התקבלו המפקדים, וב־23 בספטמבר שנת 1726 יצאה תקנה המכונה בשם Familiantengesetz (דהיינו המסדירה יחסי משפחה), שלפיה רק בן בכור למשפחה יהודית היה רשאי להתחתן במקום הולדתו ואילו בנים קטנים יותר היו חייבים להגר, לעבור למקום אחר כדי להקים משפחה. החוק היה אמור "לפרוק" את הפרובינציות האוסטריות והצ'כיות־מוראוויות של הקיסרות מ"מטענן" היהודי, תקנה זו אכן גרמה להגירת צעירים לדרום.¹²¹

ב־6 בינואר 1737 יצאה אף פקודה לגרש כל יהודי שאין לו אישור. זאת ועוד. בהוראה על ניהול ענייני סרכיה משנת 1719 מכונים היהודים "זרע האנוש המזיק הזה... dieses schaedliche genus hominum ונאסרו עליהם המסחר בכלל והלוואה בריבית (לגבי יבולים חקלאים) בפרט — בפעולה המכונה zelenaštvo ("ספסרות" בסרבית).¹²² כפי שתואר לעיל, מדיניותה של הקיסרית מאריה־טרזיה כלפי יהודים הצטיינה בכפילות. מצד אחד — עוינות אישית עמוקה שחשה הקיסרית כלפיהם. ראה בעניין זה הפקודות, מן השנים 1744-1745 ברבר גירושם מצי'כיה. אחרי מלחמת שבע השנים טענה הקיסרית שהיהודים בגדו כביכול באוסטריה לטובת הפרוסים. זוהי, כנראה, אחת הסיבות לשאיפת החצר הווינאית להתערב בחיי הקהילות ולווסתן.

ומצד שני, מדיניותה של מאריה־טרזיה נודעה במרקנטיליותה, ולפיכך צריך היה לעשות את כל המאמצים האפשריים כדי למשוך יהודים לארץ, להעניק למצליחים שבהם מעמד של "מוגנים" (Schutzjuden) ואת היזמים העשירים ביותר למשוך אף לחצר וינה בתור "יהודי החצר" (Hofjuden).¹²³ זה היה יחסה של ממשלת אוסטרו־הונגריה לכל יהודי הקיסרות.

באשר ליהודי הונגריה בפרט, ב־18 בדצמבר 1744 ציוותה עליהם הקיסרית, בתור מלכת הונגריה, לשלם במשך שמונה שנים 20 אלף פלורנים כל שנה לאוצר המדינה תמורת הרשות להתגורר במלכות הונגריה, שבה הם נסבלים. מס זה נקרא משום כך "מס הסובלנות" Toleranzsteuer, Toleranztax¹²⁴ היהודים כינו את המס הזה "מלכה געלד", כלומר מס המלכה.

121. על תקופה זו ר' Encyclopaedia Judaica, vol. 3, (1972), col. 891-892.

122. M. Rado, J. Mayor, Istorija, pp. 26-27.

123. החומר על "יהודי החצר" בקיסרות רב בספרות המחקר. ראה "Die Oesterreichische Hofjuden".

124. W. Bichl, Das Judentum Ungarns, pp. 19-20.

החוק הזה הוצא לפועל אחרי התנגשויות די רציניות. ראשית כל התנגדו לו ועדות האצולה המקומיות, אשר ראו בו ניסיון להגביל את עצמאותם הפיננסית, אך התנגדותם היתה חלשה, ואילו היהודים עצמם התחילו למחות נגד המעמסה החדשה. הם ניצלו את ההזדמנות להתלונן על הצרת זכויותיהם בערי השדה. תוך כדי דיון התברר שבמקומות רבים נאסר עליהם ללון בערים, להופיע ביריד, לשהות בקרואטיה ועוד. הם נתבעו לשלם מכס גבוה פי שלושה מהרגיל ואף תשלום עבור כל שעה שהם מבלים בעיר. אופייני הוא שבאגרותיהם, שנשלחו תוך כדי דיון על המס, דרשו היהודים דרישות צנועות יחסית. הם ביקשו להחזירם לערים שמהן גורשו, לאפשר פעילות חופשית לבעלי מלאכה ושחרור מהמסים הכבדים. החקלאות ורכישת נכס־דלא־ניידי לא הזכרו בהן כל עיקר.

אולם הבקשות לכיטול המס לא הועילו. מאריה־טרוזיה איימה שתגרש אותם מהארץ והם נאלצו להיכנע, רק תקופת התשלום קוצרה משמונה שנים לחמש. "מס הסובלנות" הפך לאחד השנואים ביותר בכל מלכות הונגריה ובפרט בווייוורניה.

סכום המס היה נתון לשינויים. מאריה־טרוזיה העלתה אותו בשנת 1755 ל־30 אלף פלורנינים לשנה, לצורך מימון הוצאות המלחמה הצפויה בפרוסיה, ואחר־כך ל־50 אלף — בשנת 1772; ובסוף ל־80 אלף — בשנת 1778. עד סוף המאה המס לא עלה, אך בשנת 1807, שוב בגין הוצאות מלחמה, העלוהו ב־50% ואחר־כך עוד ב־100% נוספים, למרות שהיהודים הציעו לפדות עצמם ממנו תמורת סכום של 1.6 מיליון פלורנינים וממשלת הונגריה תמכה בבקשה זו.¹²⁵ בשנת 1830 הפכו את המס אישי וקבעו תשלום לכל אדם יחסית לגודל רכושו. על סמך העובדה שתקנות אלה לא עוררו התנגדויות רציניות, סביר להניח שמקורותיהם אכן איפשרו את התשלומים. ההסבר לכך נמצא בגידולה של האוכלוסיה היהודית ובעליית רמתה הכלכלית.

ביצוע הצו הזה נשמר עוד במשך יותר מ־15 שנה ובוטל רק אחרי שנת 1780, לאחר עלייתו של יוסף ה־II על כס הקיסרות. בתקופה זו מצב היהודים השתנה חדות. היחס האישי של הקיסר החדש ליהודים דמה לזה של אמו. הוא האמין באי־מוסריותם ודבק ברעיון ששאף להביא את היהודים להמיר את דתם לדת ה"אמיתית", אולם שלא כמו אמו הוא היה ריאליסט.¹²⁶ נזכיר להלן את תקנותיו הידועות ביותר, שכוללות, בין היתר, גם יסודות חיוביים מבחינה יהודית.

הצו הראשון, לפי הסדר הכרונולוגי, הוא צו הקיסר מ־13 במרס שנת 1718. צו זה הופנה לחלק ההונגרי של הקיסרות ב־29 באוקטובר. הוא קרא להקים בתי־ספר יהודיים חילוניים במקביל לבתי־כנסת. הפקודה עוררה מחאה מסויימת מצד האצולה ההונגרית, וכמובן אף מצד היהודים. בתשובה על ההתנגדות יצאו התקנות להונגריה ב־31 במרס 1783. התקנה הידועה בשם *Toleranzpatent* וגם *'Systematica gentis Judaeorum regulatio'*.¹²⁷

.S. Losinski, Vengrija, p. 441 .125

.R. Mahler, A History, p. 231 .126

.127. לחלק האוסטרי והמעברי של הקיסרות הופנה הצו בשנת 1782. ראה Ibidem, p. 229.

חלק מן האינטליגנציה היהודית קיבל את החוק בהתלהבות, ויש שמכנים אותו "תחילת החיסול של קיפוח היהודים בן מאות השנים".¹²⁸ אלה הם יסודותיו העיקריים:

1. כל הבלרות היהודית חייבת מעתה להתנהל בגרמנית.
2. ליהודים מותר לשכור קרקעות בתנאי שיעבדו אותן בעצמם, אך אסור להם לרכוש מן האיכרים ומבעלי האחוזות.
3. מותר להם לעסוק במלאכה ולהצטרף לקורפורציות.
4. הלבוש המיוחד והסימנים המביישים בוטלו. מותר ליהודי לשאת חרב.
5. מותר ליהודי לשבת בכל מקום פרט לאזור המכרות, שנאסרו עליהם עוד קודם.
6. סעיפים רבים הוקדשו לפתיחת בתי-ספר חילוניים עבור יהודים, זכויות הקהילות בתחום ההשכלה וזכותו של יהודי להתקבל לאוניברסיטה.^{128א}

עוד שני חוקים אופייניים לעשור ה"נאור" הוצאו בשנת 1787. האחד אסר על השימוש ביידיש לענייני ציבור והשני, המפורסם במיוחד, קבע סדר חדש לקביעת שמות משפחה. שמה הרשמי של ההוראה היה: "Zur Vermeidung aller Unordnungen" (בכדי למנוע כל אי-סדר).

היהודים חוייבו לאמץ לעצמם עד האחד בינואר שנת 1788 שמות חדשים, ז.א. שמות משפחה, במקום המנהג הישן לפיו נקראו לפי שם האב או לפי מקום המוצא. כל התהליך של הענקת שמות משפחה ליהודים נדון בהרחבה בספרות המדעית.¹²⁹ השמות הישנים של היהודים נאסרו מאז ספרי הרישומים (הפנקסים או הפרוטוקולים) בקהילות חייבים היו להתנהל בגרמנית. כל יהודי היה חייב להגיש לעירייה בקשה לשם חדש תחומה על-ידי רב המקום עד 30 בנובמבר. כמו שאר הרפורמות של יוסף ה-II, אף התקנה הזאת הופנמה לאט לאט. הרב של סובוטיצה, שמואל פוליצר, נקנס פעמיים, מפני שמהמשיך לנהל את הרישומים בצורה הישנה.¹³⁰ אך דווקא הרפורמה הזאת נחרתה היטב בדעתה של יהדות אירופה והשפיעה רבות על בני הזמן. ואין תימה שג.ר. דרבין נקט "דעה" דומה לגבי יהדות בלרוסיה בשנת 1800. הוא אימץ את הרעיון בדבר הצורך הכנסת שמות משפחה יהודיים גם שם.

ההוראה משנת 1787 בוצעה מאלף ועד תו, ומאז מופיעים בחיי קהילות באצ'קה ובאנאט שמות-משפחה גרמניים לרוב. רק מאמצע המאה הבאה, ה"י"ט, מופיעה "תוספת" של

128. W. Bichl, *Das Judentum Ungarns*, p. 19.

128א. W. Bichl, *Das Judentum*, S. 19; R. Mahler, *A History*, p. 231.

129. V.J. Arnon, "Im'ye twayo" (Your name in Russian), Jerusalem, 1993, pp. 14-25.

130. Pinkas, p. 219.

שמות-משפחה סלאוויים (בזכות יוצאי פולין וגליציה) והונגריים, אחרי 1867.¹³¹ לבסוף, בשנת 1789, יצאה התקנה האחרונה של הקיסר, המרשה ליהודים לשרת בצבא. אין לתאר את הרפורמות של יוסף ה-II בצורה מוגזמת לחיוב.¹³² יש לזכור שחלק מהן היה מכוון ישירות להרוס את הקהילה, המעוז הקדום של החיים היהודיים, כך, למשל, הצו משנת 1784, שביטל את האוטונומיה של הקהילות. רוח הרפורמות עצמה גם סורסה במידה רבה אחרי מותו של הקיסר. למרות שמכחינה פורמלית הרפורמות לא בוטלו.¹³³ ההתלהבות בקרב היהודים היתה רבה, ומה שהתרחש בחודשים הבאים נתן ביטוי לכך.

בתגובה על הקריאות המחודשות לגרש את היהודים, שהופיעו כמספר ערי הונגריה, הפנו היהודים אגרת מפרטת לוינה (1790). הם ביקשו הכרה בזכויות שאין להפקיען: 1. חופש שמירת דתם. 2. חופש כל המסחר, כולל קנייה ומכירה של קרקעות. 3. חופש התיישבות בכל הערים, כולל באלה שגורשו מהן. 4. חופש הצטרפות לקורפורציות, שכירת תלמידים ושוליות. 5. זכות ללמוד בכל מוסד, כולל באוניברסיטאות. 6. אין לשפוט יהודים הגרים בכפרים בבית-דין מקומי או כפרי, אלא אך ורק בבית-דין אחוזתי או בזופאני (מחוזי) וקהילת יהודים צריכה ליהנות מזכות שיפוט עצמית על-פי התורה, את הסכסוכים הפנימיים יש לפתור על-ידי שופטים ורבנים מקרב הקהילה.

קל מאוד לראות באגרת זו את הסדר וההיגיון של כל הזכויות שהיהודים היו מעוניינים בהן. כאשר איגרת זאת שימשה תשתית לחוק "על אודות היהודים", ובמקור: *De Judaeis*, שהוציאה אסיפת המעמדות ההונגרית בינואר 1791, חוק הידוע כסעיף 38 של חוקי 1790-1791, היה זה שיא הישגיה של יהדות הונגריה, לרבות וייוודינה. לדעת החוקרים נתקבל החוק משום שעמדתם המיוחדת של אצילי הונגריה באה בו לביטוי. שאיפת האצולה היתה למשוך לצידה חלק מהאיכרים ואת היהודים במאבקם נגד העשירים משלהם ונגד חצר המלכות בווינה.¹³⁴ במאורעות של אמצע המאה ה-18 עוד יבליטו עמדה זו.

הקיסר החדש, ליאופולד ה-II, חתם בשנת 1792 על הפקודה האחרונה של המאה ה-18, שכללה עדיין ויתורים מסויימים ליהודים. זאת היתה בעצם חזרה על החלטת הפרלמנט ההונגרי ואישושה. אחר-כך באה תקופת ההגבלות החדות ההולכות וגוברות, שנמשכה עשרות בשנים, במקביל להתחזקות הכללית של כוחות הריאקציה הכללית שבחברה האירופאית.

תחילה בוטלה זכות העברה חופשית ממקום למקום (1793). החלו לדרוש תעודת סיום בית-ספר כתנאי להיתר נישואין (1798). אחר-כך חלו גירושי יהודים מערי הונגריה אחדות (1802). בשנים 1806-1808 באו איסורים על המסחר הקמעוני והגבלות על הכניסה

131. M. Beljanski, *Jevreji*, p. 8.

132. ר. מאהלר אף מכנה אותן "קריקטורה של אמנסיפציה". ראה: R. Mahler, *A History*, p. 232.

133. הבחתי יעילה ביותר היחה הרשות לעבר ארמה. D. Jelić, *Pregled*, (pp 13-14 & 275).

134. R. Mahler, *A History*, pp. 227-228; M. Biehl, *Das Judentum*, S. 20-21.

להונגריה. בשנת 1812 חודש האיסור על הדפסת ספרים יהודיים, שכבר היה קיים פעם; בשנים 1818-1819 נאסר על היהודים לעסוק ברפואה, וכעבור עשר שנים נוספות — אף ברוקחות. על היהודים שגרו בכפרים נאסר לשכור אדמות של בעלי אחוזות. אחר-כך נאסר אף להחזיק משרתים נוצריים, לחגוג פורים בפומבי, הוגבלה עד 1% כמות הבתים השייכים ליהודים והוגברה הביקורת על פעילות הרבנים. תמונת האירקציה המטרניכית (הכוונה היא לנסיך קלמנס מטרניך Metternich [1773-1895] שהיה ראש ממשלתה ושר-התחן של אוסטריה-הונגריה) ביחס ליהודים שלמה ומובהקת והיא הורגשה גם בארצות תחת שלטונם של ההונגרים.

המפנה שבא בסוף שנות ה-30 נתפס על-ידי רבים כהתקדמות אמיתית.¹³⁵ ומה באמת קרה? הפרלמנט ההונגרי קיבל החלטה בישיבותיו בשנים 1839-1840, שאחר-כך נודעה כסעיף 39 לחוק ההונגרי של השנתיים הללו. ההחלטה כללה, בין השאר, חופש התיישבות בכל מקום, פרט לאזורי המכרות, כמו קודם; חופש מסחר ועסקים שלא מנוצלת בהם עבודת נוצרים; זכות רכישת קרקעות ניתנת אך ורק למטרת בנייה, ורק לאלה שהזכות הזאת היתה בידם עוד קודם. כפי שאנו רואים, חוק זה לא שינה את מעמד המשפטי של היהודים. אמנם נציב הקיסרות, בהוראתו מאוגוסט 1840, הרשה רוכלות, ביקורים חופשיים בירידים והתיר לפתוח חנויות ללא מכשולים. אך כל הזכויות האלה, כפי שנוכחנו לדעת, ניתנו כבר ליהודים מאמצע המאה ה-18. יוצא איפוא שם. לזובסקי, שכתב לפני כמעט מאה שנה, צדק בטענתו שה"חידושים" של השנים 1839-1840 היו צעד לא-משמעותי, ואף לא היו מתקדמים אלא אם כן נתייחס אליהם בהשוואה לריאקציה הקיצונית של העשורים הראשונים למאה ה-19.¹³⁶

שלבים בתולדות יהדות ווייוודינה

'במקום סיכום'

התקופה שבחרנו לחקור (1700-1800) בתולדות יהדות ווייוודינה, ניתנת לחלוקה כרונולוגית, אף אם בקושי. כבסיס לחלוקה אני רואה לנכון להביא בחשון: ראשית, שינויים במדיניות השלטונות כלפי יהודים. שנית, מכלול זכויות היהודים הנובעות ישירות מהמדיניות הזאת, ושלישית — מהלך ההיסטוריה האירופאית, ז.א. השפעתן של המלחמות והמהפכות שהתחוללו בה.

הניסיונות לחלק את תולדות היהדות המקומית לתקופות המצויות בספרות המחקר לא תמיד נראים לי מוצדקים. תפיסתו של ד. ייליץ, המציין כתקופות נפרדות גם את הרפורמות של יוסף ה-II וגם את מלחמות נפוליאון, מתקבלת על הדעת באורח חלקי. אך איך להבין

135. גם חוקרים מודרניים אחרים מכנים אותה בשם "חרומות משמעותיות". ראה: D. Jelić, Pregled, p. 17.
136. S. Losinski, Vengrija, p. 443.

את ד. צ'וליץ', כאשר הוא מייחד את כל השנים שבין 1848 לבין 1888 לתקופה אחת או כאשר הוא טוען שאין ספור המאורעות שאירעו בין השנים 1841 ו-1941 הם תקופה אחת? כמדומני, שאת השלב הראשון בתולדות יהודת האזור מהווים ארבעה עשורים, החל מסוף המלחמות בשנים 1683-1689. כתקופה הזאת ההודעות על יהודים הן בודדות בלבד, ובערים מופיעים יהודים רק באופן ארעי, טיפין טיפין.

השלב השני הוא תחילת התיישבות גדולה יותר, החל מ-1740 ועד הרפורמות של יוסף ה-II. זוהי תקופה שבה יישובים צבאיים הופכים ל"שווקים" או ל"ערי מלכות חופשיות", אך השלטונות עדיין אינם מרשים התיישבות חופשית בהם. המידע על נוכחות יהודים בגליל נעשה תדיר יותר, הקהילות מתגבשות, נבנים בתי-כנסת. זוהי למעשה תחילתה של חרירת היהודים לתוך חיי הערים כגורם יציב.

השלב השלישי קצר מאוד, אך בעל משמעות רבה. זוהי תקופת הרפורמות של יוסף ה-II כפי שפירטנו לעיל. התקופה הזו ידועה על-פירוב כתקופת האמנציפציה.

ולבסוף, השלב הרביעי הוא התקופה שבין סוף המאה ה-18 לבין שנות ה-30 של המאה ה-19. בשלב זה המידע על חיי הקהילות נעשה עשיר ומגוון יותר ונוצרות אפשרויות לחישובים ולהתבוננות כמשפחות נפרדות. עם זאת, זוהי תקופה של חוקים אנטי-יהודיים קשים, רתיעה לאחור, בעידן של ריאקציה מדינית עולמית עמוקה.

(תרגמה מרוסית: קרן דוכנוב-מדבדב)

ריכוז המקורות למאמרו של פ. פריידנברג

Beljanski M., Somborski Jevreji (1735-1970). in "Zbornik" 4, 1979, Beograd.
Bichl W., Judentum Ungarns 1780-1914, Studia Judaica Austriaca, Bd. III, Eisenstadt, 1976.

Čolić D., Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata. Zbornik 4, Beograd, 1979, p. 111-191.

Eventov Y., Istorija Jevreja Jugoslavije (Serbo-Croatian Summary of the book) "A History of Yugoslav Jews (I): From Ancient Times to the End of the 19th century" (Ed. C. Rotem), Tel-Aviv, 1971.

Fisher L., Jevrejstvo Bačke, in 'Jevrejski Almanah', Beograd, 1955-1956.

Goldstein S., Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama in 'Židovi na tlu Jugoslavije', Zagreb, 1988.

Grünwald F., Stari popisi novosadskih Jevreja, Jevrejski Almanah, Beograd, 1961-1962.

Die oesterreichische Hofjuden und ihre Zeit, Studia Judaica Austriaca, Bd. XII, Eisenstadt, 1991.

Istorija naroda Jugoslavije, Knj. 2, Beograd, 1960.

Jelić D., Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihov doprinos razvoju grada in Zbornik 5, Beograd, 1987, pp. 1-192. "1000 Jahre oesterreichisches Judentum" in Studia Judaica Austriaca, Bd. IX, Eisenstadt, 1982.

Lohrmann K., Wdl W., Wenninger M., "Die Entwicklung des Judenrechts in Oesterreich und seinen Nachbarlaendern. 1000 Jahre oesterreichisches Judentum." Eisenstadt, 1982, p. 38.

Losinski S., Vengrija, = "Jevrejskaya Enciklopediya", vol. 5, (Russian).

Magyar-zsidó oklevéltár (Monumenta Hungaricae Judaica), ed. A. Scheiber, Budapest, vol's. I-XVIII, 1903-1980.

Mahler R., A History of Modern Jewry (1780-1815), London, 1971.

Peri A., The Activity of Jewish Army-Suppliers in the Kingdom of Hungary in the First Half of the Eighteenth Century — In "Zion", vol. 57, p. 2, Jerusalem, 1992.

Pinkas Hakehillot Yugoslavia, (Hebrew), (Ed. Zvi Loker), Jerusalem, 1988.

Popović D., Srbi u Vojvodini. Knj. I-III, Novi Sad, 1957-1963.

M. Rado, J. Mayor, Istorija novosadskih Jevreja (2nd ed.), Tel-Aviv, 1972.

Švajcer J., Kretanje brojnog stanja prve verske općine u Dardi in 'Jevrejski Almanah', 1965-1967, Beograd.

Šosberger P., Novosadski Jevreji, Novi Sad, 1988.

Werber E., Iz istorije novosadskih Jevreja, in Zbornik 4, Beograd, 1979.

יוסף לווינגר :

יהודי ווייודינה במאה ה־י"ט וראשית המאה ה־כ'

א. עד ראשית האמנציפאציה בהונגריה (1840) — מבוא
 נדון כאן ביהודי וויודינה — גליל היסטורי־גיאוגרפי (לעתים גם מינהלי) בתחום הספר הרומי־ביזנטי ולאחר מכן התורכי, הדרום־סלאווי וההונגרי. במלכות יוגוסלאוויה (1918-1941) היוו יהודי וויודינה כשליש מכלל יהודיה (75,000), אף שמשקלם הכלכלי, החברתי והפוליטי עלה על כך. אמנם פעילותם כבר הוצגה במאמרים, בזכרונות ובמחקרים קצרים בקטעים הרלבנטיים של הספר "תולדות יהודי יוגוסלביה" מאת יקיר אבנטוב (תל אביב, 1971), ב"פנקס קהילות יוגוסלאוויה" (בעריכת צבי לוקר, יד ושם, 1988), ב"תולדות השואה — יוגוסלביה" (מ. שלח, י. לווינגר, א. מטקובסקי, יד ושם, 1990), בספרו של פ. שוסברגר ובפרסומי איגוד הקהילות ביוגוסלאוויה (ד. יליץ, פ. בליאנסקי, פ. רוטברט ואחרים). אולם חסר עדיין חיבור היסטורי החושף את יחסי הגומלין בין היהודים לבין העולם הסובב, לפי שיטה שהמחישה ש. דובנוב, ביצירתו המופתית "דברי ימי עם־עולם"¹.

1. המונח ותיחומו

הגליל נתקיים כיחידה מינהלית מוגדרת פעמיים בלבד:

- א. בעשור שבתום דיכוי הפרישה ההונגרית מבית הבסבורג (1850-1860).
- ב. כגליל אוטונומי של הרפובליקה הסרבית ביוגוסלאוויה הפדרטיבית, אשר נתכוננה לעת מלחמת השחרור בשלהי מלחמת העולם השנייה (1944-1994).

גבולותיו כללו ממזרח למערב את חבל באנאט בין המורדות המערביים של הקארפאטים והמישור מזרחית לטיסה וצפונית לדאנובה; באצ'קה בין הנהרות דאנובה וטיסה ועד הערבה ההונגרית. כאשר לחבלים: באראנייה, בדלתה של שפך הדראבה לתוך הדאנובה וסראם, במורדות פרושקה גורה בין הדאנובה לסאווה — אלה נכללו בגליל חלקית בלבד. המונח "ווייודינה" במקורו מתייחס לתוארם של ראשי שבטים סלאוויים בעת התנחלותם

1. דובנוב, שמעון. דברי ימי עם עולם. "דביר", תל אביב, תשט"ז 1956. להלן: דובנוב.

בבאלקאנים במאות ה-6-8 לספירה. בימי השלטון העות'מאני (המאות: ה-14-18 לס') שימש התואר "ווייוודה" לשופטים הזוטרים ולמפקדי צבאות-עזר מקומיים. במינהל הספר, שנתכונן ע"י ההבסבורגים בשנת 1691, ושהושחת על משמר גבול (בעיקר סרבים), שימש המונח כיעד להשגת אוטונומיה תחת פיקודו של "ווייוודה", דהיינו מצביא ושופט. בימי הפרישה ההונגרית (1848-1849) אכן הכריזו הסרבים על כל השטח, שלאחר מכן נודע כ"גליל ווייוודינה", כאוטונומי תחת שרביטם של "ווייוודה" (כראש המינהל והצבא) והאפטריארך (כראש כנסייתם). החצר של וינה אמנם ניצלה את הסכסוך בין הסרבים להונגרים להשבת עטרה ליושנה, אך התחמקה מהכרה בשאיפותיהם של הסרבים.

אמנם עם תבוסת ההונגרים בשלהי 1849 הוקמה היחידה המינהלית הנכספת על ידי הסרבים, הלא היא "ווייוודינה הסרבית והבאנאט של טמישוואר", אך ללא סמכויות של ממש, כשהקיסר נוטל לעצמו את השררה של ווייוודה (1850). בעת הכשרת הקרקע למו"מ בין הכתר להונגרים נתבטלה כליל היחידה "הסרבית" הנפרדת (1860). בהסכמה האוסטרית-הונגרית משנת 1867, אשר כוננה את הקיסרות מחדש במתקונת דו-לאומית, צורפה ווייוודינה למלכות הונגריה, בעוד שלסרבים הובטחה בה "אוטונומיה כנסייתית-חינוכית" בלבד.

במלכות יוגוסלאוויה בין שתי מלחמות העולם ווייוודינה לא נתחדשה כיחידה עצמאית, ועם חורבנה בעת מלחמת העולם השנייה (1941) היא חולקה בין הכובש הנאצי לגרורותיה. בשלהי שנת 1944, עם גירושו של הכובש ההונגרי, ווייוודינה הוקמה מחדש כאזור אוטונומי של סרביה, בפדראציה היוגוסלאווית. באשר ליהודי הגליל, הם הגיעו במרוצת הדורות לגיבוש ייחודם והדבר מחייב טיפול הולם.

2. יהודים בין עמי הארץ — מימי רומי עד ערכו של "אביכי העמים" (100-1830).
אין ראיות לנוכחות יהודים לפני השלטון הרומי אשר נתכונן במרוצת המאות א"ה.
הרומים התנחלו בקרב האילירים, הטראקים והקלטים שכבר ישבו על אדמת הגליל.

2.1 בימי רומי, ביזאנטיון ונדידת העמים (מ-100 לספירה עד 990 לספירה)
הרומאים ויורשיהם הביזאנטים שלטו כאן משך 450 שנה תוך כדי מאבק בלתי-פוסק בעמי הערבה: ההונים והאווארים. אמנם אין ראיות ישירות להימצאות יהודים בגליל בימיהם, אך ניתן להסיק על כך ממצאים ברחבי חצי-האי הבאלקאני, עד כי מתבקש להניח, כי כאלה נמצאו, ולו גם זמנית, גם בווייוודינה. מערכת הקברים של צ'לאריכו בקרבת נוביסאד, המעוטרת במנורות שבעת הקנים ובשופר, מעידה על האווארים שחדרו לכאן החל מהמאה ה-די ואילך. מקור הסמלים היהודיים הוא, ככל הנראה, בספקי הצבא הרומי, או בכני שבטים שאימצו לעצמם סמלים יהודיים אלה בתקופה המתאפיינת בחיפושים דתיים אינטנסיביים (יהדות, דת מיטרה, נצרות).²

2. Bunardžić, Radovan. Menore iz Čelareva. Jevrejski Istorijski Muzej — Muzej Novog Sada, Beograd 1980, pp. 17-44.

2.2 בספר ההונגרי-סרבי (המאות: י"ט"ז)

בראשית המאה ה־י' הגיעו לאזור גם הכוכשים המג'ארים. אמנם אין ראיות לגבי יהודים בקרבם, אך אין ספק שמראשית המאה ה־י"א נמצאו יהודים במלכות הונגריה³. עד המאה ה־ט"ו נערכו התמודדויות בין המלכויות ההונגריות לבין הסרבים, אשר גם בקרבם נמצאו קרוב לוודאי קבוצות של יהודים⁴. מכאן ניתן להסיק, כי גם באזורי הספר כדוגמת ווייוודינה נמצאו יהודים — ולו אך באורח ארעי.

מכל מקום, המטיף הפראנציסקאני יוחנן איש קאפיסטראנו (1456-1386) אשר נלווה בדרך כלל אל צבאותיו של המצביא ההונגרי יאנוש הוניאדי, במלחמותיו ברחבי אירופה נגד התורכים וכנגד 'כופרים' למיניהם, הגיע אף לעמק הדאנובה והשתתף בחדירות או גיחות לבאלקאנים, בסיסמת "השמדת היהודים פעוזי העות'מאנים"⁵. סביר להניח שיהודים מספר אכן פעלו בתור מלווי-החיילות התורכיים וספקיהם. אין בידינו תיעוד על קרבות מביניהם.

2.3 בצילו של התורכי (1699-1526)

העדויות המהימנות הראשונות בנוגע ליהודים בגליל הינן מימי הכיבוש העות'מאני. היו אלה יהודים רומאניוטים — צאצאי היישוב בכיזנטין — וגולי ספרד, אשר התיישבו במאה ה־ט"ז ברחבי הקיסרות התורכית-מוסלמית. הם היו שולחנאים, מתווכים, חוכרי מיסים, רוכלים, מתורגמנים, אנשי מודיעין, מבריחים, מוכרי ופודי עבדים⁶. הנוסע הגרמני גרלך (במאה ה־ט"ז) מעיד, כי "היהודים הניחו יסודות למשק הכספי"⁷. היהודים הופלו לרעה ככל הלא-מוסלמים, אך על פרעות בהם אין מידע. האימפריה היותה מרחב נוח לפיתוח המסחר, ונסיגת התורכים בשלהי המאה ה־י"ז פגעה ביהודים אלה, אשר רובם ככולם נטשו את הגליל. בעקבות הנוצרים המנצחים, הגיעו גם יהודים אשכנזים שהתארגנו במהרה בקהילות-קבע.

2.4 ימי "רומי הקדושה" — התקופה הטרנס-יוספינית (1780-1699)

בשלוש קארלובצי שבסרם (משנת 1699) הכירו התורכים בריבונות בית הבסבורג על כל השטח, שייקרא לאחר מכן ווייוודינה. קברניטי הקיסרות המכונה "הרומית הקדושה של האומה הגרמנית", אשר שלטו גם על אדמות הכתר ההונגרי, שכללו את הגליל הנ"ל, חילקו את שטחו לשלושה תחומים: מרביתו צורף למינהל הספר הצבאי, תחת שליטה ישירה של

3. קצבורג, נתנאל. הונגריה — יהודים ב:האנציקלופדיה העברית, כרך י"ג, החברה להוצאת אנציקלופדיות, ירושלים — תל אביב, תשכ"ט, עמ' 86.

4. Levi, David, Regionalne jevrejske zajednice do 1919. in: "Spomenica 50, 1919-1969", Savez jevrejskih opština Jugoslavije 1969, p. 19.

להלן: Spomenica 50.

5. רחאנס, שלמה. דברי ימי ישראל בתורגמא, "דביר", תל-אביב, תר"צ, חלק א' פרק ב', עמ' 35.

6. Popović, Dušan, Srbi u Vojvodini, "Matica Srpska" Novi Sad, 1957 vol. I, p. 212.

להלן: Popović.

7. כנ"ל.

החצר בווינה ואילו מיפטו חולק בין האזורים הכפריים ("פרוכינציאל") בשליטת ה"לשכה הונגרית של הכתר" וערי המלכות החופשיות, שנהנו מאוטונומיה עירונית תחת עיניה הפקוחות של החצר.

בתחילה נאסרה ישיבת הקבע של יהודים ב"פרוכינציאל" (למעט מקרים יוצאי־דופן), בעוד שהמינהל הצבאי (המושחת על סגל קצונה סרבית ברובה) העניק רשיונות למספר מצומצם של "יהודים מועילים" (ספקים ובעלי מלאכה). בערים כעלות הפריבילגיות הותנתה התיישבות של יהודים בצרכיה ובהסכמתה של הרשות העירונית.

אכן, כבר בשלהי המאה הייז' הופיעו היהודים האשכנזים הראשונים, שבאו לשם מסלובקיה, אוסטריה, בורגנלנד, מוראוויה, צ'כיה, הונגריה. במשך המאה הייז' מצאו כאן מקלט גם פליטים יהודים מסרביה מוכת המלחמות, המרידות והנקמות ההרדיות בין התורכים לסרבים. בתי תפילה, מוסדות סעד ו"חברה קדישא" נתכוננו במחצית הראשונה של המאה הייז'. מצבם של היהודים באותה עת אינו קל כלל ועיקר. הם תלויים בשרירות ליבם של השלטונות השונים, כמפורט לעיל, של בעלי האחוזות ושל הכנסיות. החברה הסובבת היתה רבת־גוונים מבחינה אתנית ודתית. היהודי נחשב לזר והיה שנוא בעיני הסרבים וההונגרים כאחד. במחצית השנייה של המאה הייז' חלה ההתפתחות מואצת יותר ואימת העות'מאנים חולפת. גלי המתיישבים מכל רחבי האימפריה תורמים לפיתוחו ולשגשוגו של האזור, עד כי נפתח פתח רחב יותר גם לרווחתו של היהודי. המערכות הפיאודליות מתערערות, ניצני עולם חדש – הבנוי על משק כספי, יוזמה חופשית, עבודה שכירה וחילון – דוחקים את המבנה המקפיא של התלות באצולה. מדע אמפירי תופש את מקומה של האמונה העיוורת, הדרך סלולה לייעול, לתיעוש ולשווקים מתרחבים. אמנם בצד שינויים העשויים להועיל למיעוט היהודי המבודד, גוברות ועולות גם סכנות שמקורן בתודעה לאומית בקרב האוכלוסיה המקומית (סרבית והונגרית ברובה) המתנגשת בימרות הכתר, לבש המאמץ צביון גרמני מובהק תחת האוניברסאלי־נוצרי שאפיין את השליטים הקודמים. ברם חצר הקיסר שומרת עדיין על מעמדה כגורם מוסת ובורר בין היסודות המתחרים והמנוגדים, בין החתירה לצבירת כוח באמצעים חדישים (צבא, תעשייה, מינהל) והשמירה על דפוסים ישנים של חובת הנאמנות לכתר, הנדרשת מכל הגורמים. מכאן: גורלו של היהודי היה מותנה בכל משאבי הרוח של התקופה ונותר תלוי, בעיקרו של דבר, במגמותיה המשתנות של החצר ובמידה לא־מבוטלת אף באישיותו של נושא הכתר וכיחסו אל היהודי הנחשב ל"נסבל".

הקיסרית מריה טרזיה הפעילה את סמכותה בתוקף היותה גם מלכת הונגריה (1738-1780); הקו הדומיננטי שלה היה: דביקות בערכי העבר. היא ממשיכה במדיניות האפליה והגזירות ביחס ליהודים, כדוגמת גירושים מהערים המרכזיות, הערמת קשיים בהענקת רשיונות התיישבות ותעסוקה, הגבלות במתן היתרי נישואין. בשנת 1743 היא קובעת "מס סובלנות" מיוחד, שהוטל אף על יהודים שזכו לרשיון התיישבות־קבע. מאידך, לשכתה ההונגרית לא מנעה את התארגנותן של הקהילות היהודיות הראשונות בגליל (בשנת 1749

— מונה קהילת נובי-סאד 100 איש — כ-2% מכלל תושבי העיר⁸, כדי לייעל ולהדק את הפיקוח עליהן. עם זאת, יכולתה המוגבלת של המלכה לשלוט ביד חזקה באימפריה רבת-הפנים הקלה על תנועתם ופרנסתם של היהודים. בימי בנה, יוסף ה-II, המאפיינים החדשים גברו על ערכי העבר ועליהם נדון להלן.

2.5 ה"יוספיניזם" — על ספיחיו ובלמיו (1780-1806)

בימי שלטונו של יוסף ה-II, ממניחי היסוד של ה"אבסולוטיזם הנאור" (1780-1790), ננקטה מדיניות של חילון, של עידוד ההשכלה הכללית, ונראו ניצני המלאכה המתועשת עם הופעת השוק החופשי, אך במקביל נזרעו גם זרעי לאומנות גרמנית, הוגבלה האוטונומיה הקהילתית והונהג צנטראליזם קיצוני. יהודי ווייודינה, אשר מספרם הכולל הגיע אז לכדי 1500 נפשות, נהנו מ"צו הסובלנות" (1781), שהתיר את חרות הפולחן הדתי ואסר על הסתה דתית, מ"צו התרת התנועה החופשית" (1783) ומהיחלשות השפעתה של הכמורה ומסדרי נזיריה. לעומת זאת הוטלה חובת השימוש בשפה הגרמנית במינהל הקהילות (תחת האידיית והעברית שהיו מקובלות עד-כזה) וב"חוק למניעת השיבושים", אשר כפה על המשפחות היהודיות שמות גרמניים (1787); כן נקבעו היטלים ומיסים גבוהים למימוש הזכויות שניתנו. כל אלה הכבידו עד-מאוד. בסך הכל נתאפשרו בתקופה זו קידומו ורווחתו של היהודי הוותיק, האמיד והנוטה להשכלה גרמנית-חילונית, בעוד שהיהודי העני, שזה "מקרוכבא" ודבק יותר בדפוסיו המסורתיים עוכב והוגבל. כואו תרם לריבוד חברתי בקהילות וסיכנה את אושיותן. המדיניות היוספינית נמשכה תוך היסוסים ונסיגות גם בימי יורשיו החלשים:

ליאופולד ה-II (1790-1792) ופראנץ הראשון (1792-1835), שביניהם התרחשו המהפכה הצרפתית וכיבושי נאפוליאון ה-I, אירועים שזיעזעו את עמודי הסיפים של הקיסרות במיוחד במרחבים עתירי ניגודים אתניים מחמירים כדוגמת הגליל דנן.

ליאופולד ה-II ביקש מלכתחילה למסד את מצבם המשפטי של היהודים בחוקה כוללת, אשר צמצמה והגבילה את הזכויות שהוענקו ע"י קודמו. בימי יורשו, הקיסר פראנץ הראשון, הובסה הקיסרות הגרמנית ה"קדושה" בשורה של מלחמות בצרפת המהפכנית והנאפליאונית עד כי בשנת 1806 אף נאלצה לוותר על שמה היומרי, (הרומי-אוניברסאלי) ולשנות את שמה ל"קיסרות אוסטריית" (בעלת השליטה על צ'כיה, קרואטיה והונגריה, לרבות "ווייודינה").

2.6 הקיסרות האוסטרית והרסטוראציה ה"נוצרית" (1806-1830)

עם הוויתור של בית הבסבורג על היומרה האוניברסאלית, שהתגלמה ב"כתר רומי" (מ-1526 — 1806) אשר נכפה בשלום פרסבורג (פוזוין) בפי ההונגרים, בראטיסלאווה בפי הסלובקים), החלו חיפושי-דרך לבנייה מחדש של הקיסרות.

8. Šosberger, Pavle. Novosadski Jevreji. Književna zajednica Novog Sada 1988, p. 16. להלן: Šosberger N.S.

במערכות השלטון התרוצצו בתחילה מגמות סותרות של ניסיון לשמור על הדפוסים הפיאודליים חרף המסגרת החדשה אשר נכפתה מבחוץ מזה, והמאמץ להקנות אפיון אוסטרי-גרמני על השטחים המיושבים בהונגרים, צ'כים, קרואטים, סרבים ורומאנים מזה. מטבע הדברים שתי המגמות גם יחד טמנו בחובן סכנות ליהודים, כשהן בולמות את הישגי הריפורמה היוספינית ומעוררות מגמות עוינות ליהודים במסד השלטוני ובתנועות הלאומיות שקמו כנגד הממסד הזה גם יחד. מצבם של היהודים הוחמר עם הכרעתו של הקיסר הצרפתי (עד 1815), בשעה שבקונגרס וינה נעשה הניסיון לכונן מערכת בין-מעצמתית אירופית, שתושפת על עקרונות שמרניים של "רסטוראציה" (שיקומו של המצב שקדם), "לגיטימיות" — כלומר: ערכות הדדית בין נושאי הכתר "חוקיים" למניעת מהפכות ברחבי אירופה ו"נוצריזם" כערוכה רוחנית ודתית לשליטה בלתי-מעוררת מצידן של השושלות על נתיניהן.⁹ כאשר ל"בעיה היהודית", הקונגרס הסתפק בהמלצה על "אחידות המגבלות המוטלות על מאמיני הדתות הבלתי-נוצריות", אך למעשה גרס להחמרת מצבם של היהודים בכל אתר ואתר, כולל גם "ווייוודינה". בגרסתו של ש. דובנוב היתה זו ה"ריאקציה הראשונה" (תגובה שלילית וביטול הישגי המהפכה הצרפתית והישגי היוספיניזם). הקונגרס הווינאי הסגיר הלכה למעשה את יהודי הונגריה, גליציה, ורובה של איטליה, לידי הריאקציה האוסטרית. זו האחרונה הכפילה את מס הסובלנות, הערימה מכשולים חמורים בפני גישוואיהם של יהודים (כרי למנוע את ריבויים הטבעי), מנעה כניסתם לבתי-הספר הכלליים והטילה פיקוח חמור גם על בתי הספר היהודים עצמם.¹⁰

ברם שיטת הקונגרסים, שאמורה היתה להבטיח שיתוף-פעולה הרמוני בין המעצמות השמרניות, החלה לקרוס כבר בשנות ה-20, עם התקוממויות בספרד ובמושבותיה האמריקניות, בסיציליה ובבאלקאנים, וביתר-שאת אף במרידות הליברליות-לאומיות בפולין, בצרפת, בבלגיה ובמרחב האיטלקי כולו. הסתבר, כי ימי הממלכה רכת-הלאומים (במתקונת של כפיפות ל"כתר הלגיטימי" וה"על-לאומי" כביכול) ספורים, ובניגוד למה שהתרחש בתקופת התיקונים של יוסף השני (50 שנה לפני-כן), כאשר ממרומי הכס המלכותי ניתנו צווים, שתכליתם היתה לגרמן את כל עמי הממלכה — התגבשו החל משנות ה-20 וה-30 של המאה ה"י"ט התביעות בקרב התנועות הלאומיות עצמן והופנו בתוקף הולך ומתעצם אל הכתר הנחלש, כדברי המשורר: (ש. פטיפי) "אף-כי הספינה שטה למעלה והים הוא למטה — הים הוא האדון". בעמק העכור נפתחו שערי התקווה.

ב. יהודי ווייוודינה בתקופת האמנציפציה: (1830 — 1913)

בתקופה הנידונה נתחולל ואף הוכרע המאבק להשגת זכויות האזרח המלאות של יהודי ווייוודינה. מטבע הדברים, גורל יהודי הגליל הותנה גם בגורלם של יהודי הונגריה, וגורלם

9. Kissinger, A. Henry. Grossmacht — Diplomatie, Econ Verlag, Dusseldorf, 1962, pp. 209-228.

10. דובנוב — חלק ד', פרק י'.

של אלה היה כפוף להתפתחותה של אירופה כולה. אורכה ומשמעותה של התקופה מחייבות חלוקה הולמת לתקופות-משנה מוגדרות.

1. ערכו של "אביב העמים" (1830-1847)

משנות ה-30 ואילך היה גורל יהודי הגליל תלוי מעל לכל בעוצמתה ובמגמותיה של התנועה הלאומית ההונגרית, אשר הקיפו את כל שדרות העם, בייחוד את הגורמים העירוניים ואת חלקיה הניכרים של האצולה, כשהתביעה להחזרת הריבונות ההונגרית והמאמץ לפיתוח כלכלי ותרבותי מהווים את הקונסנסוס שלה.

בלחצה של התנועה הלאומית ההונגרית (אשר גם יהודים וחלק מרבניהם נטלו בה חלק) זימן הקיסר החדש, פרדינאנד (1830-1848), בשנת 1840, את אסיפת המעמדות ההונגרית ("הדיאטה") לפוז'ון' בהבטחה לכבד ולאשרר את יוזמותיה החוקיות. במערכת הבחירות הועלו בקרב האצולה, הכמורה ובני הטובים העירוניים הצעות בדבר "פתרון הבעיה היהודית" — רובן ככולן ברוח הענקת זכויות, המותנות בנכונות לשאת בחובות ולעודד התערות. הושמעו גם התבטאויות עויינות, אשר שיקפו את שנאת ישראל המורשת למדי בכל שכבות החברה ההונגרית (ואף בקרב הסרבים בווייודינה).¹¹ עם זאת: ההכרה בנחיצות הפיתוח המסחרי-טכנולוגי, כדי לעמוד בתחרות עם ארצות הכתר המפותחות יותר (צ'כיה), חייבה את משיכתם של היהודים כגורם מקדם אל מרקם החברה המתעוררת מן התרדמה הפיאודלית.

הרוזן אישטוואן סצ'ני — נצר האצולה הגבוהה ותלמיד מובהק של מחוללי הכלכלה המדינית הקלאסית מאסכולת א. סמית — סבר, כי אין תקנה למשק ההונגרי, אלא אם-כן יפתח ללא-סייג בפני היסוד היהודי המשותק מחמת האפליות.

משיכת היהודים אל מאגר בעלי הזכויות החברתיות והפוליטיות נראתה חיונית גם מהבחינה הלאומית-קיומית נוכח היעדר רוב אתני-הונגרי בארצם ובמיוחד בגלילה הדרומי.

אמנם גם בקרב היהודים עצמם הדיעות היו חלוקות. על-אף שלא היתה להם זכות בחירה — מקובל היה להיוועץ בנציגיהם ורבניהם בכל הנוגע בהם עוד מימי יוסף ה-II. רבני היהודים דחו בתוקף קבלת זכויות "על-תנאי גיוס חובה" — ביודעם שמשמעותן תהא הכחדה רוחנית-דתית ואולי אפילו פיזית. אך כעת רבים מהיהודים היו מוכנים לשלם מחיר גבוה תמורת השחרור. בינתיים נחלש כוחם של חרדיים קיצוניים (במיוחד בדרום) ותודעתם האזרחית עלתה, עד כי בקהילות ווייודינה אחדות (נובי-סאד, בצ'קר) נשמעו קולות להסרת הפיקוח המשטרחי על הקהילות. בשנת 1836 הצליחה קהילת נובי-סאד להשתחרר מידו הגסה של ראש המשטרה במקום (הסרן ואלטר) ולהמירו בסנאטור עירוני נוח יותר (קאורי גריגוש).¹² בעוד רבני בראטיסלאווה מוחים כנגד תכנית הענקת זכויות תמורת

11. דובנוב, חלק ד', פרק ה'.

12. Rado, Mirko — Major, Josip. Istorija novosadskih Jevreja. Vaad leazkarat k'dušej .Novi Sad vesivata, Tel-Aviv 1972, p. 73 (Reprint Novi Sad 1930). להלן: Rado.

"וויתור על התבדלותם", הרי קהילת נובי-סאד מוותרת על אחזקת פונדק כשר, "מחמת גרעון תמידי בתקציבו" — למורת-רוחם של השלטונות השמרניים במקום. גם הרב החדשני בקהילת בצ'רק מתאם פעולה עם רבה של אראד, חורין, מחלוצי החדשנות בהונגריה. בדרום נותרה רק קהילת סנטה על נלוותיה לאורך עמק הטיסה בדבקוּתה החרדית מאז ועד ימי השואה. ערב כינוס ה-"דיאטה" התברר, כי גם בקרב היהודים ידם של התובעים זכויות תמורת חובות היא על העליונה. בעצתו של הרב שוואב מפשט הורתה אסיפת המחוז לנציגיה בפוז'ון: "לדרוש בבית הנבחרים שדת ישראל תוכר כראויה להגנה ללא סייג באמצעות החוק ולכך שמאמיניה ייהנו מכל זכויות האזרח, כי מצבם הנוכחי של היהודים אינו הולם את אהבת הבריות ההולכת ומתגברת על דעות-קדומות פסולות ומזיקות למדינה ולציבור".¹³

אכן, ב־1840 קבעה ה-"דיאטה" בהחלטתה מס' 39, כי — "יש להעניק ליהודים בעלי רשיונות לשיבת קבע או ארעי זכויות תושב ותעסוקה כמקובל לגבי כל שאר האזרחים שאינם נכללים ברשימות הכמורה והאצולה, למעט בערי המכרות, אשר בינתיים אין לפותחן בפני היהודים". טרם הוענקו זכויות בחירה לאסיפת המעמדות והספר הצבאי (שהקיף את מחיצתה של "וויוודינה") נותר עדיין "מחוץ לתחום". מעבר לכך, אסיפת המעמדות קבעה את פירוק הגיטאות, ביטול ה"שבועה היהודית" המיוחדת והמשפילה (שהוטלה על עדים בפני משפט) והסרת "מס הסובלנות". הקיסר אישר את ביטול הגיטאות ואת הסרת ה"שבועה היהודית", אך הסכים בקושי לבטל את "מס הסובלנות" וסירב לחתום על "הצהרת כוונות" (למתן שוויון ללא סייג לעתיד-לבוא). לאחר מכן, בעצתו של הרב שוואב, וויתרה האסיפה על מיקוח נוסף עם הכתר "כדי לא לסכן את מה שכבר הושג", אך המאבק למען שוויון מלא נמשך ביתר-שאת.¹⁴ ואומנם התניית הענקת הזכויות ברשיונות פגעה קשות ביהודי וויוודינה באורח פאראדוקסאלי. חלק ניכר מ־3000 יהודיה באותה שעה נמצאו נטולי רשיונות. אי-לכך נעשו נסיונות מצד עיריות אחדות (קיקינדה, סומבור) לגרש יהודים רבים בעילה של "היעדר רשיונות תקיפים". ברם, בדרך-כלל האווירה שופרה ורוח התקופה גברה על מסלפיה. מספרם של בני הברית במרבית הקהילות עלה באורח ניכר. מקורות הפרנסה נתרחו ונתגונו. הקהילות נתגבשו. בתי-ספר קבועים החליפו המורים הנודדים. הם זכו לתמיכה עירונית ומחוזית. ללימודים התורניים נוספו מקצועות כלליים, ממלכתיים ושימושיים (לימודי שפות). הקהילות הפגינו יותר זקיפות-קומה ופחות צייתנות ביחסן לפיקוח העירוני שטרם הוסר. אף המבנה החברתי השתנה. הצטמצם מספר הרוכלים הנודדים, מוכרי הנצות והכגדים המשומשים, מלווים כריכית ונוזקי סעד. את מקומם תפשו סוחרים בעלי כתובות קבועות, סיטונאים, ספקים וקבלנים. הופיעו גם האקדמאים

Jelić, Dušan. Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja...Zbornik 5 Jim, Beograd 1987, .13

.Jelić-Zbornik 5 : pp. 17-18

.14 דובנוב, עמ' תקצ"ב.

הראשונים — רופאים ורוקחים לרוב. בודדים אף נתקבלו כפקידי הרשות. בעיר ורשאץ/שבבאנאט הדרומית, למשל, מונה זיגמונד נייר כמנכ"ל הרשות העירונית.¹⁵

1.1 הקהילות בתקופה זו

נעיף עתה מבט על נתוני מספר-קהילות המשקפות את המגמות החדשות.

ק"ק נובי-סאד. בעשור הראשון של המאה ה-19 עלה מספר היהודים מ-213 ל-1136 (בשנת 1843), שהם קרוב ל-7% מכלל התושבים, שהרכבם האתני היה אז: 55% סרבים, 25% הונגרים ו-13% אחרים (גרמנים, קרואטים, ארמנים וכו'). בראשית המאה ה-19 התפרנסו מרבית היהודים מרוכלות זעירה, אך בשנות ה-30 כבר נמצאו 58 סוחרים; ביניהם הסיטונאית היהודיה, יהודית הורוביץ, אשר התפרסמה במרוצת השנים כנדכנית וכעסקנית נשים ראשונה. נרשמו עוד 51 בעלי-מלאכה (מהם 12 חייטים), אך אף לא ספר או סנדלר אחד. מאידך, היהודיה פפי השמנה, היתה בעלת בית זונות ברשיון. בבית-הספר היהודי פעלו 3 מורים. בעיר היו 3 רופאים אקדמאים ו-3 "כירורגים" בדרגת "עוזר רפואה". שמעון הירש, כ"שופט היהודים", עמד בראש הקהל. בנו הכשיר את חוף הרחצה העירוני הראשון על הדאנובה, שהיווה מרכז משיכה חברתי חשוב. בקהילה כיהנו הרב הירשפלד ולצדו עוזרו זילברר, מזכיר הקהל שלזינגר, סופר סת"ם יוספוס, גובר, שוחט ושני שמשים.

שמו של ד"ר צאפרט, מנהל בית-החולים הקהילתי, הלך לפניו כראש וראשון לרופאי העיר. הענקת הזכויות של שנת 1840 הותנתה, בין השאר, בשליטה בשפות המדינה (הגרמנית וההונגרית). זה חייב את הקהילה להרחיב את תכניות הלימודים בהתאם. ב-1826 נכנה בית-כנסת רחב-ידיים, שהחזיק מעמד עד ראשית המאה ה-20. הקהילה נודעה כבעלת אומץ-לב אזרחי. מאבקה להסרת הפיקוח המשטרתי המביש נשא פרי, ובשנת 1847 אף אילצה הקהילה את העירייה לאשר את פיטורי הרב הירשפלד על אף שהלה נהנה מגיבוי שלטונות הנפה.¹⁶

קהילת סומבור נתקיימה בסביבה עויינת למדי. בראשית המאה ה-19 היה מעמדו של הרוב הסרבי בתחום המסחר דומיננטי ללא-עוררין. הסרת המגבלות על הסוחר היהודי (1840) נתקלה כאן בהתנגדות נועמת, אשר הרתיעה יהודים רבים מהתיישבות בעיר.

מספר המשפחות היהודיות עלה אמנם (מראשית המאה עד שנות ה-40) מ-7 ל-29. בגלל מספרם הזעום נמסר השיפוט הדתי לידי רבה של העיר באייה. אף-על-פי-כן הוקם בית-תפילה ראשון בשנת 1825. הקהילה העסיקה "מלמד", שלימד בבתי התלמידים או בחצר בית התפילה (בית כנסת ובית ספר יהודי הוקמו מאוחר יותר).¹⁷

15. Čolić, Dragoljub, Učešće Jevreja u privredi Banata. in Zbornik 4, Jevrejski Istorijski Muzej .15
Čolić, להלן: Beograd 1979, p. 127

16. Šosberger N.S., pp. 16-26; 59-68.

17. Beljanski, Milenko. Somborski Jevreji in: Zbornik 4, Jim, Beograd, 1979, pp 6-7.

להלן: Beljanski

ק"ק סובוטיצה הצטיינה מראשיתה בתנופה. בתקופה זו הגיע מספרם ל-800 נפש — פי שלושה ויותר מכפי שהיה בראשית המאה. משקלם בכלל האוכלוסיה העפיל עד ל-7% ויותר. צו השחרור (החלקי) של 1840 נתקבל כאן בקורת-רוח רבה ערכי הנהלת הקהילה דחתה את הפצרותיו של הרב שוואב — רבה של קהילת פשט — לתבוע זכויות בלתי מסוייגות לאלתר. אך אין לראות בכך חנופה כל-שהיא מצד היהודים. למעשה, ההונגרים כרכו את הענקת השוויון המלא בנכונות יהודית להתכוללות שלימה. התנגד לכך גם החת"ם סופר, רבה הנערץ של פוז'ון, בעל ההשפעה הבלתי-מבוטלת גם על יהודי סובוטיצה, אשר השכילו לשמור בשמירה מעולה על האוטונומיה הקהילתית, במידה שעלתה אף על זו הנהוגה בידי יהודי נובי-סאד. עם זאת, הזכויות שהושגו בפוז'ון והתנייתן בשליטה בשפות הממלכה, המריצו את ראשי הקהל לייסד בית-ספר בעל תכנים הולמים. הציבור הקהילתי לא הסתפק אף בכך. יהודים אמידים נהגו לשלוח את בניהם לגימנסיה העירונית: 6 בשנת 1835; 20 ב-1840. בבית-הכנסת, שהוקם בראשית המאה (1810), הושמעו דרשות בהונגרית. בהשפעת התיקונים הראשונים העמיק הריבוד החברתי בקהילה. סימן מובהק לכך נראה בשנת 1845, כאשר שני יהודים אמידים ונועזים — יעקב באש וברנאט דויטש חכרו אחוזה פיאודלית גדולה עם מאות אריסים וטחנת קמח רווחית על אדמתה. יהודים אחדים העפילו לצמרת האקדמאית שבעיר. ד"ר יעקב מילר נתמנה לאחד משני הרופאים של העיר. ההצלחות בעטיו של השחרור החלקי המריצו יהודים רבים לתבוע את השלמתו. בתהליך איטי, ממושך אך עקבי, התרחשה התערותם החברתית של יהודי העיר.¹⁸

ק"ק בצ'קרקה גדלה בפרק הזמן הנידון מ-334 נפשות ל-507, שהיוו 10% מכלל האוכלוסיה. בכך הפכה קהילה זו לבעלת המשקל הרב ביותר בכלל אוכלוסיית ערי הגליל. עד שנת 1840 רק 25% מיהודי העיר נכללו בקטגוריה של "בעלי-בית", אך לאחר צווי פוז'ון, המצב השתפר במהרה. עם הסרת המגבלות דחקו היהודים בהתמדתם ובחריצותם את הרוב הסרבי בשוק. הסוחר היהודי מימש את העיקרון, שהיה כנר לרגליו: "רווח קטן = מחזור גדול". מודעותו לסיכונים וסיכויים גם יחד, לנפתולי ההתפתחויות הקוניונקטור-ראליות האופנתיות ושימוש בפרסומת הבטיחו את עליונותו. גם אם יקרה שיפשוט רגל, אין הוא מתייאש, אלא מפשיל שרוליו ומתחיל הכל מחדש. המתחרה הסרבי נרתע בדרך-כלל מחידושים ומסיכונים, בז לשגיונות הלקוח ונוטש את המסחר כשפניו אל הפקידות, הכמורה או הקצונה.¹⁹

אף בבית הספר היהודי של בצ'קרקה, שהוקם בשנת 1810, נכללו אחרי 1840 לימודים ממלכתיים וחילוניים. בית כנסת ראוי לשמו הוקם בשנת 1847 בסיועו של מושל הנפה. התעשיין יוחנן ליכטנטאל נבחר לראש הקהל. הרב דוד אופנהאיים, שכיהן כרבה של הנפה, הפך בשנת 1857 לתושב-קבע בעיר ולרבה הבלעדי. דרשותיו וכתביו נתפרסמו ברחבי

18. ראה הערה 3.

19. Popović III, p. 80; p. 146.

העולם היהודי. כרם ק בשנות האמנציפציה המלאה (משנת 1867) תגיע גם קהילה זו למלוא תנופתה.²⁰

בתחום הספר הצבאי, שבו התגוררו כ-10% בלבד מכלל יהודי ווייודינה, לא יושמו החלטות של שנת 1840 כלשונו, אך השפעתן בכל זאת הורגשה בקהילותיו.

בראשית המאה ה-19, היה הספר ככלל "מחוץ לתחום" ההתיישבות היהודית ורשיונות תושב הוענקו על ידי המפקדה העליונה בלבד. אף-על-פי-כן, קלטו הערים בגבול פאשאליק (פחווט) בלגראד ("נסיכות סרביה" משנת 1832) יהודים מסרביה הלוחמת, כמועילים לציבור, כגון בעלי מלאכות נדרשות, או מתורגמנים, דרך משל.

בעיר זֶמוֹן (מעבר לבלגראד) בנפת סרם נתארגן גרעין קהילתי. בשנת 1816 הותר בה איחוד משפחות ל-30 בתי-אב, רובם פליטי בלגראד, ששרדו לאחר גל של נקמנות תורכית (או: סרביית). בשנת 1845 נעשה ניסיון לגרש 50 יהודים נטולי רשיונות תקינים, אך אחיהם בעלי הרשיונות מנעו את רוע הגזירה. מפקדת הספר הורתה לעירייה: "לדון מחדש בנושא הגירוש תוך התחשבות בצורכי המסחר ועידוד סחר התבואה עם 'השער העליון'" (כיניו מקובל למרכזו הקיסרות העות'מאנית). העירייה אכן הנפיקה את הרשיונות הדרושים ואף התירה לבנות יהודיות להינשא ל"יהודי החוץ". יוצא איפא, שלא בנקל, אך בכל זאת, רוח התקופה פרצה את מחסומי הספר הצבאי.²¹

מבט סוקר על השינויים שחלו בעקבות האמנציפציה החלקית לפי החלטותיה של ה"דיאטה" ההונגרית, יעלה, כי מעתה הוכשרה הקרקע להתקרבות מואצת בין מרבית יהודי הגליל, על קהילותיהם, לתנועה הלאומית ההונגרית המתעצמת. אך לאורות נתלוו צללים מדרוים. ראוי לציין שגם תנועתם הלאומית של הסרבים בגליל נתעוררה, ובעוד שהמיעוט היהודי הסתפק בשוויון חוקי-פרסונאלי, הרי הסרבים תבעו לעצמם את הריבונות על הגליל, אשר נועד בעיניהם למרותו של "ווייוֹדָה" (מצביא ושופט נבחר מקרב עמם) על סמך זכויות היסטוריות אמיתיות או מדומות. הגליל נחשב בעיני שני העמים (הסרבי וההונגרי) כחלק אינטגרלי ממולדתם ההיסטורית ולכן היתה ההתנגשות ביניהם בלתי נמנעת.

אין תימה כי זיקתם הגוברת של יהודים להונגרים הגבירה את טינת הסרבים אליהם. מתווספים לכך ההבדלים הדתיים והכלכליים (בעקבות העובדה שעלה בידי היהודים לשבור את המונופולין הסרבי בשווקים). היהודים נקלעו למצב טעון סיכון, אשר אפיין לא פעם את גורלם כ"עם-עולם" — דהיינו בין הפטיש הסרבי לסדן ההונגרי — וממנו לא ייחלצו בנקל. אך בעיני בני הדרור נשתררה תחושה של צעידה קדימה מהוססת ואף מכאיבה, מלווה בתקוות לימים טובים יותר.

Šosberger, Pavle. Jevreji u Vojvodini. Manuskript. Arhiv Hitahdut olej Jugoslavija, Jerusalem, .20
No. G-576. להלן: Šosberger Hoj.

Čelap, Lazar. Jevreji u Zemunu za vreme Vojne Granice in: Jevrejski Almanah, 1957-1958, .21
Beograd, .Čelap: להלן: Savez jevrejskih opština Jugoslavije pp. 77-8

2. האכיב המאכזב (1848 – 1849)

“ארבעים ושמונה: כוכב העמים, כוכב אדיר –

איילת השחר – לעתיק ולצעיר!”

(ש. פטיפי, משורר מלחמת העצמאות ההונגרית.

תרגום: י"ל)

משך שנתיים תמימות נתחוללו מרידות, מהפכות ומלחמות אזרחים ברחבי אירופה, כשאחת מהן – מלחמת העצמאות של הונגריה – נתגלתה כרכת עוצמה וממושכת מכולן. והיא אף שעיצבה את גורל יהודיה, כולל יהודי ווייודינה.

שני מקורות יניקה עיקריים השפיעו על אכיב העמים:

(א) אופיה הכלל-אירופי של “שיטת הקונגרסים”, אשר כנגדה קמו תנועות העמים.
(ב) פער הולך ומתרחב בין צורכי החברה לבין המסגרות הצרות שנכפו עליה, גרמו לכך שתודעתו הפוליטית של הציבור בארצות המפותחות (צרפת!) לא סבלה עוד את היעדר הייצוג במערכות השלטון, בעוד שתודעתם הלאומית של העמים המפוצלים (איטליה, גרמניה) ושל המשועבדים כליל (הונגריה, קרואטיה, הסרבים של ווייודינה) הבשילה את החתירה הנמרצת לשחרורם הלאומי. ניצני התעשייה נחנקו תחת עול הכבלים הפיאודליים: שעבוד איכרים, גבולות מכס, זכויות-יתר לאצולה הבטלנית ומונופולין כנסייתי על חינוך, מדע וחיי הרוח.

ניקח לדוגמא את צרפת, שבבטלה את משטרה המלוכני (בראשית 1848). נתנה את אות הזינוק. אך המחנה המהפכני נתפלג עם הופעת הסוציאליזם הראדיקאלי. אימת מלחמת האזרחים הביאה לכינון הקיסרות הבונאפרטיסטית השנייה (1851). זה היה ניסיון לפתור את בעיות הפנים ביד חזקה ובהתפשטות קולוניאלית.

בגרמניה ובאיטליה המפוצלות הושם דגש על איחוד לאומי ושחרור משליטת בית הבסבורג. הדמוקרטיה אמנם נדחקה הצדה, אך הקרקע הוכשרה להגשמת האיחוד הלאומי בהגמוניה של נסיכות פיאמונטה באיטליה והמלכות הפרוסית במרחב הגרמני.

בהונגריה נתגבש מכנה משותף בין נציגי כל השכבות, כשהמטרה היא לשקם את ריבונותה בכל המרחב ההיסטורי שלה (הונגריה, סלובקיה, טרנסילבניה, קרואטיה ו- ווייודינה) על אפו וחמתו של הרוב הסלאווי החי בו. גירוש העות'מאנים עד ראשית המאה ה-18 הפך את שליטת בית הבסבורג למיותרת. הכתר האוסטרי אולץ לזמן את אסיפת המעמדות ההונגרית ולענות למרבית תביעותיה, כולל התביעה לראשית צעדי השחרור של היהודים (1840). אך ההונגרים לא הסתפקו בכך, בתובעם את הריבונות המלאה וצמצום סמכויות הכתר לתפקידי ייצוג בלבד. אירועי מארס 1848 אילצו את הקיסר פרדיננד לקבל את כל התביעות ההונגריות לרבות אלה שהתייחסו לקרואטיה ולווייודינה בתור “חלקים בלתי נפרדים של המולדת”²². ברם דווקא ביחס לקרואטיה ולווייודינה היה טמון זרע

22. תמונה כוללת וממצה על המהפכה האירופית ומלחמת ההונגרים במרוצתה נמצאת בקובץ:

הפורענות, כאשר ההונגרים, שתביעתם לחידוש ריבונותם הופנתה אל כתובתה של וינה, דחו בעליל את תביעותיהם של הקרואטים והסרבים. המירב אשר ההונגרים הסכימו לו התמצה בהענקת זכויות אזרח פרסונאליות, אשר הובטחו גם ליהודים (שוויון בפני החוק, זכות בחירה וכד'). בעוד שהיהודים הסתפקו באלה, הרי שהקרואטים והסרבים תבעו כינון זכויות לאומיות. אין תימה בכך שתנופתן של התנועות הלאומיות הללו הופנתה כנגד ההונגרים וממילא נוצלה היטב על ידי הכתר של וינה. במצב כזה יהודי ווייודינה נקלעו בין הסדן והפטיש של התנועות הלאומיות המתנגשות ושלמו על כך ביוקר.

בסתיו שנת 1849 הובסו ההונגרים על ידי חיל המשלוח הרוסי שהוזמן על-ידי ההבסבורגים.²³

2.1 יהודי ווייודינה קיבלו בקורת-רוח את גילוייה הנלהבים של תנועת העצמאות ההונגרית — מערכת הבחירות הקולגית של 1847 (על-אף היעדר זכות בחירה ליהודים), כינוס האסיפה בפויון' (על נאומיה בזכות שחרור היהודים) — ואת החלטתה לקבל גם מתנדכים יהודים למשמר האזרחי. אולם ירח הדבש לא האריך ימים. כבר בשנת 1847 פרצו פרעות נגד מימוש ההחלטה. אף-על-פי-כן, בהפגנות הסוערות של 15 במארס 1848 בפשט, כשהמשורר הצעיר פטיפי (מבית פטרוביץ') ומנהיג הפועלים טאנציץ' תבעו את אותן 12 התביעות לביסוס ריבונותה של הונגריה, אשר הפכו למצעה של התנועה, בה השתתפו גם יהודים צמאי שחרור והתערות, ביניהם גם ממנסחי התביעות. הקיסר פרדינאנד אמנם הכיר בממשלה הונגרית אחראית, אך בלחץ הפרעות האנטישמיות, אשר נתחוללו ברחבי הונגריה (לרבות בווייודינה), בוטל גיוס מתנדכים יהודים רבים ולעיני יהודי הארץ נדלקה נורה אדומה.²⁴

יהודים אחדים בכל זאת התייצבו ומהם אף נתקבלו, כי במהרה התברר שאכן היה צורך במתנדכים. 4.5% ממתנדכי סובטיצה היו יהודים (פי שלושה מחלקם באוכלוסיה). מרכוס פרויידנברג — קטין בן 15 — הועלה לדרגת קצין וכל ה-26 שהלכו בעקבותיו הצטיינו בקרבות.²⁵ אך מצבם של יהודי הגליל הלך והסתבך עם הקרע הגלוי בין ההונגרים לסרבים.

: ובפרט במחקרים: Europa tavasza (Redactor: Fejtő, Ferenc). Uj idők, Budapest 1948,

A) Fejtő, Ferenc. Europa az 1848-as forradalmak előestéjén, pp. 65-67.

B) Fejtő, Ferenc. A magyar szabadsagharc.

Fejtő (a : להלן:

Fejtő (b

Božić, Ivan. Ćirković, Sima. Ekmečić, Milorad. Dedijer, Vladimir. Istorija Jugoslavije. .23
"Prosveta", Beograd, 1973, pp. 246-267.

Fejtő (b), pp. 74-78 .24

כמור-כן: Sándor, Pál. 1848-49, és a hóni zsidóság. :

in: "Historia" Budapest, xv. évfolyam, 8. sz., 1993, p.8

.Bernstein : להלן: Bernstein, D. Bela. 1848 és a magyar zsidók, Budapest, 1898, p. 28 .25

ראשיתו של המרי הסרבי מקבילה לזה של ההונגרים. תביעותיהם זהות כמעט, אך באפריל שנת 1848 התברר, כי פשט דחתה את תביעות הסרבים ומאז קיבלה תנועתם אופי אלים – אנטי־הונגרי ובמקומות אחדים גם אנטישמי. בעיירה סטארי בצ'יי לבשו המהומות צביון אנטי־יהודי מובהק. המון סרבי התקיף את אסיפת הפלך, חטף בן־ערובה, הרס את בית המינהל והתנפל על בתי יהודים אמידים.²⁶ ה־סאבור של ווייוודינה (אסיפת נכבדים סרביים) "הכריז מלחמה על ממשלת פשט" לאחר שבחר במנהיג רוחני (אפטריארך) ובמצביא ושופט (ווייוודָה). (1848.V.18). השלטונות ההונגריים הגיבו בהכרזת מצב חירום. ברחבי הגליל פשטו מהומות דמים. בערפל הקרבות נגוזו תקוות האמנציפציה. ממשלת וינה לא נקטה עמדה ברורה עד שלהי הסתיו והסרבים נחשבו כמורדים. אך לאחר שמושל קרואטיה ומפקד צבאה, יֶלאַצ'יץ, פתח (בברכת הקיסר החדש פראנץ־יוזף) במתקפה על ההונגרים והמון הונגרי בפשט עשה שפטים בלאמברג, שליח הקיסר. כך החלה גם מלחמת האוסטרים בהונגרים. עקב כך הועמדו יהודי ווייוודינה בפני ברירה חריפה: נאמנות לממשלת פשט, או נאמנות ל"קיסר ירום הודו". מרביתם צידדו בהונגרים למעט החרדים, שהתחמקו מכל הכרעה, שהרי יהודי דור שלם התרשמו עמוקות מהצלחותיהם של ההונגרים בזירה הפוליטית ומהאמנציפציה ההדרגתית שבה זכו הודות לכך. נראה היה שיש קשר ישיר בין מידת הצלחתם של ההונגרים במאבקם לבין מידת שחרורם של היהודים. היריבות בין הסרבים ליהודים בזירת השוק תרמה תרומתה בנידון. החוקרים תמימי־דעים בהערכת יתרונם של הסוחרים היהודים על עמיתיהם הסרבים.²⁷ אולם גם בציבור ההונגרי נפוצה האנטישמיות, אף כי היא הורגשה בדרך־כלל בכפרים בלבד. סיבה נוספת להעדפת ההונגרים בעיני יהודי הגליל נעוצה בהצלחותיו של הצבא ההונגרי, שרובו הורכב ממתנרבים (ביניהם, כאמור, יהודים לא מעטים) חדורי אידיאלים מהפכניים מול השכירים והמגוייסיים (בכפיה) מקרב ערב־רב העמים של הקיסרות. יש לציין כי אפילו בקרב הסרבים קמה סיעה מהפכנית, אשר תמכה בצבא ההונגרי (הגנרל דמייאניץ, הסופר י. אינגאטוביץ'). יש לזכור אף את התאכזרותם של צבאות הקיסר כלפי היהודים בכל מקום שבו עברו. בקרבות המרים, שהתרחשו בווייוודינה, הניצחון היה על־פירוב בידי הונגריה. וואראדין, המבצר שחלש על נובי־סאד, החזיק מעמד גם לאחר כניעת ההונגרים לרוסים הפולשים (אוגוסט 1849) והניח את נשקו רק שלושה חודשים לאחר מכן. אף־על־פי־כן סבלו יהודי הגליל קשות מכל הניצים. היחידות הסרביות הסדירות והבלתי־סדירות ערכו בהם לעתים פרעות. כך רצחו חיילי החטיבה הסרבית ה־3, בפיקודם של דוידובאץ וסורדוצ'קי, בפברואר 1849, בעמק הטיסה, 49 יהודים (כשעשרות נוספות נרצחו בידי האספסוף). בין הקרבנות נזכיר את איסר אולמן, רבה של אדה, את יעקב הלפרין, רבה של סנטה, ואת הרב מינץ מבורה, שנקלע במקרה לגיא ההריגה. יהודי סנטה גורשו ורכושם נשדד.²⁸ ההיסטוריוגרפיה הסרבית אינה מסתירה זאת, אך מתרצת את הזוועות ב"הריסת

.Popović III, p. 224. .26

.Idem, pp. 119, 146, 189; Čolić, pp. 136-7. .27

.Bernstein, pp. 24-25. .28

מעמד הסוחרים הסרביים בגין התחרות היהודית והשמטת עורפה הציבורי והפיננסי של האומה על ידם".²⁹ נטען עוד ש"היהודים היו מסורים להונגרים יותר מכפי שהיו ההונגרים עצמם".³⁰

אמנם יש לציין, כי גם מצד הסרבים נעשה ניסיון להניא את יהודי הגליל מתמיכה בהונגרים על-ידי פניית מפקדתם ליהודים בזו הלשון: "סברנו שנכונים אתם ומשום כך פליאתנו על תרומתכם בנשק כנגדנו... למה התמסרתם להונגרים? למה התנדבתם לצבאם?... האמנם ההונגרים לא דיכאו אתכם במשך מאות השנים?... אנה שמרו על נפשותיכם, כי תופקרו על-ידם בהודמנות הראשונה!".³¹ אליכא דאמת, על-אף התנדבותם הרבה וקרבנות הדמים, ממשלת הונגריה היססה עדיין מלהעניק שוויון זכויות ללא סייג ליהודי הארץ. רק עם פרישתה הרשמית של הונגריה מהקיסרות, באסיפת נבחרה בסגד (אפריל 1849), הצהיר עוצר המדינה, לאיוש קושוט, על הענקת שוויון זכויות ליהודים לאלתר. ברם לצעד הזה, שבוצע לעת דעיכתה של מלחמת ההונגרים לעצמאות, היתה משמעות הצהרתית בלבד. ההחלטה תמומש רק כעבור 18 שנה, כשהונגריה תזכה לריבונות מלאה.

ב-12 ביוני 1849 פקד סבל קשה את העיר נובי-סאד ואת קהילתה היהודית. הפעם, מידי חיל המצב ההונגרי של מבצרה (וואראדין). כוחות הסרבים הגנו על העיר, כאשר אל פאתיה חדרו יחידות הקרואטים, בניסיון לסייע לסרבים על ידי הצתת גשר הסירות מעל לדאנובה, שקישר בינה לבין המצודה. מפקדה, האלוף קיש, פקד על הרעשת העיר, אשר היתה לים של אש. 70% מבתיה נהרסו, תושביה (ביניהם גם היהודים, שאחד מהם אף עקר לשבדיה) נמלטו. משרדי הקהילה, בית החולים, בית הספר ובית התפילה היהודיים נשרפו. האלוף קיש מינה את הרופא ד"ר צאפרט לאחראי על בית-החולים הסרבי שלא נהרס.³² עם דיכוי ההונגרים, בשלהי 1849, הקשה המשטר הצבאי האוסטרי את ידו על כל עמי הגליל. קהילות ישראל סבלו יותר מכל השאר. עליהן הוטלו קנסות כבדים בכסף ובעין. רבים מהיהודים אף גורשו מתחומי העיר.³³

2.2 לעת מלחמת העמים נאבקו קהילות ישראל בנסיכות החמורות של קרבות, מצור, שרירות-לב צבאית, פרעות ונקמות.

בק"ק נובי-סאד היתה המחלוקת סביב משרתו של הרב הירשפלד עדיין בעיצומה. העירייה דחתה את בקשתה של יהודית הורוכיץ לייסד אגודת נשים יהודיות — ככל הנראה

29. ראה הערה 6, עמ' 119 (עדותו של הפדגוג (S. Natošević).

30. Idem, p. 139.

31. Bernstein, pp. 30-32.

32. Sosberger N.S., p. 21.

33. Bromley, Dostan, Karassayev, Nikitin. Istorija Yougoslavii. A.N. Moskva, 1963, pp. 442-4.

דווקא כלחץ הנהלת "חברה קדישא", אשר טענה לזכותה הבלעדית לדאוג לנוקקים. לעת הקרבות הושתתה מערכת הבריאות של העיר בעיקר על הרופאים היהודים, כגון: ד"ר צאפרט הנ"ל, הכירורג ב. דויטש, המיילדת רוזה ווכטהולץ. הסגל הזה הציל רבים מפצועי ההרעשה של יוני 1849.³⁴ עם התבוסה ההונגרית (שלהי 1849) הוטל, כאמור, קנס מלחמה על יהודי הונגריה מחמת הסיוע למורדים וכך נאלצה קהילת נובי-סאד הנטושה והשדודה ליטול את חלקה ולשלם 1,500 פלורנים, כ-40,000 דולאר של ימינו. אמנם במרוצת הזמן הומר הקנס במס לכינונם של מוסדות יהודיים מרכזיים בבירה, אך ברור שקהילה זו שילמה מחיר כבד על מזבח המלחמה הזרה.

בני ק"ק סובוטיצה השתתפו במרץ רב במלחמת עצמאותה של הונגריה. מתנדביה זכו לציון לשבח מפי שר הביטחון ההונגרי (קלאפקה), לאמור: "בכל אתר ואתר לחמו היהודים בגבורה". חברה קדישא הקימה מרפאה לטיפול באלפי הפצועים. בספטמבר 1849 נכבשה העיר על ידי הגנרל האוסטרי האיינאו והוא הטיל קנס על הקהילה בסך של 84,000 פלורנים, כ-2 מיליון דולאר של ימינו. משלחת המיקוח בראשות הרכ לב הירשמן השיגה הנחה מזערית, אך לאחר מכן שוקלל הקנס על כל יהדות הונגריה, כשחלוקתו על הקהילות נמסרה למוסדות היהודיים המרכזיים. לבסוף המיר הקיסר פראנץ-יוזף את הקנס במס לכינון מוסדות יהודיים מרכזיים: בית מדרש לרבנים ולמורים ובית תמחוי לאלמנות ויתומים.³⁵

כפי שצויין לעיל, ק"ק סנטה נהרסה וזו של בצ'קרק סבלה פחות מזולתה. יותר מ-500 יהודיה היוו כ-3% מכלל אוכלוסייתה. זיקתם המינהלית והדתית היתה עדיין אל קהילות אראד וטמשוואר שבארדאיי (טרנסילבניה). בימי המרי נפתחו חמישה בתי מלאכה של יהודים (חייט, חגורן, איטליו, מפעל לניקוי בגדים), 4 בתי מסחר וכיו"ב.

בעיר הספר זמון הסתבכו היהודים ביחסי הלאומים במקום (סרבים, קרואטים, הונגרים, גרמנים). מרבית יהודיה, ביניהם פליטי בלגראד מימי מלחמות הסרבים כתורכים של ראשית המאה ה-19, שהיו נטולי רשיונות קבע, נטו לצד ההונגרי גם כשכוחותיו של הגנרל ילאצ'יץ' השחלטו על העיר. יהודים רבים הצטרפו להפגנות למען סיפוח הספר להונגריה, בעוד שהסרבים המקומיים תובעים את כינונה מחדש של ווייוודינה והקרואטים תובעים את צירופה של העיר לקרואטיה. המהומות שימשו לאספסוף עילה לשדידת היהודים.³⁶ יהודים רבים התנדבו לצבא ההונגרי. ילאצ'יץ' פקד על גירוש ההונגרים — וביניהם גם מספר יהודים. יהודים אחרים נאסרו בגין אהדתם להונגרים. במשך שנת 1849 הושלט הסדר והחיים חזרו למסלולם הרגיל.

כמבט מקיף על אירועי "אביב העמים" בווייוודינה ניתן לסכם כי הצלתה של הקיסרות "בשן ובעיץ" הוכיחה, כי במקדם או במאוחר לא יהא מנוס מתיקון יסודי במבנה המיושן

Sosberger, Hoj, p. 21. .34

Jelić, p. 30. .35

Čelap, pp. 59-71. .36

שלה, וכמו-כן שהניצים במרחב הזה (הונגרים, סרבים, קרואטים) לא זכו בינתיים במאומה, בעוד שהיהודים שילמו מחיר כבד על הימצאותם בכף הקלע של המאבק בין האומות. בסך הכל היה זה גם עבורם: אביב שאיכזב.

3. דיכוי ושיקום — "ווייוודינה הסרבית" והריאקציה של באך (1850-1860)
בתקופה שלאחר תבוסת ההונגרים באה לידי ביטוי חיוניותה של היהדות בהונגריה בכלל ובאזוריה הדרומיים, דהיינו בווייוודינה, בפרט. מפליא הוא כושר הישרדותה ושיקומה בתנאים של דיכוי כעונש על הניסיון לממש את תקוות השחרור ע"י השתתפותם במאבקו של העם ההונגרי. בתום חודשים ספורים של ממשל צבאי עוין, נקמני, נתכוננה היחידה המינהלית הנכספת ע"י הסרבים: "ווייוודינה הסרבית והבאנאט של טמישוואר", כפרס כביכול על עזרת הסרבים לקיסר. קהילות הגליל נאלצו מעתה לפעול במסגרת המינהלית החדשה. במהרה התברר, כי ה"מתנה" שבה זכו הסרבים נתגלתה כ"דרון יוני": הקיסר עצמו נטל את תואר ה"ווייוודה (מצביא ושופט) של הסרבים", והוא-הוא שמינה מושלים מתחלפים כסגניו בשטח (רק אחד מחמשתם היה ממוצא סרבי). גבולותיו של החבל שורטטו במתכוון כך שלא ייווצר רוב סרבי. הוא חולק ל-3 נפות מינהליות וללא אסיפה נבחרת בעלת סמכויות חקיקה, כשהגרמנית הוכרזה כשפתו הרשמית.³⁷ ה"סוס הטרויאני" הזה הכיל בקרביו חבילת מסים מכבידים, מגבלות תנועה, משטרה חשאית עם זנב ארוך של מלשינים, צנזורה חריפה, גרמניזציה מואצת, שטיפת מוח במוסדות חינוך והשכלה, בפיקוחם של נזירים ישועים ובנדיקטינים. אגב, חלק לא מבוטל מכובד משקלה של הגרמניזציה הוטל על היהודים. אלכסנדר פון באך, ליבראל ש"חזר בתשובה", היה בתוקף תפקידו הכפול, הן כראש ממשלה והן שר הפנים, למושלה האמיתי של הקיסרות, ואין תימה שהעשור כולו מכונה על שמו "הריאקציה של באך". יעדיה של ריאקציה זו בוצעו באמצעות צבא אדיר של בלשים ולבלרים, שכונו "הפרשים של באך". לתקופה זו שלושה היבטים עיקריים:

א. הפן הנקמני-הרתעתי: מאסרים, הגליות, קנסות, דיני נפשות במשפטים פוליטיים תוך-כדי רתימת כל המערכת השלטונית לצרכיו. לא המורדים בלבד נרדפו עד צוואר אלא גם ליבראלים מתונים וחשודים סתם. הרוזן סְצ'ני, אלוף החתירה לאמנציפציה של היהודים, סיים את ימיו במוסד סגור. גורל דומה פקד גם את ילאצ'יץ' הקרואטי, שהיה "מגן הכתר" בימים עברו. הפן הנקמני של המשטר סיכן במיוחד את נתיניו היהודים ואת קהילותיהם.

ב. הפן הרסטורטיבי: התבטא בניסיון עיקש לכוון מחדש את סדרי ה"ברית הקדושה" הכתר-נפוליאונית על מאפייניה: הלגיטימיות, הנוצריות הכנסייתית, האנטי מהפכניות ובלימת התודעה הלאומית. היהודים חשו על גבם את ביטול הישגי תקופת הריפורמה.

ג. הפן הנורמטיבי: משטרו של באך הלך והתפתח עם השנים בכיוון של חתירה לשיקום חומרי, משקי וחברתי, לרבות עידוד ממלכתי לפיתוח טכנולוגי ותקשורת. כן פעל הממשל לכיטולה של צמיתות האיכרים. לאחר שגלי הפאציפיקציה האלימה כבר שטפו את הונגריה, (ווייודינה בתוכה) ניתן האות לשיקום משקי על-ידי סלילת כבישים ובניית מסילות ברזל. כן הוכנס השימוש בקיטור בתחבורה, נוסדו בנקים, תעשיות, מברקות וכד'. זהו גם סוד שיקומן המהיר של קהילות ישראל ההרוסות בגליל ווייודינה. יצויין, כי גם המגבלות מותנו במרוצת הזמן. בעת ההיא חלה אף התעשרותם של יהודים בודדים, אף-כי לא בממדים המופרזים, כפי שהתופעה מוזכרת על-ידי ההיסטוריונים פיֶרְן ודירוסל, שהצביעו על היהודים כמי שזכו לתועלת המרבית מממשלו של באך.³⁸

3.1 יהודים בצילו של באך

תוצאתו הראשונה של גל המלחמות, המרידות והנקמות לגבי היהודים היתה ירידת מספרם בכל קהילות הגליל כמעט. קהילות נובי-סאד וסנטה נהרסו כליל ואת הקהילות שלא נפגעו ישירות נטשו רבים בעוברם לפשט, וינה, בלגראד, טרנסילבניה (ארדאיי) וכו'. על הנותרים הונחתה שורה של צווים מגבילים ומשפילים, כגון: חידושו של הפיקוח המשטרחי הרצוף (1850), איסור השימוש בתפילות בעברית וביידיש (שהיתה עדיין שגורה בפי רובם) ואף חידוש ה"שבועה היהודית" (1853) בעדריות בפני בתי משפט. אמצעי זה בנוי על תוכנות הנביאים כנגד פשעי העם, כדי להפגין את גישת הרשויות אל היהודים כעבריינים בכוח. הנישואין הותנו בתעודות-יושר מצד הרבנים ומינהל הנפה גם יחד, תוך כדי הגבלת גיל המינימום של החתן (24) והכלה (18) וחובת הכדיקה הרפואית לקביעת גילם. הוראה זו גרמה לריבוי נישואי-סתור ונישואי בוסר³⁹. לבסוף הוטל איסור על רכישת מגרשים ואחוזות חקלאיות.

ברם, באחרית שלטונו של באך (1858) הושבו מרבית זכויות האזרח שנגזלו קודם, ואף ניתנו זכויות חדשות כמו רשות העסקת מתלמידים ועוזרים בכתיב-המסחר ובכתיב המלאכה, שכירת עוזרות-בית נוצריות (ללא הגבלת גיל), הענקת רשיונות רוקחות ופונדקאות, היתרים לרכישת בתים, קרקעות ומגרשים. בשנת 1860 הושבו על כנם כל ההחלטות של אסיפת המעמדות של 1840 בנוגע ליהודים – הן כבודדים, הן כקהילות.

3.2 קהילות ישראל בגליל

המרת הקנס הכבד, שהוטל ע"י הממשל הצבאי על קהילות ישראל בהיטל לשם כינון מוסדות יהודיים, עוררה תקוות לקיצור דרך השיבה אל שוויון הזכויות, ועודדה את קהילות ישראל במאמציהם לשיקום מהיר, שאכן מומש באחרית ימי שלטונו של באך.

³⁸ Schwicker, Josef. Statistik des Königreichs Ungarn, Wien, 1877, p. 730.
³⁹ Duroselle, Jean Baptiste, Histoire 1818-1914. Edition Nathan, Paris 1962, p. 303.

להלן: Duroselle

³⁹ Jelić, Zbornik 5, p. 32.

בק"ק נובי-סאד — עד 1851 שבתו חיי הקהילה כליל. לאחר מכן שבו כ־60 משפחות בהסכמת שלטונות העיר והנפה. כן חודשה פעילות הקהילה, עם צמנואל רוט בראשה. עיריית נובי-סאד (המשוקמת גם היא) מינתה (בהתאם להוראות השלטון המרכזי) את פ. לוסט למפקח על הקהילה היהודית.

עם כינונה מחדש ניגשה הקהילה לשיקום בית-הכנסת שנהרס למחצה בהרעשה. בשנת 1852 נערכו התפילות הראשונות (בעמידה בלבד) ורק בשנת 1859 נסתיימו העבודות. אותו בית-כנסת, ששימש את הקהילה עד ראשית המאה ה-20, הכיל 290 מקומות ישיבה. השיקום מומן באמצעות תרומות, אשראי מהעירייה, בהשתדלותו של הסנאטור קלאצ'אני, על-ידי מכירת אביזרים, בעוד שחידושו של בית-הספר הקהילתי מומש מכספי מכירתו של מגרש שהיה ברשות הקהל. שני המורים החדשים הועסקו לפי מכרז בשכר שנתי של 500 פלורנינים (8,000 דולאר של 1994), שכר גבוה לכל הדעות. הדבר בוצע בברכת העירייה, אשר הסתפקה בדרישת ניהול תקין של פנקסים ומינוי דחוף של רב ומורים מוסמכים. עם זאת, ראש העירייה הסרבי, פולזוביץ', ומפקד המשטרה ההונגרי, גרגוש, מצאו לנכון לנזוף בראש הקהל בגין איחורו של החזן גולדשטיין כשהלה נצטווה, עם כניסתו לתפקיד, להופיע בפני ראש העיר. בשנת 1854 נתמנה מ.ל. וובר לרבה של העיר, אך הוא נשאר רק זמן קצר. אף יורשו, הרב זינגר, לא האריך ימים בכהונתו. כנגד זה כיהן הרב זוננשיין, בעל הנטיות הרפורמיות, במשך 6 שנים (עד 1861). לאתר מכן היגר לארצות הברית ואפילו התנצר⁴⁰. בשנת 1856 צירפה מועצת העוצרות של "ווייוורדינה הסרבית" שורה של קהילות קטנות לקהילת נובי-סאד, אשר משום כך זכתה להחשב כ'קהילה גדולה' ורבה לתואר 'רב ראשי'. ש. גולדשטיין, אחיו של החזן, נתמנה למזכיר הקהילה. הוא הוסמך לגבות דמי רישום לידות ותעודות-יזר (שנדרשו בתקופת באך) כפיצוי לשכרו הצנוע. במרוצת הזמן מונה לו אף עוזר. תקציב הקהילה נקבע ל-2,500 פלורנינים. בשנת 1860 הוחלט על פיטורי הרב זוננשיין מחמת נטיותיו החריגות. הקהילה הפגינה אומץ אזרחי בהתנגדותה הנמרצת לתשלום "מס הסובלנות", שחודש ע"י מנגנונו של כאך, בגדר ענישת יהודי הארץ על תמיכתם ב"מרי ההונגרי". גביית המס הוטלה על קהילת פשט, אשר תבעה כינוס אסיפת הקהילה גם בנובי-סאד למימושו. אך האסיפה בוטלה, כי איש לא הופיע בה, (וזה אירע בשלהי שנת 1858).⁴¹

בשנות השיקום הראשונות השתנה במקצת המבנה החברתי של הקהילה. בראשיתו של התהליך מאנו חבריה האמידים יותר לשוב, אך במרוצת העשור שבו גם האמידים והמשכילים. מספר הרופאים בעלי ההשכלה האקדמית עלה, ביניהם ד"ר זיגפריד קאפר, שעזב את משרתו באוניברסיטת וינה על-מנת להצטרף לסגל רופאי קהילת נובי-סאד. הוא

40. אבנטוב, יקר, תולדות יהודי יוגוסלביה. עריכת: צבי רותם. כרך ראשון, התאחדות עולי יוגוסלביה, תל-אביב 1971, עמ' 272.
להלן: אבנטוב.

41. B. Rado, pp. 84-85.

התפרסם במחקריו ההיסטוריים ("תנועת הסרבים כהונגריה הדרומית" למשל). כמו־כן היה שיתוף פעולה (בחקר הבלשנות הסרבית) עם ו.ס. קאראגיץ', אבי השפה הסרבית הספרותית, שתרגם בעצמו לגרמנית משירת העם הסרבי. גם ד"ר יוספוס אופנר, יליד המקום, שלמד רפואה בווינה (במסתרים, כדי להערים על ההגבלות אשר הוטלו על סטודנטים יהודים בימי הריאקציה של באך) — פעל שנים רבות בנובי־סאד.⁴² גם דוד אפשטיין, בעל תואר דוקטור של אוניברסיטת פשט, היה רופא וגבאי הקהילה ושל "חברה קדישא", וכן פעל, כתור אפוטרופוס היתומים, הד"ר מוריס אנגל. ד"ר סיגסמונד הרצוג וד"ר הופמייסטר פעלו וריפאו בעיר ובקהילה.⁴³ מסתבר, כי חרף כובד משקלה של הריאקציה, קהילת נובי־סאד שוקמה ואף התקדמה.

ק"ק סובוטיצה סבלה קשה בימי הממשל הצבאי הנקמני של האינאו ובראשיתה של תקופת באך. גם רבה הקשיש, ליב הירש ליפמן, שכיהן עדיין (עד 1860), נרדף בתחילה, אך שמו, שהלך לפניו כנואם מלהיב, סייע רבות לטיהורו והוא זכה לאהדה רבה בציבור אף בקרב הנוכרים. תלאות המלחמה והדיכוי, הקנסות וההגלות ושיטות השיקום של שלהי תקופת באך גרמו לפער מעמדי ולמתח חברתי בקהילה. ביוזמת הגברת ב. שאפר נתארגנה "אגודת הנשים לתמיכה בנוקיים" בשנת 1852. האגודה זכתה להערכה רבה גם בקרב התושבים הלא־יהודים. נשפי הריקודים שנערכו על ידה לאיסוף תרומות זכו לפופולאריות.⁴⁴

המתח הבין־עדותי גרם לדאגה רבה. ארגוני הסוחרים ושל בעלי המלאכה (כשליטה סרבית, בעיר בעלת רב קרואטי) תבעו תחילה סגירת חנויות היהודים, אך העירייה התחמקה, מכיוון שמספר חנויות בעיר היה מצומצם. היו אף פניות מצד הקהילה היהודית כנגד סוחרים יהודים, שפתחו את עסקיהם — בניגוד לתקנות הקיימות — גם בחגי ישראל. לדידו של החוקר ג'ליץ, פניות אלה מעידות על קרע בקהילה בין שומרי מסורת לבין המבכרים את פונסטם. מכל מקום, פירוק הקורפורציות בשלהי התקופה וקביעת כללי סחר אחידים נתקבלו בכרכה על ידי הלקוחות. הסדרים החדשים אפשרו את פיתוח התעשייה, אשר מקום נכבד בה תפסו יזמים יהודים, כגון חלוצי טחנות קמח על קיטור. באופן נראו סימני תנופה, אשר במרוצת הימים יתגלו כמלוא פריחתם.⁴⁵

בק"ק סומבור נפתח בשנת 1852 בית ספר יהודי ובו 14 תלמידים. כבשאר המקומות, גם כאן גברו הסוחרים היהודים על עמיתיהם הסרבים.⁴⁶

42. ראיון עם ד"ר אמיר פרנסיס אפנר (תל־אביב).

43. Šosberber, N.S., p. 101.

44. פנקס קהילות יוגוסלביה, יד ושם, ירושלים 1990, ערך סובוטיצה — יוסף לווינגר, עמ' 218-232. להלן: פנקס־סובוטיצה.

45. Jelić, Zbornik 5, pp. 32-33.

46. Beljanski, p. 16.

בק"ק בצ'קרק נתייצב מספר היהודים: 450 איש בקירוב (ירידה קלה לעומת המצב הטרום-מלחמתי). באותם הימים כיהן שם הרב מאיר פיין, שדרשותיו נתחבבו על הקהל. אחר מותו, בא במקומו הרב דויד אופנהיים, בעל חיבורים תורניים. בזכותו נתגבשו נוהלי בית-הספר היהודי. היהודים הצטיינו כחלוצי המסחר, המלאכה והתעשייה בעיר. משפחת דוייטש יזמה מפעל לתעבורה עירונית ופתחה חנות לתוצרת חקלאית. הפיינים מכרו קמח כסיטונות, האקשטיינים תוצרת עורות, הפישרים והגולדשטיינים דברי זכוכית, הגרינבאומים — ביגוד, הקריסהאברים — פרחים, ולאחר מכן פתחו את הכריכה הציבורית הראשונה, שבה לימד רוזנפלד שחייה (כשנת 1855). יהודים פתחו גם את בתי האירוח הראשונים.⁴⁷

באזור הספר, ובו ק"ק זמון, נמשך הדיכוי זמן ממושך יותר מאשר בערי ה"פרובינציאל" ומאידך, התמידה גם דביקותם של אתרים מבני הקהילה בתנועה ההונגרית. דוגמה לכך היא "מבצעו" של מנדל ברנדנבורג (עוזרו של חייט), אשר במאי 1850 "גנב את הגבול", חדר לבלגראד (בירת הנסיכות הסרבית) ותלה דגל לאומי הונגרי על גגה של הקונסוליה האוסטרית. הבחור נתפש, הוסגר לידי המשטרה הסרבית, אשר מסרה אותו למפקדת הספר הקראוטי ולעיריית זמון. על גורלו הסופי אין מידע. גם שמעון הרצל (סבו של אבי הציונות המדינית) נידון ל-10 ימי סד ברזל בגין עבירה דומה, אך זכה לחנינה לרגל ראש השנה על פי בקשת הקהילה.⁴⁸

בשלהי שנות ה-50 החישו אירועים חיצוניים את קץ תקופת באך. מהפיכות 1848 אמנם נשכרו, אך התנועות הלאומיות לא פסקו. נפוליאון השלישי תמך בנסיכות פייאמונטה, אשר נעמדה בראש שואפי איחוד איטליה, שעלה בידה לסלק את האוסטרים ממרבית שטחה. במלחמת 1859 היו ירי בעלי הברית (צרפת ופייאמונטה) על העליונה. האוסטרים הובסו בקרב סולפרינו ואיחוד איטליה היה לעובדה. גם רוסיה פנתה עורף לאוסטריה, לאחר שהאחרונה נקטה עמדה עוינת כלפיה בעת פלישת חילות אנגליה וצרפת לקרים (1855). קברניטי וינה המבודדת החלו להבין, כי רק הרחבת העורף הציבורי של תומכי השלטון תציל את הקיסרות, ואף כי אין מנוס מליבראליזציה רבתי לקראת היערכותה מחדש, למרות זאת הצמרת היססה עדיין בין פתרון ריכוזי לבין פנייה להתפשרות עם תנועה לאומית זו או אחרת. בינתיים הוחלט על הסרת המגבלות בפני חופש העיתונות וההתארגנות הפוליטית. מסמך בשם "ריפלומה" מאוקטובר שנת 1860 הבטיח את חופש ההבעה ואילו ה"פאטנט" הקיסרי של פברואר שנת 1861 קבע אמנם סדרי ניהול ריכוזי, אך אישר את הרחבת זכויות הפרט והחירויות הפוליטיות. צווים אלה נתגלו כנוחים ליהודים, כאשר הם זכו מחדש לחופש התעסוקה, כשמשטר ה"גילדות" (חברות נוצריות סגורות בעלות זיכיון בלעדי כתחום המלאכה והמסחר) בוטל כליל.⁴⁹

.47. Čolić, D. Jevreji u privredi Banata, Zbornik 4, Jim, Beograd, 1979, pp. 139-191.

להלן: Čolić, Privreda

.48. Čelap, p. 69.

.49. Duroselle, pp. 142-156; 300-314.

עצם קיומה של "ווייוודינה הסרבית" הועמד על סדר היום ואף רבני הגליל נתבקשו להביע דעתם על כך, למורת רוחה של המנהיגות הסרבית ("האמנם הגענו לכך שרבני ה'צי'בוטים' ישיבו הרוצים הם, אם לאו, בווייוודינה סרבית אשר דורות רבים שפכו דמם למענה").⁵⁰ ואכן ב-1861.5.1 בוטל המינהל הגלילי הנ"ל והוא יקום מחדש רק בשלהי מלחמת העולם השנייה. בסיכום, מהבחינה היהודית נתגלה האור שבקצה המנהרה.

4. תקופת האמנציפאציה הרצופה (1860 — 1914)

מביטולו של האבסולוטיזם הקיסרי, החופף את ביטולה של ווייוודינה הסרבית, ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה תל תהליך רצוף של יישום אמנציפציה והשתלבות במרקם חברתי של הונגריה המשוקמת (1867) במסגרת הקיסרות והמלכות האוסטרית-הונגרית. אמנם צעדי השחרור הראשונים התרחשו כבר לפני-כן: בימי יוסף ה-II בשנת 1790, דרך תיקוני הפרלמנט ההונגרי (1840) ועד לשחרור המוצהר לעת נסיון פרישתה מבית הבסבורג (1849), אולם לצעדים אלה נתלוו ההגבלות והביטולים מימי משטרו של באך. משנת 1860 ואילך, עם השבת המצב המשפטי של היהודים לרמתו ב-1840, קורות יהודי ווייוודינה מתאפיינים בקו עלייה רצוף מכל הבחינות: המשפטית, החברתית, הכלכלית, הארגונית, ההשכלתית חרף צילה המאיים של האנטישמיות המתלקחת לעת משבר. ברם, היות שהתקופה הזו הינה עתירת שינויים ותפניות, הרי שמן הדין לחלקה לתקופות-משנה.

4.1 השיקום הממלכתי והענקת האמנציפציה (1860 — 1869)

החוקה הקיסרית הזמנית של שנת 1861 קבעה את מעמדה של ווייוודינה (למעט הספר הצבאי שלה) כחלק בלתי נפרד של הונגריה, אשר זכתה בינתיים לבית נבחרים משלה בעל סמכויות מוגבלות. בריזמנית החל מאחורי הפרגוד מו"מ ממושך לקביעת מעמדה של הונגריה על בסיס תביעות בית הנבחרים שלה לחידוש ריבונותה. תבוסת הקיסרות האוסטרית במלחמתה עם פרוסיה על השליטה במרחב הגרמני (1866) אילצה את קברניטיה לחתום על הסכם בדבר ארגונה מחדש של הממלכה (1867) אשר נקראת מאז "הקיסרות האוסטרית והמלכות ההונגרית", כלומר ממלכה שבה נשמר שוויון עקרוני בין שני חלקיה, כשמשרד החוץ והאוצר היו משותפים, בעוד שהצבא פעל בשתי זרועות: משותף מחד והונגרי בנפרד, כאשר כל מתגייס חופשי לבחור בזרוע שבה ישרת. הקיסר מבית הבסבורג נתקבל כמלך הונגריה וכיהן על-פי חוקתה הנפרדת. הסדר זה הפקיד את קרואטיה לידי ההונגרים, תוך כדי המלצה "לבוא עמה לפשרה מכובדת", פשרה אכן נחתמה שנה לאחר מכן, לפיה נותרו בידי הקרואטים ענייני הפנים, החינוך, המשפטים והדתות. לראש ממשלתה נתמנה מושל עם אסיפה מחוקקת ("הסאבור") לצדו. אזור סרם צורף לקרואטיה, אך דלאמצינה נותרה בידי האוסטרים וכך גם הספר הצבאי (עד לשנת 1888). ההסדר החדש הותיר את אוסטריה כשהיא נטולת רוב לאומי, בעוד שבהונגריה הובטח רוב זעום להונגרים

50. Djordjević, Jovan, Radnja blagoveštenskog sabora 1861 in: Stajić, Vasa, Gradja za političku istoriju Novog Sada, Letopis Matice Srpske, Novi Sad, No. 187, pp. 68-74.

הודות לצירופם של היהודים לאומה ההונגרית בעטיה של אמנציפציה. זו האחרונה אכן כוצעה כמחוייבת המציאות בתקופה שבין 1867 ל-1895. בהונגריה הדרומית (ז"א "ווייודינה" ההיסטורית) אפילו צירופם של היהודים לאומה ההונגרית לא היה בו כדי להבטיח רוב להונגרים.

אי לכך קבע הפרלמנט ההונגרי ב"חוק הדתות" (סעיף 17) מ-22 בדצמבר 1867 את "השוואת זכויות אזרחי המדינה היהודים כדתם לאלה של כל אזרחי המדינה בני דתות אחרות, עד-כי מכאן ואילך כל חוק, מנהג, או צו של רשות הנוגד עיקרון זה במידה כלשהי, בטל ומבוטל".⁵¹ אמנם טרם הוענקה לרבנים הזכות לגיור (סייג שיבוטל בשנת 1895), אך נקבע מפורשות, כי זכויותיהן של קהילות היהודים שוות לאלה של כל שאר הדתות. מסתבר, כי עם השבת ריבונותה של הונגריה זכו מעל למחצית מיליון יהודיה (4.5% מכלל אוכלוסייתה) לשוויון הזכויות המיוחל. וכך גם יהודי ווייודינה על נפותיה: באצ'קה, באנאט ובאראנייה, כפי שקבע הפרלמנט בפשט. אין ספק, כי בשנות ההיערכות לקראת השבת הריבונות ההונגרית עבר משבר-רוח רענן על קהילות ישראל בווייודינה הודות להשתלבותה בהונגריה. ביוזמת ממשלת הונגריה אף נתכנס קונגרס הקהילות היהודיות של הממלכה, כדי לכוון מסגרת כלל-ארצית של הקהילות.⁵² בדיוני הקונגרס השתתפו גם נציגי קהילות ווייודינה (9/1868). הקונגרס קיבל בתשואות את שוויון הזכויות, אך הדעות נחלקו בנושאי תיקוני הפולחן ותוקפו של ה"שולחן הערוך" בחיי הקהילות, כשהרוב המוחלט (70%) של נציגיהן נוקט עמדה לטובת העדכונים ודוחה את ה"שולחן הערוך" כמקור בלעדי לשיפוטן. השלטון ההונגרי נתן להבין שהוא תומך ב"חדשנים" ("ניאולוגים") הגורסים השתלבות בחיי האומה ותפילות בלשונה. ברם המיעוט החרדי פרש מהקונגרס והקים מסגרת ארצית נפרדת של היהדות ה"אורתודוקסית", שהצהירה על נאמנות ללאום ההונגרי ודביקות ב"שולחן הערוך" גם יחד. בקונגרס נוצר זרם שלישי מזערי, שביקש להתעלם מהמחלוקת ולהמשיך "במצב כפי שהיה". הזרם הזה הקים מסגרת משלו ("יהדות הסטאטוס קוו"), שאליו הצטרפו קהילות אחדות של היהדות החסידית. הפילוג הזה התרחש גם בגליל שבו אנו דנים. החדשנים זכו לרוב מכריע, אך בקהילת סנטה החליטו להישאר במסגרת ה"סטאטוס קוו", ואילו מיעוט של חסידי סאטמאר נותר ללא נציגות כלל-ארצית מוסמכת. עם הענקת האמנציפציה וכינון של המסגרות הכלל-ארציות נוצרו התנאים החיוביים לאותה התפתחות רבת תנופה המציינת את גורל יהדות הגליל במשך 60 שנות שיגשוגה לאורו של השוויון המשפטי והגיבוש הארגוני שבא בעקבותיו. בתהליך זה נדון להלן.

Braham, Randolph, L. A Magyar Holocaust, Gondolat, Budapest II, Wilmington, Columbia .51
Press, 1981, p. 26. להלן: Braham.

Ibid., pp. 28 & 41. .52

4.1.1 בתוככי קהילות הגליל

ק"ק נובי-סאד. מאז חורבנה ב-1849 חלפו 15 שנים עד אשר חזרה הקהילה לאיתנה. בשנת 1861 היוו כ-1200 היהודים 6% מכלל תושבי העיר. באותה שנה נערכו הבחירות בקהילה עדיין בפיקוח העירייה, כשפרקליטה י. ראדובאנוביץ', מכהן כראש ועדת הבחירות. השבעתו החגיגית של ד"ר גרובר כ"שופט היהודים" (ראש קהל) התקיימה בנוכחותם של נשיא בית המשפט העירוני יובצ'יץ' וראש העיר הרגר.⁵³ ההנהלה הנבחרת של הקהילה מינתה את י.ש. פרעייר לרבה הראשי. במשך 18 שנות כהונתו הוא הוכיח עצמו כרוצה הרוחני הנאמן בעל הדאגה המעולה לשיקומו ולהרחבתו של בית הספר היהודי ולהשכלתו היהודית והכללית של הנוער. בימיו לימדו שם 4 מורים בעלי תעודות הסמכה תחת שלושה בלתי-מוסמכים. מינהלת הנפה מינתה את הרב למנהלו של בית הספר ותעודותיו כוודו ע"י השלטונות. לצדו של הרב הוזמן גם חזן קבוע וחיי הקהילה התנהלו על מי מנוחות. מצבם הכלכלי של היהודים השתפר באורח ניכר והנה דוגמאות לכך: ד. קראוס הקים בית מסחר לחייטות, י. כהן פתח חנות כל-יב-גדולה, האחים קניגשטלר ניהלו מפעל לייצור משקאות וחומץ וכיו"ב. בראשית שנת 1867 נערכו הבחירות האחרונות לקהילה בפיקוח עירוני. ג. ראיצר נבחר לראש הקהל, אך על-פי חוק הקהילות הרתיות נתקיימו בחירות מחדש, בהן אושרה ההנהלה הקודמת. ברם הפעם פרץ סכסוך חמור למדי בין הנהלת הקהילה ליו"ר חברה קדישא (ב. שפיצר). ה"חברה", שצברה משך השנים רכוש לא מבוטל, ביקשה לנצל את החוק החדש לניתוקה מהקהילה, אך ראש הקהל לא השלים עם הניתוק והחל להכביד על ה"חברה" במניעת פרסומיה במוסדות הקהילה, בהרחקת עסקנים מתחומה וכו', בעוד שה"חברה" מצידה גמלה בהוצאת ראש הקהל משורותיה.⁵⁴ בתום העשור נתפייסו הניצים. לעת השטפון של שנת 1869 שימשה הקהילה מקלט לנפגעים מכל העדות. ד"ר ב. הופמייסטר, רופא נודע וחבר הנהלת הקהילה (לאחר מכן גם יו"ר איגוד הקהילות היהודיות בנפה), נבחר למועצה העירונית ועמו עוד 4 יהודים נוספים עם הרב בראשם. מלבדם כיהנו בה גם הרופא ד"ר שוסברגר, ועורך-הדין ד"ר פרסבורגר, התעשיין ראושטרן והסיטונאי ווייגנפלד ולפיכך, "העכדים של האוצר" (לפנים) נהיו עתה לשותפים מלאים בקביעת גורלה של הגדולה בערי הגליל ומאידך הקהילה וה"חברה קדישא" נהגו לכבד נוכרים בעלי-שם כתואר של "חברים לשם כבוד". מסתבר, כי חוקי השוויון החישו את קליטת היהודים בחברה הכללית.⁵⁵

ק"ק סומבור בירת הנפה באצ'קה מנתה 22,000 תושבים (מתוכם 52% סרבים), ומספר היהודים בתוכה הגיע ל-284 נפשות. בשנת 1866 נבנה בית-הכנסת אשר שימש עד השואה. אז הוקמה אגודת "ביקור חולים" ולאחר מכן גם אגודת נשים. בניין משרדי הקהילה עלה 12,000 פלורנינים. בקונגרס הכללי של יהודי הונגריה הצטרפה הקהילה לזרם הניאולוגי

Rado, p. 86. .53

Protokoll der Chevra Kadisha Neusatz aufgenommen am 15.II.1867, in: Rado 150. .54

Sosbeger N.S., p. 22. .55

(למורת רוחו של המיעוט האורתודוקסי, אשר מעתה קיים מגיינים נפרדים). ברבנות הקהילה כיהן ד"ר מיכאל פישר. בבית הספר היהודי של הקהילה למדו 80 תלמידים ובגימנסיה העירונית 8 יהודים מתוך 41 התלמידים (פי 16 ממשקלם באוכלוסיה). בשנות ה-60 גברה ידם של הסוחרים היהודים בשוק וראש הקהל, מוריץ שטיין, נבחר ליו"ר ה"לוייד" — לשכת המסחר והתעשייה בעיר.⁵⁶

ק"ק סובוטיצה — כ-1,200 יהודיה היוו 2% מאוכלוסיית העיר, אך משקלם בחיי הכלכלה, התקשורת, הבידור והרוח עלה פי כמה על חלקם באוכלוסיה. באווירה הליבראלית של התקופה באו לידי ביטוי הניגודים הפנימיים מבחינה דתית (אורתודוקסים מול חדשנים), חברתית ומפלגתית (תומכי "ההסכמה" מול מתנגדיה) כך גם בעת הבחירות לוועד הקהילה. עם פטירתו של הרב ליפמן עלה מור קוטנה לכס הרבנות. דאגתו היתה נתונה לגיבוש בית-הספר היהודי שזכה להכרה עירונית מלאה. אף כי רב זה היה מגאמני ה"שולחן הערוך" הוא ידע לגשר בין שומרי המצוות לבין היהודים שהתרחקו מהן (אשר מספרם עלה בהדרגה). בשנת 1866 בלבד השיגה הקהילה תמיכה חומרית מצומצמת מהעירייה. עם הענקת האמנציפציה, תבעה הקהילה (יו"ר א. גייגנר) תמיכה כספית עירונית לבית הספר היהודי, כשם שהיא נתנה לבתי הספר הקתוליים, אך העירייה התחמקה מכך, כשהיא מסתפקת בתשלום משכורות לשני המורים אשר טיפלו ב-125 תלמידים.

לאור יחס זה הקימו הקהילה היהודית והסרבית פראבוסלאבית קבוצת-לחץ להשגת תמיכה עירונית נאותה, והבעיה באה על פתרונה בשנות ה-80. לאחר שהותרה ליהודים רכישת אדמה חקלאית, הוענקו לרב 25 דונם להשלמת הכנסותיו.⁵⁷

ק"ק בצ'רקג הגיעה בשלהי שנות ה-60 ל-1,100 נפש (4% מכלל תושבי העיר). לעת הענקת האמנציפציה המשיך ד"ר דויד אופנהיימר בכהונתו כרכה של העיר. יהודי הקהילה הצטיינו בפעילותם המשקית: משך העשור נוסדו מעל ל-30 בתי מסחר יהודים ונוכחותם בשוק היתה למכרעת. הם נתבלטו במיוחד כסחר התבואה, בעסקי האירוח והבידור. גם ה"קאסינו" — מוקד חיי הרוח והחברה בעיר — היה בבעלותם וכניהולם של יהודים (פישר ולסנר). יזמים יהודים היו מבין חלוצי התעשיות, כגון ש. גוטמן בשמרים, בשמן ובתאורה, ליכטנטאלים שנתפרסמו על נדבנותם, בגפרורים, (באש) בטחנת קיטור, (י. הילר) כמשקאות, (א. אקשטיין) בעיבוד עורות ופרוות. סוכנים יהודים ייצגו את חברות הביטוח הגדולות (פיין והירש). מ. מינצר ייסד ב-1867 את "בנק החיסכון של נפת טורונטאל" בהון עצמי של חצי מיליירד דולאר של ימינו. לעומת זאת, משקלם של היהודים בחקלאות נשאר מצומצם. חמישה יהודים רכשו אדמות מעובדות ורק אחד מהם עיבד אותן במו ידיו. בעל האחוז היהודי, ה. אקשטיין, חלש על 500 דונם אדמה חקלאית.⁵⁸

Beljanski, p. 14. .56

Jelić, Zbornik 5, p. 38. .57

Čolić — Privreda, p. 181. .58

מבעד להצלחות ביצבצו גם סימנים מדאיגים. לשכת המסחר של עיריית פאנצ'בו, למשל, פנתה במאי 1867 (ערב הענקת האמנציפציה) לפרלמנט ההונגרי ברשימה מתגרה: לגרש את כל יהודי העיר.⁵⁹

גם בקינדה הורגשה שנאת ישראל עד סמוך להענקת האמנציפציה. בעיר חיו 777 יהודים, שהיו כ-4% מכלל אוכלוסייתה, והמצב דומה גם ב־וורשאץ.

בשנות ה־60 חלה בנייה אינטנסיבית של כתי כנסת: זמון (1863), נובי בצ'איי (1865) וכתי תפילה במקומות קטנים יותר: צ'אנטאויר (1860), סטארה קאניז'ה (1861) — ובית ספר על ידו: (1867), קולה (1861).⁶⁰ ניתן לקבוע, כי כבר ערב הענקת האמנציפציה המלאה נוצרה תשתית לקראת ההצלחות הבאות.

4.2 אליה וקוץ בה — המאבק להשלמת האמנציפציה וצילה של שנאת ישראל (1870-1895)

כאמור, "חוק השוויון" של שנת 1867 ראה את אור העולם כשהוא פגום "מלידה": בינתיים נדחתה "זכות הרבנים לגייר" (זכות שניתנה לכוהני הדתות הנוצריות). למעשה, נמנעו בכך נישואין מעורבים — מצב אשר יבוא על תיקונו רק בסוף המאה. לפגם הזה היתה רק משמעות סמלית ובכל זאת היה בו כדי לפגום בתודעתם האזרחית של היהודים. מאידך, ב"חוק הלאום" שאושר בשנת 1870 נקבע, כי "הונגריה היא מדינה חד-לאומית וכל אזרחיה משתייכים ללאום הפוליטי ההונגרי בלא הבדלי דת, מוצא או שפת אם".⁶¹ החוק הזה, שעורר תרעומת בקרב המיעוטים הלאומיים (מחצית מאוכלוסיית המדינה ורובה בוויודינה) מחמת משמעותו המבוללת, נתקבל דווקא בהתרוממות־רוח על ידי היהודים, שחשו, כי יש בו כדי להשלים את תהליך שוויון הזכויות ללא פגיעה בפעילותן התקינה של הקהילות הדתיות, שמעמדן שוריין ב"חוק הקהילות הדתיות". חוק זה הותיר כר נרחב לפעילות ענפה בתחומים שונים, כגון תרבות, חינוך, בריאות וסעד. גם בעניין נישואי התערובת וזכות הגיור חלה התקדמות הדרגתית. בשנת 1883 העלתה ממשלתו של הרון אנדראשי בבית הנבחרים הצעת "חוק נישואין אזרחיים", המתייחסת לכל אותם המקרים שבהם הרשויות הדתיות אמורות למנוע כריתת נישואין. הצעה זו נתקלה בפיליבאסטר (השהייה) פרלמנטרי, ואילו חוק התרת הגיור ("האחדת סמכויות כוהני הדתות") נתקבל לבסוף בשנת 1895 ובכך הושלמה האמנציפציה של היהודים בכל רחבי הונגריה.⁶² יצויין, כי כבר בעת התהליך לקראתה, הפכה הונגריה לאבן שואבת ליהודי מזרח אירופה. מספר היהודים הוכפל בשלהי המאה ה־י"ט והגיע ל־900,000 ומשקלם בכלל האוכלוסייה עלה

59. Čolić p. 126.

60. Sosberger Hoj (Sinagoge) וראה גם נספחים ברשימתו של צ. לוקר (באסופה זו).

61. Hanak, Péter. Histoire de la Hongrie-le dualisme 1867-1918, Corvina, Budapest, 1974, pp. 347-449.

62. Simányi, Tibor, Julius graf Andrassy, Osterreichische Verlags-Bibliothek (O.V.B.), Wien, 1990, pp. 260-263.

מ-4% לקרוב ל-7%. ברומה לכך עלה מניינם ומשקלם של יהודי הגליל עד כדי 25,000 נפש (2% מן האוכלוסייה). תרומת היהודים לקידומן המשקי של הונגריה ושל ווייודינה היתה מהבולטות ביבשת אירופה. משקלם בקרב הרופאים ועורכי-הדין הגיע ל-50%, דהיינו פי שמונה ממשקלם בכלל האוכלוסייה. בשורה של ענפים כגון: בנקאות, סיטונאות, יצוא, ביטוח, עיתונאות, בידור, הוא העפיל למעמד של בכורה. נוצרו תנאים לכניסה לפקידות הממשלתית הבכירה, הדיפלומטיה, הסגל האוניברסיטאי ומערכות הביטחון.

יהודי הונגריה רכשו עד שלהי המאה ה-19 קניין קרקעי של 9 מיליון דונם (פי שניים מכלל האדמות המעובדות שבמדינת ישראל), מהם כמחצית מיליון דונם בווייודינה בלבד.⁶³ בגליל הזה זכתה תעשיית המזון לתנופה רבה ויצואו כבש את השווקים בקיסרות כולה. אדמת הגליל היתה צמאה להשקעות-תשתית נרחבות לניצול משק המים, לתחבורה ותעבורה, להתקנת רשת חשמל, לעסקי ביטוח, אירות, תקשורת, תיווך וכספים. הונם ומיומנותם של היהודים בשטחים אלה באו לידי ביטוי מלא בתנאים נוחים אלה.

איוואני, הכרוניקאי של סובוטיצה, מציין במפורש, כי "לאחר 1848 כל המסחר כולו עבר לידי היהודים".⁶⁴ עם זאת, הסתבר במהרה שיהדות ווייודינה חשופה לגלי שנאת ישראל יותר מזו של שאר חלקי המדינה. הסיבות לכך הן כדלהלן:

(א) המעבר מחברה כפרית-סניוריאלי ליעירונית פינאנסית היה כאן חד ומכאיב יותר מאשר בצפון. (ב) ההרכב האתני האזורי היה סבוך, הסכסוכים הלאומיים — שורשיים יותר. (ג) הפצעים של שנת 1848 היו עמוקים יותר. משום כך נוצר מעין דחף להסחת-הדעת, במגמה אנטישמית, בקרב שתי הקבוצות האתניות העיקריות: הסרבית וההונגרית.

יהודי הערים החקלאיות-למחצה של הדרום בלטו יותר מאשר בבירה הסואנת רבת הגוונים והאוכלוסין ועוררו את קנאת יריביהם העסקיים ומכאן העילה להתפרצויות האיבה.

שנאת ישראל הסרבית צמחה כאן באורח ספונטאני על רקע תפקודו של היהודי בתנאי השחרור. ד. פופוביץ', חוקר קורות הסרבים בגליל, ופרופ' בראהאם, בהונגריה, תמימי-דעים באבחונם. לדידו של ד. פופוביץ': "התקופה עד המרי (1848) היתה תור הזהב של המסחר הסרבי בווייודינה... ברם יומרתם של סוחרינו לרכוש אחוזות, לנטוש את המסחר ולהשיג בשוחד תוארי אצולה היתה להם לרועץ... מקומם נתפש על ידי היהודים... השוק הסרבי נשבר והעם איבד את משענתו החומרית ואת תומכי תרבותו הטבעיים... היהודים, בהיותם סוחרים בכפר ובנקאים, מלווים, ספקים בעיר, זכו לכספים ואף השכילו בזריזותם ליטול לידיהם את מושכות המסחר והתעשייה". אמנם הוא מודה שיהודים רבים נפלו קורבן לפרעות ולרציחות, אך מוסיף, כי עלה בידם להתאושש מן השכול, כשהסרבים כנגד זה,

63. Braham I, p. 30.

64. Iványi, István. Szabadka szabad királyi város története. II, Szabadka, 1892, p. 279.

להלן: Iványi.

בפורנותם ובקלות-דעתם, פינו את השטח בפני הסוחר היהודי, ואלה דבריו: "הסרבי מבוזז כספו על סוסים וקלפים, משתאות וצוענים עד אשר יזרום לכיסו של ה'צ'יבוט'" (מילת גנאי תורכית ליהודים).

החמורה בעיניו, בחטאי היהודים, היא הזדהותם כ"הונגרים מסורים יותר מההונגרים עצמם". אכן, הזדהות היהודים כהונגרים הגיעה לשיאה עם השלמת האמנציפציה ועל כך כתב החוקר היהודי בן-זמננו (BRAHAM): "נימה קיצונית במיוחד נשמעה מעל דפי היומן "BUDAPESTI HIRLAP" וכתביו היהודים. הם היו לשופרי המדיניות אשר דגלה בהפיכת 30 מיליון תושבי הונגריה-רבותי להונגרים... ואמנם היהודים הללו נראו בעיני המיעוטים הלאומיים כמרחבים החקלאיים כהתגלמותו של הקפיטליזם הנצלני והשוביניזם ההונגרי המיליטנטי ביותר".⁶⁵ בווייודינה היה זה יאשה טומיץ' (1856-1922), אשר ייצג את האנטישמיות הסרבית. הוא היה נצר למשפחת סוחרים, אשר רכושם נפגע בשפל שלאחר 1848; הוא ספג את התסכול שפקד את המיעוט הסרבי נוכח פניית העורף מצד הקיסרות האוסטרית חרף הסיוע שהעניקו מצדם כנגד ההונגרים. הוא היה לדובר של הלאומנות הסרבית הרדיקלית. בתור סטודנט כושל בפראג ובווינה, הוא הושפע הן מן הסוציאליזם הרוסי והפאן-סלאווי והן מן ה"סוציאליזם הנוצרי" והאנטישמי באוסטריה. בשלהי שנות ה-80 ייסד את המפלגה "הסרבית-רדיקלית" של הגליל ולאחר שהתחתן עם מיליצה, בת 5. מיליטיץ' (מנהיגה המוכר של האומה הסרבית בווייודינה), זכה, כנדוניה, כבעלות על היומן "זאסטאבה" והיה לעורכו הראשי. בראשית שנת 1890 רצח י. טומיץ' את עורכו של העיתון המתחרה (מ. דימיטריביץ'). הנרצח עורר את חמתו של טומיץ' בשל פרסום מכתביה הפרטיים של אשתו. טומיץ' נידון למאסר ממושך, אך הודות למאמציו של עורך דינו (היהודי ווישונטאי) זכה לחנינה מלכותית. עם תבוסתה של אוסטריה-הונגריה ב-1918 נפל בחלקו להכריז על איחודה של ווייודינה עם מלכות סרביה וכינון יוגוסלאוויה.⁶⁶

לכל אורך דרכו המדינית נקט טומיץ' עמדה אנטישמית. בשנת 1884, כעקבות עלילת-דם טיסה-אסלאר (להלן), אף פרסם קונטרס אנטישמי תחת הכותרת "הבעיה היהודית", שהיתה מקור לא-אכזב להסתה אנטישמית בגליל כולו.⁶⁷ החיבור הזה נושא טביעת-אצבעות ברורה של מדריכיו הרוחניים: וילהלם מאר (ממציא המונח: 'אנטישמיות'), הוגה "גרמניה הגדולה" גיאורג שונרר וראש עיריית וינה קארל לואגר, שמהם שאב גם הצורך היטלר את עיקרי רעיונותיו. חיבור זה זכה לעדנה במלחמת העולם השנייה כימי הכובש הנאצי, אשר דאג להפצתו ברבים.⁶⁸ הפאמפלט פותח בשורה של "ראיות" לגבי שליטה יהודית בווינה — בירתה של הקיסרות. לדידו, היהודים שולטים במרכיב היומונים ובבורסה וכך מכטיחים

Braham I. p. 30. .65

Rakić, Lazar. Jaša Tomić 1856-1922, Matica Srpska, Novi Sad, 1986, pp. 7-363. .66

להלן: R.L.

Idem, pp. 13-135. .67

Tomčić, Jaša. Jevrejsko pitanje, Srpsko kolo, Novi Sad, 1884, ההוצאה המקורית, .68

להלן: Tomčić

לעצמם שליטה ללא מצרים על דעת הקהל ועל מוקד "הסחר החופשי, המשמש לדחיקת הנוצרים ממשק הממלכה". ועוד: "תספיק הופעתו של סוחר יהודי אחד כדי להרוס כפר שלם". וגרוע מכל: יהודי הונגריה מסיתים, לגרסתו, את העם השליט במיעוט הסרבי ודאגתם נתונה להפריד בין העמים והמדינות הנוצריות כדי למשול בהם.

לדבריו, דיזרעאלי, קברניטה היהודי של אנגליה, תומך בתורכים כדי לבלום את הסלאוויים. בקונגרס ברלין (1878) הוא דאג אמנם לשוויונם של היהודים, אך הפקיר את הסלאוויים. היהודים אינם ציבור של מאמינים, אלא עם בפני עצמו ועל אף התרחקותם (של רבים מהם) מדתם ושפתם — יעדם הלאומי נותר כפי שהיה מאז ומתמיד: לנצל ולשעבד את העמים אשר בקרבם הם חיים, כפי שמחייב אותם ה"תלמוד". המסית מביא גם את גירסתו להיסטוריה של העם היהודי, האמורה לשמש כראיה חותכת לטענותיו (בנוסח הדומה להפליא לאחד מפרקי ה"מאין קאמפף" בשם "תהליך קורותיה של היהדות", שגם הוא גובש, כפי שמעיד מחברו, בוינה הקיסרית של אותם ימים).

טומיץ' מתייחס בהרחבה לכשלונם של הנסיונות "לתקן את היהודים באמצעות שחרורם". לדידו, "האמנציפציה" של היהודים הינה הכשלון הגדול ביותר, כי היהודים לא זו בלבד שהתמידו בקלקולם, אלא אף ניצלו להשלמת שליטתם בעולם ולשם כך ייסדו ארגונים בינלאומיים כדוגמת "אליאנס" של השר היהודי כרמייה. שוויון הזכויות הסיר בפניהם את כל המכשולים להשתלטותם על העיתונות. האנטישמיות היא תגובת-מגן ספונטאנית של העמים, אך חולשתה בהתארגנות רפה. יש לקוות, כי הקונגרס האנטישמי הבינלאומי הראשון (ורדון 1882) יתקן את המעוות. באשר לפתרון הבעיה ברור לו, כי כינון מדינה יהודית לא יצלח כפי שהוכח כשלונו של ניסיון כזה במאה ה-16 בטבריה ע"י יוסף הנשיא, שתבע ליישב ערבים במדינתו, כדי לנצלם כעובדים למען היהודים. דרכו של פרעה — השמדת היהודים — היתה אמנם פותרת את הבעיה, אך בתנאים הקיימים אינה ישימה. מכאן, טומיץ' מציע להסתפק בינתיים בכינון בתי דין מיוחדים לפשעי היהודים, אשר יפסקו על פי המלצת מושבעים (ללא השתתפות יהודים) ולא על פי החוק המפורש (אשר עורמת היהודים תגבר עליו), אלא על-פי "תחושה נוצרית בריאה". העיתון "זאסטאבה" הסרבי של טומיץ' הפיץ רעיונות אלה וחלק לא מבוטל של העיתונות הסרבית הלך בעקבותיהם.⁶⁹

לזכותו של העם הסרבי בווייודינה ייאמר, כי תורתו האנטישמית של טומיץ' לא היכתה שורשים עמוקים ואף לא נתקבלה כמצע המחייב את מפלגתו שלו. אין אף להתעלם ממקורותיה הריאליים של האנטישמיות הזאת, שניזונה מתחרות בין הסרבים ליהודים בשוק מזה, ומהדריכות היהודית בשלטון ובתרבות ההונגריים מזה. מכל מקום, האנטישמיות ההונגרית בכלל ובווייודינה בפרט (השונה באופייה ובמקורותיה מזו הסרבית) נתגלתה

Krestić, Vasilije. Istorija srpske štampe u Ugarskoj, Matica Srpska, Novi Sad, 1980, pp. 157, 69, 237, 279, 408, 413, 459.

להלן: Krestić

במרוצת הזמן כמסוכנת יותר, על אף שבוייוודינה עצמה לא צמח "הוגה" הונגרי בעל השפעה כיאשה טומיץ'. האנטישמיות ההונגרית הזדקקה לתורה המרדשדת של שנאת-ישראל בארץ-האם. על התשתית הרתית העתיקה נבנתה שם אנטישמיות חדשה, שניזונה ממצבו האובייקטיבי החמור של העם ההונגרי בהמוניו, בתנאי המעבר החד מן העידן הפיאודאלי אל הזירה הפינאנסית האכזרית בתחרויות שלה. הציפייה המשיחית כמעט, שבה נתקבל חידוש ריבונותה הלאומית של הונגריה (1867) בכל שכבותיה החברתיות, פינתה במהרה את מקומה לתסכול ואכזבה בקרב המוני העם נטולי נחלה, כי בה בשעה שיהודי הונגריה כולה זכו לכל הזכויות הפוליטיות, והאמידים שבהם גם לעמדות-מפתח וזכויות-יתר כמשלמי המיסים הגבוהים (בתוקף היותם "וויריליסטים" הזכאים להתמנות למועצות המוניציפאליות גם ללא בחירה), הרי רובו של העם הכפרי בהונגריה נותר עני ומדוכא, וממילא גם ללא זכויות פוליטיות ואזרחיות, שהותנו ב"צנסוס" — כלומר במכסת מיסים גבוהה למדי — או ברמת השכלה גבוהה. וזאת לדעת: בשלהי המאה ה-19 80% מהאוכלוסיה הכפרית ההונגרית היו משוללי זכויות בחירה. עובדי האדמה ההונגרים, אשר נאלצו למשכן את אחוזתם המזערית אצל הבנקאי היהודי, או למוכרה לסוחר הקרקעות היהודי, או לעבוד תמורת שליש מן היבול, יש שעקרו העירה כדי להצטרף לשורות הפרולטריון (לעתים אצל תרשתן יהודי). זה דורות לא גילה הממשל הבנה לצורכי המשק ההונגרי הרדום. נוכח מצב זה, ההון היהודי והיזמות היהודית, שהתפרצו עם האמנציפציה, היו לטרף קל לדמגוגיה האנטישמית בעירודם של בעלי האחוזות ההונגריים ובני האצולה פושטי-הרגל, שקיוו להסיח את דעת ההמונים ולמנוע בעד פנייתם לערוצים מהפכניים העלולים לסכן את אושיות החברה. בנסיבות אלה אין תימה שאירעה התפרצות אנטישמית חמורה, בעקבות עלילת-דם שנרקמה באפריל 1882 בכפר "אסלאר שעל גדות הטיסה". באותם הימים פקד משבר מחזורי קשה את אירופה כולה וזיעוע במיוחד את המשק ההונגרי, שהתמודד עם עודפי תבואה מחמת צמצום היצוא. ממשלת האצולה הפיאודלית המסורתית, שחתמה על "ההסכמה" (1867), נפלה (1875) ורסן השלטון עבר לידי קבוצה עירונית ליבראלית. ה"חוגים התקלאיים", הציבור הרחב של ה"גינטרי" (האצולה הנמוכה, נטולת אחוזות) וצמרת הכנסייה התייחסו בשלילה לקואליציה החדשה. נסיונה של הממשלה לבטל את המגבלות האחרונות, שחלו עדיין על היהודים (איסורו של גיור), שימש עילה להסתה אנטישמית פרועה בכפרים התלויים עדיין בפרנסים כדוגמת אונודי, השליט של טיסה-אסלאר. הם אשר המציאו את עלילת הדם, כדי להזיק לממשל השנוא וכו-כזמן כדי למצוא מבעוד-מועד תרופה למורת-רוחם של הכפריים, שעלולה היתה לפגוע בהם. היעלמות נערה כפרית בשבוע הפסח שימשה עילה לאילוצו בעינויים של נער יהודי בן 12 (מוריץ שארף) להעיד עדות-שקר כנגד אביו, כי רצח כביכול את הנערה לצורכי אפיית מצות והשליך את גופתה לנהר. בלחצן של הפגנות ופרעות נערך משפט אשר שחרר את הנאשמים מכל אשמה, תוך אימוץ טיעוניו של קארוי אטבאש, עורך-הדין המהולל.⁷⁰ אך הזיכוי ללא-סייג לא הרגיע את הרוחות. ברחבי הונגריה ואף בוייוודינה נערכו הפגנות ופרעות (בפטר-ג'יונה,

בפרברי בצ'קק ובסוכוטיצה). על הרקע הזה נתארגנה "המפלגה האנטישמית" של ג'וזו אישטוּצִי — נציגה המובהק של שכבת ה"ג'נטרי" ההרוסה. בבחירות של שנת 1883 זכתה מפלגתו להצלחה מפתיעה: 17 מנדטים, שהם קרוב ל-4% מן הבוחרים. אמנם בבחירות הבאות חלה ירידה בכוחה של מפלגת אישטוּצִי ועם תום המשבר הכלכלי היא נעלמה כליל, אך שנאת ישראל ההונגרית נותרה בעינה.⁷¹ כאשר לתוכן האידיאולוגי של מפלגת אישטוּצִי, טיעונו הם פשוטים ומעשיים יותר מאלה של יאשה טומיץ'. עם זאת, האוּחן הקשבת לה זכו הדברים בציבור ההונגרי של ווייודינה מחייב לשטחם בפני הקורא, ולו בקצרה: היהודים הם לאום ולא דת בלבד; השליטה בעולם היא מטרתם הנכספת; אופיים: שנאה ונקם בזולת; ה"הונגרות" הקולנית משמשת אותם להסוואה בלבד; לא הרכושנות לכשעצמה, אלא זו של היהודים מסכנת את העמים. לכן מן הראוי לשבור את העוצמה היהודית באמצעות חוקים מתאימים. יש לנקוט מדיניות אגררית להגנה על האיכר בפני חמדנותו של היהודי; להגבילים במסחר, בתעשייה, במלאכה ובמקצועות החופשיים; יש לבטל את קבילותם כערכים וכחותמים על שטרות, לטהר את בתי-הדין ואת חבר המושבעים מיהודים, לחדש את השבועה היהודית, לאסור על היהודים את המסחר במשקאות. כן יש לבטל את רישום הלידות ע"י רבנים, לאסור על נישואין מעורבים, למנוע כניסת יהודים להונגריה, ליטול מהם את עסקות האשראי.⁷² גם ברחבי ווייודינה הופצו כרוזי אישטוּצִי בכל השפות של הגליל.⁷³

4.2.1 קהילת ישראל מבפנים

על רקע כל האמור התנהלו חיי קהילות ישראל בווייודינה — לאורה של האמנציפציה ובצילה של האנטישמיות הסרבית וההונגרית — על מי מנוחות ותוך קידום ענייניהן.

ק"ק נובי־סאד — בתקופה הנידונה עלה מספר היהודים ב-80% — עד 2,200 נפש, שהיו 7% מכלל אוכלוסייתה של העיר, אך רישומם במסחר, בתעשייה ובמקצועות החופשיים היה ניכר יותר. הבחירות להנהגת הקהילה התנהלו ללא פיקוח חיצוני ובעטיין נתחלפו 4 ראשי קהל: גרשון רייצר, ד"ר גאבור פרסבורגר, יוהאן ארנסט וברנאט פישר.⁷⁴ ביוזמת ד"ר פרסבורגר בוצעו התיקונים הרחופים ביותר בבית-הכנסת. מזכיר הקהל י. פישר זכה להערכה רבה על "סגולותיו המעולות, השכלתו (היהודית והכללית) הרחבה ושירותו הנאמן את הקהל משך 40 שנות כהונתו כ"יד ימינו של ראשו".⁷⁵ ד"ר פרסבורגר מצדו שירת את הקהל במשך 13 שנה עד מותו הפתאומי, בגיל 52. תמונת דיוקנו הוצבה באולם הישיבות בטקס רב-רושם. הרב יעקב שלום פרעיר כיהן עד שנת 1879 וייצג את הקהילה במועצת העירייה.

71. Kubinszky, Judith. Politikai antiszemitizmus Magyarországon, Kossuth k.k., Budapest, 1976.

להלן: Kubinszky

72. מירון, אסתר: עלילת הדם טיסה-אסלאר והשלכותיה בהונגריה ומחוצה לה. ב:יהודי הונגריה — מחקרים היסטוריים. האגודה לחקר תולדות יהודי הונגריה בישראל, תל-אביב, 1980, ע"ע 154-175.

73. Šosberger, N.S., p. 23.

74. כנ"ל.

75. Rado, p. 115.

בימיו נתעוררה מחלוקת בינו לבין מורי בית-הספר היהודי כשהאחרונים קובלים על שליטתו בחינוך ביד חזקה. לאחר שהדי המחלוקת הגיעו לעיתונות ננזפו המורים חרף מחאתם.

יצויין, כי בבית הספר היהודי בעל המוניטין למדו 200 תלמידים בהדרכת 3 מורים ו-2 מורות. משנת 1875 שפת ההוראה היא הונגרית. מקצת העברית נלמדת לשם הבנת התפילות. בשנת 1884 זכה בית הספר היהודי לבניין חדש, מצוייד במעבדה, ספרייה, אולם להצגות ולהתעמלות. בהשתדלותו של ד"ר קארוי כהן — ראש ועדת החינוך (ולאחר מכן ראש הקהל) — כיסתה העירייה כרבע מכלל התקציב. בשנת 1879 הופסקה כהונתו של הרב פרעייך (מחמת מחלה). שנה לאחר פטירתו הוזמן ד"ר איגנאץ זיס-פאפ, רבה של קיסג (עד אז). הוא כיהן במשך 35 שנים, כשהוא מבסס את מעמדו כגדול רבני הקהילה.⁷⁶ החזן פיליפ שיין כיהן לצדו. בימיו שופרה הגישה לבית-העלמין ולידו הוקם בית תפילה (1887), חודש השיתוף עם ה"חברה קדישא" (יושבי ראש: ק. לווינגר וש. צביבך). בשנת 1876 הוקמה "אגודת נשים" בראשותה של ס. צביבך. בשנת 1873 פקדה את העיר מגיפת חולירע, שהיתה למבחנם של הרופאים היהודיים ובראשם ד"ר מור אופנר, יליד העיר, שהוסמך בווינה ונתמנה לסגנו של רופא העיר (ולאחר מכן לראש שירותי הרפואה). גם ד"ר ג. שוסברגר היה יליד העיר, וכיהן בה כרופא של "חברה קדישא", של הקהילה ושל חבר מועצת העירייה משנת 1876 ואילך. מלבדם פעלו עוד 16 רופאים יהודים, כשהם מהווים את עמוד השרדה של שירותי הרפואה.⁷⁷

ק"ק סומבור — בעיר חלה תפנית חדה לטובת היהודים. בשנת 1871 נבחר מ. שטיין ליו"ר לשכת המסחר והדבר נחשב ל"ניצחון מוסרי ופוליטי מובהק, קץ לאפליית היהודים במערכות המשק וסימן מובהק להכרה בהם כגורם חיובי ומקדם".⁷⁸ ביוזמת ה. שטרן הוקמה "אגודת נשים לגמילות חסדים" (1871). בשנת 1877 ביקשו החרדים תחילה לפרוש מהקהילה, אך בתום שנה קיבלו על עצמם את משמעתה בנושאים מינהליים תמורת דאגה לצורכיהם המיוחדים. בשנת 1880 נבחר מ. שטרן לראש-הקהל. ביזמתו הונהגה השפה ההונגרית (תחת הגרמנית) בקהילה ובבית הספר היהודי. באותם ימים פרסם ס. סטאנווייביץ', ראש הכנסייה הסרבית, כרוזי שטנה נגד יהודי העיר, אך השפעתם בטלה בשישים. בשנת 1886 הוקמו, ביוזמת ל. באראנייה, "ביקור חולים" לעזרת חולים נזקקים ובית האבות והנכים, וד"ר מ. שפיצר, בעל אחוזות, תרם 1,200 דונם אדמה עדית להכטחת תפקודו לאורך הימים. ראוי לציין, כי בית האבות התקיים עד השואה. עם מותו של הרב ד. כהן, הוזמן ד"ר מיכאל פישר לכס הרבנות (1887), והחזיק בו במשך 40 שנה לשביעות רצונו של הקהל, כאשר גם הגורמים הנוצריים מתייחסים אליו בכבוד רב. ראש הקהל, קארוי רוהיים, יסד מקהלת גברים ורכש עוגב עבור בית הכנסת. כשנפטר תרמה אלמנתו לקהילה סכום גדול לזכר בעלה (1902).

76. Bácskai társadalmi élet, Ujpest, 1910, p. 259.

77. Šosberger, N.S. pp. 100-107.

78. Beljanski, p. 14.

הקהילה טיפחה כנאמנות את בית הספר היהודי, שבו למדו גם בני העילית הסרבית והקרואטית (חרף התנגדותו של א. בורנאץ' מעסקני הקרואטים).⁷⁹ משנת 1875 זכה בית הספר היהודי לבניין חדש ועל-ידו אף הוקם גן ילדים — הראשון בעיר, בנייהולה של הגנת י. זינגר. הקהילה טיפחה גם את החינוך המוסיקאלי. במרוצת הזמן הפכה ה"חברה קדישא" למבצרם של התרדים ורק שומרי מצוות זכו לסיועה החומרי. בשותפות עם אגודת הנשים תרמו יהודי העיר הזו תרומה משמעותית לטובת קורבנות הפוגרומים ברוסיה. כן נתרם סכום של 300 פלורין לשנה לבית החולים היהודי בסובוטיצה, תוך כדי ויתור על הכלל 'עניי עירך קודמים'. באותה עת הלך והצטמצם מספר הנזקקים בקהילה עצמה.

ק"ק סובוטיצה — עם 2,600 נפש הגיעה למעמד של הגדולה בקהילות הגליל. (בעיר בת 73,000 תושבים). על אף היותה חקלאית בצביונה, הצטיינה העיר סובוטיצה בעירונותה הפוליטית, כנראה הודות לקרבתה לבירה וכן מפאת גיוונה האתני (קרואטים רובם: "בונ'ביצי" — פליטי מרידות איכרים בהרצגובינה), סרבים, הונגרים, גרמנים ויהודים ומיקומה כצומת דרכים ומסילות ברזל. חלקם של יהודי העיר בשגשוגה הכלכלי הינו מעל ומעבר למשקלם באוכלוסייה. רוב בתי המסחר הרשומים בשנת 1876 היו בבעלות יהודית. להלן דוגמאות מספר: הפרוידנברגים עסקו בחומרי בניין והסקה, הואלים במוצרי ברזל, הווייסים בכדים, הריינציים, ומתחריהם ה'לויים, בסחר עורות, הפרידמנים בתכשיטים, האובלטים בתבואה, המילרים בתעבורה, הכארונים באופנה, הגיירים בצמר ועוד. אף הקמתה של לשכת המסחר בעיר היא פרי יוזמתו של היהודי ביליץ.⁸⁰ יהודים עשו חיל גם בענפי המלאכה: בכוכענות, חייטות, צילום. בבעלות יהודית נמצאו בתי החרושת שהקימו שרשרות בתי מסחר, בין השאר לייצור חומץ, לטחנת קמח על קיטור, לסודה לשתייה, לחומרי בניין של השותפים שיינשטיין את מאצ'קוביץ'. בכל 6 הבנקים שנוסדו עד שלהי המאה רוכו של ההון המושקע היה הונם של יהודים. אחד מהם "הבנק למסחר, מלאכה ותעשייה" ייסד את קרן הפנסיה הראשונה בעיר. ביוזמה יהודית קמו בתי הדפוס והעיתונים הראשונים: "חדשות באצ'קה", "ידיעון באצ'קה", "יומון באצ'קה" של מפלגת השלטון, "עתון יום ב'" ושופר האופוזיציה: "חירות". מאידך, יהודים נמצאו גם בקרב הפועלים המקצועיים, רובם ככולם מחלוצי ההתארגנות של איגודיהם. כדוגמה נציין את דמותו הססגונית של שאנדור שלזינגר, פועל-דפוס ועיתונאי בעל כשרונות מדהימים. הוא ייסד עיתונים, שבועונים וירחונים, התמודד עם הביטאון הקתולי והאנטישמי "BAČSKAI ELLENÖR" ("נוטר באצ'קה") כשהוא חושף ומגנה את "הרוח הרעה הנושבת ממושבו של הארכיבישוף בקאלוצ'ה"⁸¹.

מקומם של היהודים לא נפקד אף מהזירה הפוליטית של עירם. במועצת העירייה הורגשה השפעתם ביתר שאת הודות למספר רב למדי של "וויריליסטים", אשר זכו לכסאם

79. כנ"ל, pp. 15-18.

80. Bácsmegeyi Napló, Szubotica, 12.4.1923, Editorial.

81. Jelić, Zbornik 5, pp. 48-62.

באורח אוטומטי כמשלמי מכסות מיסים גבוהות. אי לכך, שתי המפלגות העיקריות: "מפלגת העצמאות" של האופוזיציה (שדגלה ברוויזיה של "ההסכמה" עם הקיסרות ושאפה להרחבת ריבונותה של הונגריה) ו"המפלגה הליברלית" של קלמן טיסה (שעמדה על בסיס ההסכמה) — התחרו על משיכת ה"קול היהודי". קול זה היה מובטח — עד 1883 — לאופוזיציה הלאומנית ההונגרית, אך לאחר שהמפלגה הליברלית נתגלתה כנוחה יותר להמרצתה של הפעילות הכלכלית, קולות מרבית היהודים נדדו אליה וכך אירע שהודות לקול היהודי זכה מאמז'יץ' בראשות העיר. התפנית הזו עוררה נימות אנטישמיות במועדון ה"עצמאות". הסכרי היהודים על מניעי התפנית הרגיעו לזמן־מה את הרוחות. אך בימי עלילת טיסה-אסלאר האנטישמיות התעוררה מחדש — אם־כי נכשלו נסיונותיו של אישטווצי להקים סניף מקומי. אולם בנו של ראש העיר המודח, קארוי מוקיץ', פתח בהסתה כשהוא מפיץ כרוז שטנה בשם "מפלגת־שמאל אנטישמית". למזלם של היהודים נחשב האיש להרפתקן בלתי שקול ואפילו אביו הסתייג ממנו, עד שנאלץ לבסוף להתנצל בפני היהודים. כך חלף גם הסייט הזה. בשנת 1885, ביוזמתו של הפועל היהודי ל. בראון, נוסדה "קופת חולים של פועלים". בשנת 1890 הוקם "מועדון לטיפוח תרבות הפועלים" כאשר בהנהלתו מופיעים שכירים יהודים לרוב. ביזמת רופא המחוז, ד"ר מ. סילאשי, התאחדו קופות הפועלים תחת קורת־גג אחת ובשנת 1893 הוקם סניף המפלגה הסוציאל־דמוקרטית ההונגרית. מפלגה זו היתה למשענתו של הפועל המאורגן, הן במישור הממלכתי והן בעירוני; בהנהלתה השתתפו יהודים רבים. מסתבר, כי יהודי העיר תפשו מקום נכבד בכל הקשת הפוליטית, למעט המפלגות הנוצריות והאנטישמיות כמובן, אך תודעתם העצמית הלאומית תבוא לידי ביטוי רק בשלב מאוחר יותר. הדאגה לרווחת בני הקהילה לא הוזנחה אף בתקופה זו.

בית הספר היהודי, על 125 תלמידיו, זכה בשנת 1886 להכרה עירונית מלאה. שפת ההוראה היתה הונגרית. הרב קוטנה עסק בהוראת הדת. ניהולו של בית הספר היה בידי המורה הנדלסמן, כשי. וייס ואדן שלזינגר (ששינה את שמו, כנדרש, לסאנטו) עזרו כנגדו. מרת סאנטו ניהלה את בית הספר לבנות, שנוסד בשנת 1891, כשעל ידה עוד 2 מורים ו־3 מורות. פרט לכך פעל גם גן־ילדים מופתי. במערכת החינוך היוקרתית הזו השתמשו בשיטות הוראה חדישות יחסית, דהיינו: המחשה וחינוך מוסיקאלי. הופעלו חוגי ספורט ונערכו ערבי תרבות.⁸² גמילות החסדים הקהילתית כללה גם שירות רפואי באמצעות האגודה "קונקורדיה" (אחדות), שהעניקה שירותי רפואה לנזקקים וסייעה במימון לבני משפחתם במקרה של פטירה. המרפאה למחלות עיניים (ד"ר פוייער וד"ר ווילהלם) זכתה למוניטין. דמותו של א. מילק — בעל האחוזות היהודי, נדבן, סופר ואיש ציבור — בלטה בשורת ראשי הקהל שמילאו תפקידיהם כראוי.

ק"ק בצ'קרק — מספר היהודים הגיע לשיאו — 1335 נפש מבין 26,410 תושבי העיר. המספר הזה הושג הודות לריכוזי טבעי בלבד, מכיוון שמאזן ההגירה היה שלילי.⁸³ כמשך 4

82. פנקס, ר' ערך סובוטיצה (י.ל.).

83. Čolić, Zbornik 4, Beograd, 1979, p. 122.

ד"ר זולטאן לוראנט
ראש הקהילה בסובוטיצה
(ציורו של ג.א. באלאז')

שנים לאחר מותו של הרב אופנהיים (1876) לא אוייש כס הרבנות עד אשר הוזמן ד"ר מור קליין, בשנת 1880, לתפקיד זה. הוא כיהן בו במשך 35 שנים, ושמו הלך לפניו כ"אחד המשכילים הראשיים מבין אלה אשר אי-פעם ישבו בעיר" – כהערכתו של היסטוריון נוצרי⁸⁴. היה בו שילוב נדיר של הוגה-דעות (מתרגם ומפרש את "מורה נבוכים" של הרמב"ם), נואם מלהיב ואיש רב פעלים ופרגמטי. לאחר שדאג לשיפוץ בית הכנסת הישן והרעוע (1882), יזם את בנייתו של היכל חדש שהיה לתפארת הקהילה והעיר כולה. בדמותו של ראש הקהל, ד"ר שווארץ, נמצאה האישיות המתאימה כראש הצוות להשלמת יערי העדה. הוא עמד במוקד חיי הקהילה, שערכה מגביות, ערבי תרבות, נשפי פאר וכו' כדי לממן את התכנית. הפנינה האדריכלית הונו נבנתה לפי תכניותיו של ליאופולד באומהורן, האדריכל היהודי הנודע בהונגריה כבונה בתי-כנסת ובנייני ציבור מרשימים. מעבר לכך, בני קהילה זו הצטיינו בתחום העסקי. בתקופה הנידונה נוסדו על ידם 105 בתי מסחר, 10 בתי חרושת, 4 בנקים, 3 חברות ביטוח, 2 בתי מלון. 20 משפחות יהודיות חלשו על משקים משגשגים המצויידים במתקנים תעשייתיים לעיבוד מזון, ייצור יין, ייבוש תירס, הרבאת סוסים, שימור קרח, גידול פרחים וטחנות קיטור. הקהילה סיפקה שירותי דת ל-23 מניינים בסביבתה (לכ-230 נפש). יהודים אלה התגוררו בחוות החקלאיות העשירות, או כסוחרים כפריים, בעלי מלאכה וחוכרי קרקעות. אף בענף הדפוס והעיתונאות חלקם של היהודים היה רב. המשפחות שנברגר ויוקלי ייסדו בתי דפוס. בני יוקלי הוציאו לאור את בטאון הממשלה בשפה הגרמנית: "SÜD-UNGARISCHER GRENZBOTE" ("שומר הגבולות של הונגריה הדרומית"). פועל הדפוס היהודי, א. גלנדואר, ייסד בשנת 1895 את הסניף המקומי של המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית ההונגרית והצטיין בשורותיה כנואם וכתועמלן.⁸⁵

האנטישמיות המקומית, החבויה בדרך-כלל, התפרצה בימי עליית טיסה-אסלאר, בהפגנות של תומכי אישטווצי וכפילו הסרבי יאשה טומיץ,⁸⁶ אך הרוחות נרגעו במהרה והיחסים ההדדיים בין היהודים לשאר העדות שבו לרמה סבירה.

מבט על 25 שנות השלמת האמנציפציה בהונגריה ובווייודינה יעלה, כי קהילות ישראל עשו חיל בכל תחומי החיים, חרף צילה המאיים של האנטישמיות המתפרצת מדי-פעם בקרב עמי הארץ. הסכנות שכתופעות האנטישמיות טרם אוכחחו כמלוא חומרתן, אך תוצאותיה הקטלניות לא תאחרנה לבוא.

84. Čolić, Dragoljub. Sinagoga u Zrenjanina, Zbornik 4, Jim, Beograd, 1979, pp. 204-205.

Čolić-Grafika : להלן: pp. 193-198

85. Čolić, Dragoljub. Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina, Zbornik 4, Jim, Beograd 1979,

Čolić-Grafika : להלן: pp. 193-198.

86. ראה הערה 71.

4.3 השגשוג — ובצילה של האימה (1895 — 1914)

"...היסעור פרש כנפיו — רגע־קט וימריא אל־על..."

... מתוך הפואמה "יסעור" (1903) של מ. גורקי, שהיה

מפעילי הוועד לסיוע לקרבנות הפוגרומים.

היסעור הוא עוף־ים אשר במיתוס מבשר סערה.

השלמת האמנציפציה בהונגריה על גלילה הדרומי (וויוודינה) פתחה את הסכרים בפני התפתחותם, התערותם ושגשוגם של יהודיה בקהילותיהם. בתקופות דנן בנו בתי כנסת מרווחים ומפוארים מפניני האדריכלות הסינגולרית. נראה היה כאילו זוהר הרקיע הפציע ועודר את לבבות המאמינים. אך בקצה האופק נתקדרו השמים וקול סופה מתעצמת נשמע מרחוק. העולם כולו כאילו דהר לקראת שפיכות־דמים. גרמניה של ווילהלם II (משנת 1890) עירערה על חלוקת העולם בין המעצמות, שנקבעה בקונגרסים של ברלין (1878), (1884). עד 1907 נתגבשו בריתות הניצים: "ההסכמה" בין המעצמות שביקשו לשמור על המצב הקיים (צרפת, רוסיה ולאחר מכן גם אנגליה) לבין אלה אשר כבר לא הסתפקו בתיחום שנקבע (גרמניה, אוסטריה־הונגריה ולאחר מכן גם תורכיה שהיתה תלויה בהן) והאחרונים התארגנו ב־"ברית המרכז". בבאלקאנים דרך כוכבה של מלכות סרביה לאחר ששושלת קאראג'ורג'ייה הפרו־רוסית חיסלה את מתחרתה מבני אוברינוביץ' (1903) וחרטה על דגלה את איחוד הסלאווים הדרומיים, במתכונת איחודה של איטליה על־ידי שושלת סאבווייה בראש מלכות פייאמונטה. במצב שנוצר, אוסטריה־הונגריה זכתה לגיבוי הגרמני בשאיפתה לסלק את סרביה מהזירה. שורה של מלחמות ואירועים אלימים הרעידו את מרקם היחסים הבינלאומיים: איטליה הוכתה ע"י החבשים (1898) ורוסיה ע"י היפאנים (1904). המהפכה הרוסית הראשונה דוכאה, אך בקושי רב (1905-1907). ההפיכה הצבאית התורכית, אשר בוצעה בסיסמאות לאומיות־ערכניות כנגד משטר הסולטנים האנאכרוניסטי (1909), נסתיימה בשלטון מיליטריסטי־מוסווה הנשען על תמיכה גרמנית. במקביל, אוסטריה־הונגריה סיפחה את בוסניה־הרצגובינה למורת רוחם של הסרבים. הברית הבאלקאנית דתקה את התורכים כמעט מכל מרחבי הבאלקאן (1912), אך הסכסוך על חלוקת השלל גרם למלחמת הבאלקאנים השנייה בין סרביה לבולגריה בעידודה של גרמניה (1913). שתי המלחמות הללו היו בכחינת חזרה כללית לתבערה העולמית הממששת וכאה.⁸⁷ המשטר הרוסי יום עלילות־דם ופוגרומים ביהודים כדי להסיח את דעתו של הציבור מבעיותיה הפנימיות המחמירות של הקיסרות, אך גם פלג אגררי ולאומני בתנועה המהפכנית קיבל בברכה את שפיכת הדם היהודי, כי "דמם של היהודים הוא שמן על גלגלי המהפכה"⁸⁸. גם מצבה הפנימי של קיסרות בית הבסבורג טמן בחובו סכנות לרוב. שתי האומות השליטות (האוסטרית וההונגרית) היוו (בקושי) כשליש מכלל אוכלוסייתה, שהיתה סלאווית ברובה.⁸⁹

87. Valentin, Veit. Knauers Weltgeschichte, Droemer v. Munchen — Zürich, pp. 938-964.

להלן: Valentin

88. דובנוב, ע"ע תש"א־ח"ד.

89. Braham I, pp. 32-36.

המצב האתני והחברתי של הונגריה הניע את שליטיה להותיר את מרבית אוכלוסייתה ללא זכויות פוליטיות על-מנת להמעיט במשקלם של המיעוטים ושל המוני הכפריים העניים, עד-כי יפלו במרוצת הזמן תחת השפעת הדמגוגיה האנטישמית.⁹⁰ על-אף זאת, הופר שיווי המשקל הפוליטי ויחסי הכוחות בבית הנבחרים מנעו אפשרות להרכבת קואליציה יציבה. אי-לכך מינה הכתר ממשלת חירום צבאית מקורבת לחצר (1905-1906). בבחירות שלאחר מכן זכו הלאומנים של קושוט הצעיר, שתבעו את הרחבתה המשמעותית של ריבונות ארצם, אך הקיסר המזדקן, בלחצו של יורש העצר פראנץ פרדיננד, סירב לבוא לקראתם ואיים בדיכוי בנוסח 1849. ממשלת בודפשט נאלצה לבסוף לוותר על עיקרי דרישותיה תמורת הפקרת המיעוטים הלאומיים שבתוכה.⁹¹ כתוצאה מכך דחתה בודפשט את תביעות הפרלמנט הקרואטי לריבונות (במסגרת בית הבסבורג).⁹² קושוט הפעיל את נחת-זרועו גם ביחס לסרבים של ווייוודינה, כשהוא מבטל את האוטונומיה הכנסייתית-החינוכית שלהם – שריד אחרון לזכויותיהם ההיסטוריות (1911),⁹³ לאחר שכבר בשנת 1907, בהתאם להצעת שר החינוך הרוזן אפוני, הופקעו בתי-הספר מידי הקהילות הדתיות והועברו לידי הממשלה אשר הותירה אמנם (זמנית!) הוראה חלקית 'שפתם של המיעוטים'. בכך הונחתה מהלומה על בתי הספר של היהודים, אף יותר מכפי משוה פגע בסרבים, שהרי יהודי הונגריה לא הזדקקו ל'שפה יהודית'. רק בשתדלנות בלתי-נלאית ניתנה ארכה לבתי הספר הקהילתיים של היהודים. ככלות-הכל האמנציפציה לא הוגבלה, אך האווירה הציבורית נזדהמה בחיידקי הדמגוגיה האנטישמית. שנאת ישראל ניזונה, בין השאר, גם מתפניותיה החדות של המחזוריות הקוניונקטוראלית המואצת מחמת עודפי הייצור שנבעו מהחדרתה של טכנולוגיה חדישה לכל ענפי המשק בכלל ובחקלאות בפרט, בו זמנית לצמצומו של היצוא בתנאי החמרת היחסים הבינלאומיים, כפי שהדבר התבטא ב"מלחמת המכס" הממושכת בין סרביה לקיסרות בית הבסבורג (1909-1914). היחסים בין הסרבים להונגרים בגליל הוחמרו גם הם. אך זיקת היהודים לתרבות וללאומיות ההונגריות לא נחלשה. היא באה לידי ביטוי בגל של "הינגור" שמות המשפחה ה"יהודיים" (לאמיתו של דבר: גרמניים מימי יוסף ה-II).⁹⁴ במקביל, זכתה שורה של יחידים יהודים מן הצמרת הכלכלית, המדינית, התרבותית והמינהלית לתוארי אצולה. למשל: ה. אורנשטיין, בעל השליטה על בית חרושת למלט ותחנת כוח על ידה, זכה בתואר של "בארון"; אלוף-משנה א. דויטש, מפקד חיל המצב של מצודת פטר-וואראדין זכה לתואר: FEHÉRTEPLOMI; ה. באלאז', מנכ"ל בנקים היה ל-CSÁBRENDEKY, א. וואיידה, מומחה לכספים ל-BAJMOKI; מ. שטיינר הפך ל-PÉTERHÁZY;

Idem. .90

Hanák, Péter. A belpolitikai ellentétek a századelőn in: Magyarország története, VII/a, .91

Budapest, M.T.A. 1983, pp. 517-557 להלן: Magyarország

Krizman dr. Boris. Hrvatske stranke in: Politički život Jugoslavije, Radio Beograd, 1973, .92
PP. 93-129.

Rakić, Lazar. Radikalna stranka u Vojvodini, Filozofski fakultet, Novi Sad 1983, pp. 10-159. .93

להלן: Rajic

.94 כנ"ל.

נ. שטיינר מסומבור ל-ZOMBORY; יוזף אונגר, בעל האחוות, נקרא אז MORAVICZAY; המהנדס א. שווארץ היה ל-ZIMONYI; הצייר הנודע ל. פילופ FÜLÖP היה ל-LOMBOSY (ולאחר שהיגר לאנגליה זכה גם שם לתואר אצולה).⁹⁵

רוב בעלי העיתונים הגדולים ועורכיהם (בכירה ובגליל גם יחד) היו יהודים. אפילו לעיתונות הסרבית של הגליל חדר הון יהודי.⁹⁶ מקומם של היהודים ניכר בשירותים הציבוריים, הפיננסיים, הרפואיים, המשפטיים, הווטרינאריים, ההנדסיים. יהודים נמצאו בין מפקדי הצבא בכל הדרגות ולקראת מלחמת העולם הראשונה זכה האלוף שמואל האזאי למשרת שר הביטחון, כשוילמוש וואזיוני מכהן כשר המשפטים. עורך דין, איש נובי-סאד, ווישונטאיי, שהגן בהצלחה על המדינאי הסרבי האנטישמי י. טומיץ', כשהלה הועמד למשפט על רצח יריבו, נבחר כציר בית הנבחרים ברשימה ההונגרית הלאומנית. לא נפקד מקומם של עסקנים יהודים במערכותיהן של כל המפלגות הגדולות.

בתחילה ניתן הקול היהודי, כאמור לעיל, ברובו למחייבי ההסכמה עם אוסטריה, אך אירועי שני העשורים שלאחר השגת האמנציפציה המלאה בשנת 1895, באווירה רווית המתח לקראת מלחמת העולם הראשונה, גרמו לתווה שמאלה בקרב השכבה המשכילה וזו של העובדים המקצועיים היהודים — עד אשר יהודים רבים החלו לתמוך כמפלגת העצמאות ההונגרית של קושוט הצעיר ומספר לא מבוטל מהם אף נמנה עם המחנה הרדיקלי של אוסקאר יאסי, מנהיגם ממוצא יהודי של תומכי התארגנות-מחדש של הונגריה, במתכונת פדראטיבית של שוייץ, ובסוציאל-דמוקרטיה המרכסיסטית: ו. פנייה, ק. לאנג (ובני משפחתו העניפה) בנובי-סאד; ד. פורגאץ', י. קלמן, נ. פרידמן בסובוטיצה; א. זינגר, ד. ג'ינג'שי (מנהל קופת חולים של האיגודים המקצועיים) בסומבור; א. גלנדואר בבצ'קרקה. השתתפותם של יהודים במפלגה, שגרסה מלחמת מעמדות, עוררה זעם בקרב הממסד ההונגרי והסרבי גם יחד. י. טומיץ' כינה אותם בגסות כדלקמן: "אויבי הלאומיות הסרבית, עבדיה הנרצעים של היהדות העולמית".⁹⁷ בכלל, הצלחות היהודים בכל תחומי החיים עוררו קנאה ושנאה לאורכה ולרוחבה של הקיסרות והמלכות. עליית משקלו של יורש העצר פראנץ פרדינאנד, מפקד הצבאות וראש הכתרים בפועל, שהיה מוקף שונאי ישראל קיצוניים, לא בישר טובות (אחד מהם: א. שניידר, סבר, כי: "הטבלת היהודים היא פתרון לבעייתם בתנאי שראשיהם יחזקו במים הקדושים חמש דקות רצופות").⁹⁸ בראש עיריית וינה עמד עדיין לואגר האנטישמי, ממוריו ודגמיו של הנווד היטלר.

Šosberger Hoj. 95

Krestić, pp. 157, 161. 96

Tomić, Jaša. "Hoćemo li u socijaliste?" Zastava, Novi Sad 1904. 97

Dedijer, Vladimir. Sarajevo 1914, Prosveta, Beograd 1966, p. 174. 98

להלן: Dedijer

כמו-כן:

Maser, Werner. Adolf Hitler-Legende-Mythos-Wirklichkeit, Bechtle V., Munchen 1974,

pp. 75-117.

בהונגריה נתהווה סוג חדש של אנטישמיות "חברתית", שגרס למלחמת חורמה ביהדות, כתחליף למלחמת המעמדות על-פי השקפת עולמו של קרל מרכס. זוהי אותה האנטישמיות בגירסה חדשה המיוחסת לפֶבֶל, הוגה דעות הסוציאלי-דמוקרטיה הגרמנית. הוא כינה אותה כ-"סוציאליזם של שוטים", שנועד לבלום את הסוציאליזם המעמדי. פרט לי. טומיץ' הסרבי אימץ גם לאיוש אגאן, האידיאולוג של המפלגה האנטישמית ההונגרית, את הגירסה "החברתית" הזו של שנאת ישראל. לדידו: "... היהודים הם חרקי בהמות הנדים אחר טרפם... הם אינם דת, אלא גזע כהודעתם של הציונים שבקרבתם... ברם, הציונות אינה פתרון, כי כל עוד ימצא ולו עם אחד בלבד אשר טרם רושש על ידם, הם ימשיכו לתור אחר הקרבנות הבאים בתורם כדי לרוששם, ורק לאחר שכל העמים ייטרפו על ידם יבוא יומה של הציונות. גם הסוציאליזם של לאסאל ומרכס אינו אלא תחבולה יהודית, כדי להסיח באמצעות הבטחות שאינן ניתנות למימוש את דעתם של העמים מבעיותיהם האמיתיות, שמקורן בחתירת ההון היהודי הבינלאומי להשתלטות על העולם כולו. מסתבר כי הכוח המניע של ההיסטוריה אינו טמון במלחמת המעמדות כטענת היהודים, אלא במאבק האייתנים בין הגזע הארי הבונה לזה השמי המפורר והורס..."⁹⁹.

אמנם כוונת האנטישמים להשתלט על המדינה לא צלחה ועד פרוץ המלחמה לא נפלה לידם אף לא עירייה אחת, מכיוון שהשלטונות הזדקקו עדיין ליהודים ומרביתו של הציבור חש, כי המרץ היהודי, כשרונם, הונם ומשקלם המספרי חיוניים לעם ההונגרי ולמדינתו. אך ברבדים הנמוכים של החברה ההונגרית — אף יותר מאשר בזו הסרבית — הלכו וגברו משכי-רוח אנטישמיים. לפי אחת העדויות, יהודים נמנעו מלעבור כרוכעי דלת-העם ההונגרית.¹⁰⁰ מעדויות אחרות אנו למדים, כי כמעט כל המתגייסים היהודים העדיפו לשרת בצבא המשותף, באשר הרוח האנטישמית שפעמה בצבא ההונגרי הרתיעתם מפני השירות בו.¹⁰¹ תגובות היהודים היו שונות וסותרות. מקרי ההתנצרות, על-אף שהתרבו במקצת, לא היו תדירים בהרבה מגיורם של נוצרים (לרוב בנות שנישאו ליהודים). כאמור, גם עליית השפעתן של מפלגות השמאל בקרב היהודים מוסברת, ולו חלקית בלבד, כתגובה לאתגר האנטישמי. מאידך, ניצני הציונות הפוליטית זכו לגושפנקא של לגיטימיות ב"שיחות היום" ולו גם בגדר השתעשעות בחלום רחוק. בשנת 1903 פונה ג. שטיינר, בן קהילת אר-בצ'איי, לד"ר הרצל בבקשה לשלוח לו עותק מספרו "מדינת היהודים".¹⁰² ש. לוונברג מעיד על הקמת ארגון נוער ציוני-מחתרתי (1907) בכתו הספר התיכונים בנובי-סאד, חרף האיסור על פעילות פוליטית. מורה יהודי מומר (סְמֶזְה) גילה את סמל הארגון — מגן דוד — תלוי על צווארו של תלמיד, העמידו בפני המנהל, אשר מסר את הנושא לטיפול של המשטרה.

⁹⁹. Egan, Lajos. A zsidókérdés Magyarországon, Buzarovits k., Budapest 1910.

¹⁰⁰. אפשטיין, אברהם, יום שלא יישכח ב: מעבדות לחרות. ארגון ישראלי של משרתי צבאות כנות הכרית במלחמת העולם השנייה, תל-אביב 1980, י"א-י"ח.

¹⁰¹. שיחות עם אבי המנוח לדודיג לסלר-לווינגר.

¹⁰². Brief des Nándor Steiner Ó-Becse an Dr. Theodor Herzl, Wien, 25.7.1903.

החוג אמנם פוזר, אך לאחר מכן נתארגן מחדש, כשהוא מתכנס בבתים פרטיים (1909).¹⁰³ המועדון הציוני "קדימה" בבלגראד הקריין עד לווייוודינה, אשר בה גם אחדים מצעיריה שלמדו בווינה והושפעו מד"ר דוד אלכלה, רופא מבלגראד, שהיה ציר בקונגרסים הציוניים הראשונים. כרזמנית נוסדה "הסתדרות ציוני הארצות הסלאויות-דרומיות באוסטריה-הונגריה" כשמרכזו בזגרב, כירת קרואטיה (מייסדה היה ד"ר הוגו שפיצר). קבוצה ציונית ראשונה נתארגנה בסובוטיצה בהשראת הרב ד"ר ברנאט זינגר, שהשתתף בוועידת היסוד של ציוני הונגריה. הציונים הראשונים בגליל אספו תרומות למען קק"ל והפיצו את הירחון הפרו-ציוני הפופולארי: "MULT ÉS JÖVŐ" ("עבר ועתיד").¹⁰⁴ הרב הרמאן שווייגר בסנטה, עורך הדין הצעיר ד"ר יוליה דוהאן ויהודה יוסף ברנדייס (שניהם אנשי נובי-סאד), היו מחלוצי הציונות בגליל. לודוויג קארפנר היה מהפעילים בבצ'קר.¹⁰⁵ הציבור הרחב בקהילות עקב אחר הפעילות הזאת בהשתאות, אך לעתים גם מתוך הערצה. הזרעים הראשונים של התודעה היהודית הלאומית אמנם נזרעו, אבל טרם הבשילו. כפופולאריות רבה יותר זכו השאיפות האוטונומיסטיות של ד"ר א. קליין, ראש קהילת סובוטיצה, אשר יזם הוצאת ירחון של תנועתו בשם "אוטונומיה", במטרה מוצהרת להעלות את התביעות לחינוך יהודי ולארגן מעין "לובי" יהודי ברשויות השלטון. פרוץ מלחמת העולם הראשונה (בקיץ 1914) מנעה את יישום התכנית, אך בטאוניה של הקבוצה הופץ בכל קהילות הגליל במשך כשנה.¹⁰⁶

4.3.1 מן הנעשה בקהילות

בק"ק נובי-סאד נבחר, בשנת 1896, ד"ר קארוי כהן-קוביני כראש הקהל — תפקיד אשר בו כיהן (בהפסקות) עד 1906. בימיו עודכן המינהל הקהילתי, גובשו היחסים עם העירייה על בסיס ויתורה לצמיחות על נסיונות פיקוח והוכשרה הקרקע לבניית בית-כנסת חדש, לאחר שהוברר שהישן, אשר עמד לרשותו של הקהל במשך 80 שנה, אינו כשיר עוד. רבה של הקהילה, ד"ר פאפ, המשיך ככהונתו וזכה לכבוד רב גם מעבר לד' אמות של עדתו. מבין החזנים שהתחלפו תכופות בלטה דמותו של פרידריך רוט, שעזב פעמיים ושב פעמיים לכהונתו, מכיוון שפרנסת משפחתו הענפה אילצה את בעל הקול הערב לתור אחר הזמנות מזדמנות. בבית הספר הקהילתי תפס מיכאל בורוש את מקומו של ארנסט אפריי (מחבר "קורות בית הספר"). בורוש היה בעל הכשרה פדאגוגית עדכנית, וכיהן כמנהלו של המוסד עד השואה. לבנייתו של בית-הכנסת החדש נקבע תקציב ענק של 307,000 כתרם (כחצי מיליון דולר של 1994). התקציב מומן ממיסי הקהילה, ועל-ידי מכירת מגרשים, בתוספת

103. כללית, לגבי ראשיתה של הציונות בגליל — ראה לוקר, צבי. ראשיתה של הציונות בווייוודינה (מאמר באסופה זו).

להלן: לוקר

104. Klajn., A. Povijest cionizma u Vojvodini, Naša reč, Tel-Aviv, April 1952, p. כמו כן:

Mult és Jövő. Szerkeszti Jozsef Patai, Budapest, 1914, Glosszák.

105. ראה הערה 103.

106. "Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941 g.", J.I.M., Beograd, 1982, p. 39.

אשראי בנקאי, תרומות ותמיכה עירונית נדיבה אשר הושגה בהסכמת הממשלה (20,000 כתר). ב־יוני 1906 נערך טכס הפרידה התגיגי מבית־הכנסת הישן ו־3 שנים לאחר מכן נחנך הבית החדש בנוכחות נציגי הממשלה, העירייה, הרבנים, קהילות הגליל והכנסיות הנוצריות. היתה זו גולת הכותרת ליצירתו האדריכלית של ליפוט באומהורן, שהיה יהודי נאמן ואמן דגול, יוצרם של היפים שבבתי־הכנסת בהונגריה. כיפתו המתנשאת אל־על משרה הוד ותפארת, חזיתו המאורית־ביונטית המקושטת באורנמנטיקה אופנתית של הסְצָסִייה ההונגרית כמו המחישו את בטחונה העצמי של העדה. דברי הנביא החרוטים מעל למשקוף: "כי ביתי בית תפילה ייקרא לכל העמים" היה בהם כדי לבטא את המסר ההולם לעיר רבת העמים והתרבויות. הבית עמד במרכזו של קומפלקס שסביבו נבנו: בית ספר תלת־קומתי, בית מגורים לעובדי הקהל (כלי קודש), בית השחיטה והאיחסון אשר ביחד היוו קריה קהילתית מרווחת כשחצר מעוגלת רחבה מבליטה את מיקומו המרכזי של בית הכנסת. הלאמת בתי הספר הקהילתיים (1907) וחובת לימודי חינוך עד לכיתה השישית (1910) פגעו קשות במערכת החינוך היהודית, אך בהשתדלותו של ראש הקהל ניתנה ארכה לכיצוען ואף נתקבל פיצוי עירוני על אובדן שכר־לימוד. בשנת 1913 הקימה הקהילה מרפאה מיוחדת לנפגעי מלחמה אשר נראתה באופק וכשזו פרצה (יולי 1914) הופעל המתקן כדין.

בשנים הללו הגיעו אחדים מיהודי העיר למשרות־מפתח: ד"ר מור אופנר בתור רופא העיר, איגנאץ אורבן כמהנדס העיר, ד"ר אלדר סנטו כמזכיר העירייה, ד"ר אלכסנדר שוסברגר כמנכ"ל בית־החולים העירוני החדש, כששליש מחברי מועצת העירייה הם יהודים, ביניהם גם ראש הקהל. בבתי המשפט כיהנו 7 שופטים יהודים — אחד מהם (י. ארנסט) היה נשיא בית המשפט לעסקאות וג. וורטהיימר שופט מחוזי. יוזף מאיר היה נשיא בית המשפט לעבודה, כשריכארד קרון מכהן כסגנו. 8 יהודים היו מורים בבתי ספר תיכוניים. ד"ר אוסקר מאיר היה עורך בטאון מפלגת השלטון. מלבדו, גם שני עורכי הבטאונים הכלכליים היו יהודים ובנוסף להם הועסקו עיתונאים יהודים כראשי מדורים וכתבים בכל העיתונים המקומיים. יהודים תפשו מקום נכבד גם בחיים הפוליטיים: יושב ראש סניף מפלגת השלטון, סגניו וחלק מחברי ההנהלה היו יהודים. העיתונאי היהודי יוסף מאיר היה מזכיר מפלגת האופוזיציה הלאומנית ההונגרית זכה לכבוד ולהערכה גם בציבור הסרבי. בנו הירשנהאוזר היה יו"ר ועדת הביקורת של לשכת בעלי המלאכה. ג'ולה פראנק כיהן כמזכיר לשכת המסחר ושני סגניו־יו"ר שלה היו חברי המסדר "בני ברית". בסניף הצלב האדום ההונגרי (י. ווייס), באגודת הציידים, במועדון הנשים — הגזברים היו יהודים. ראש הקהל, ד"ר כהן־קובניני, היה בר־זמנית גם נשיאו של ה"קאזינו" ההונגרי — מקום המפגש של הצמרת העירונית. אף הנהלות חמשת הבנקים הורכבו מיהודים לרוב. בולטת דמותו של מאקס קאסוביץ, שעשה קאריירה מזהירה כמומחה לכספים אשר העלה את הקואופרטיב לסיוע הדדי של בעלי המלאכה לבנק בעל משקל בינלאומי.¹⁰⁷ ראשי הסניפים של 9 חברות

הכיסוח העיקריות היו חברי הקהילה ופעיליה. 21 הרופאים היהודים היוו מעל למחצית מכלל הרופאים בעיר. אף מספרם ומשקלם של המשפטנים היהודים היה רב. בעלי בתי המסחר הגדולים בעיר היו יהודים ו-92 מבין בעלי המלאכה העצמאיים היו יהודים. גם בצבא ניכר היה מקומם של קצינים יהודים. אל"מ א. דויטש היה המפקד של חיל המצב המשותף. הסגן מ. נאג' היה קצין האספקה של הצבא ההונגרי הנפרד וא. גוטמן היה רס"ר על ידו. רופאי מרבית החילות הם יהודים והסרן ד"ר א. ווינשטיין היה רופא בית החולים הצבאי המרכזי.¹⁰⁸

אם נסכם, קורותיה של קהילת נבו-סאד הם סיפור של הצלחה. משקלם בתחומי החיים העיקריים עלה פי-כמה על חלקם באוכלוסייה. ברם במרוצת הזמן נחשפו גם חולשות במישור ההיערכות הפנימית. דוגמה לכך היא כשלונה של הקהילה לקיים מסערה כשרה ואיטליו קהילתי — פועל יוצא ממספרם הנמוך של שומרי המצוות בקהל.¹⁰⁹

אמנם הופיעו ניצניה הראשונים של התורעה העצמית הלאומית, אך חולשתם בלטה (בינתיים) נוכח ההצלחות המרשימות בזירה החיצונית, כאילו נתקיים הפסוק משיר השירים: "כרמי שלי לא נטרתי".¹¹⁰ ימים יגידו, האם הפגם הזה יבוא על תיקונו.

ק"ק סומבור — לא סטחה ממסלולה הרגיל. הזיקה לשפה ולתרבות הגרמנית היתה כאן עמוקה יותר וההונגרית נתקבלה בתחילה בהסתייגות, אך הדור הצעיר יישר עם שאר הקהילות ובראשית המאה ה-20 כבר עלתה הפטריוטיות ההונגרית על גדותיה. בשנת 1897, ביוזמתו ועזרתו של ד"ר מ. שפיצר, נוסד, כאמור, בית אבות שנתקיים עד לשואה. בשנת 1909 שופץ בית-הכנסת בהוצאה של 40,000 כתר והבית נחנך והופעל, כשמקהלה מעורבת ועוגב מלווים את זמרתו של החזן פאשקס, כנהוג בבתי הכנסת הניאולוגיים ברחבי הונגריה. בראש הקהל עמד ד"ר מ. שפיצר ולאחריו ד"ר מ. סילאגי. ברבנות כיהן ר' דוד כהן, שהחליף את ד"ר מיכאל שפיצר. ד"ר שר לימד יהדות וש. שפר עמד בראש "חברת גמילות חסדים".¹¹¹ ל. בארון עמד בראש "חברה קדישא" ו"אגודת ביקור חולים". ב-1 בינואר 1906 ערכה "אגודת הזמר היהודית של סומבור" מסיבת ריקודים עם תכנית אומנותית. הוצגו ה-וודוויל: 'החדרנית' והפתיחה לאופרה "הונ'אדי לאסלו" * (מצביא הונגרי ובנו של יאנוש הונ'אדי, גיבורה הלאומי של הונגריה) ולבסוף גם דראמה סוציאלית: "שביתת הנפחים", שזכתה לשבחי העיתונות הסרבית המקומית.¹¹²

ק"ק סובוטיצה — לאור השמחה שאחזה בבני העדה נוכח הכרזת האמנציפציה השלמה בשנת 1895, הושיטה הקהילה זרוע עוזרת לחגיגות ציון 1,000 שנות כתר סטפאן הקדוש

* אופרה בשם זה, של המלחין פרנץ אָרְקֵל, הוצגה לראשונה בכודפשט בשנת 1844.

Šosberger N.S., pp. 24-25; 153-160. .108

Rado, p. 111. .109

.110 שיר השירים, פרק א', פסוק ו'.

.111 פנקס, ראה ערך סומבור.

.112 Beljanski, Zbornik 4, p. 19-20.

ההונגרי. אגודת הנשים היהודיות פתחה מפעל להזנת נזקקים, הקרוי "מטבח לעם", אשר הזין רבים מקרב דלת-העם הנוצרית, שלח ליהודים מנות-פורים ומתנות לנוצרים והשלים את הזנת הילדים בבתי-הספר. אז הוקם ה"פאטרונאז" לתמיכה באלמנות וביתומים. בשנת 1902 בא הרב הצעיר, ד"ר ברנאט זינגר, במקומו של קוטנה הקשיש. באישיותו השתלבה בקיאות מופלגת בהלכה, בחכמת האומות וגישה נאותה למערכות המדינה בשילוב עם אהדה גלויה לתנועה הציונית. דעותיו עוררו התנגדות בקרב המיעוט החרדי והיוו גורם לא מבוטל להחלטתם לפרוש מהקהילה הרשמית ולקיים מגיניהם בכתים הפרטיים. בקהילה דרך כוכבו של ד"ר א. קליין, ראש הקהל משנת 1903, יוזם התנועה האוטונומיסטית וה"לובי" היהודי במסדרונות השלטון, אשר השיג את העלאת התמיכה העירונית לבית הספר היהודי החדש – גאותה ותפארתה של הקהילה.

בית הכנסת החדש, יצירת האדריכלים דז'ה יעקב ומארסל קומור, תלמידי א. לכנר – אבי האדריכלות ההונגרית החדשה, נחנך בשנת 1903 ובו 1200 מקומות ישיבה, היה למקדש המרווח בגליל. המימון (150,000 כתרס) מומש רובו באמצעות אגרות-חוב שנפדו לא רק בידי הקהילה, אלא אף בידי הציבור הלא-יהודי בעיר. החזן ליאופולד אדלשטיין, אשר הנעים בזמירותיו את התפילות, הפך לאחר מכן לאחד מחזניה הנודעים של ארצות הברית.¹¹³

מעמדם של היהודים במסחר, בתעשייה, בבנקאות, בכיטוח, כאירוח, כבורסה, בתיווך ובתעבורה היה איתן. אף משקלם במרבית המלאכות עלה על זה שבאוכלוסיית העיר. מרבית הרופאים, עורכי הדין ורואי-חשבון היו יהודים וכך גם חלק לא מבוטל מבין המהנדסים והפקידים הבכירים. גם בקנין החקלאי, בקרב הפועלים המקצועיים, במיוחד בענפי הדפוס, היה מקומם ניכר. מספר העניים המרודים במחנה היה מועט, מצבם של יתומים, אלמנות ומשפחות מרוכות ילדים היה בדרך כלל שפיר, בסיועה של הקהילה ששמה הלך לפניה.

יהודים תפשו מקום לא מבוטל אף בתחומי האמנות, הספרות, החינוך ועסקי הכידור שבעיר, אך מקומם בעיתונות הענפה, בה הצטיינה העיר, על מגמותיה הפוליטיות המגוונות, היה מרכזי ממש. ד"ר קארוי צ'ילאג יזם הוצאת יומון מקומי: "חדשות באצ'קה", בו השתתפו בעלי-שם, דוגמת ד"ר ווילמוש ואז'יוני – שר המשפטים היהודי המהולל בממשלת הקואליציה הלאומנית. גם "יומון נפת באץ'" BÁCSEGYEI NAPLÓ, אשר נתמך על ידי החצר בווינה, בשיאה של המחלוקת בינה לבין ממשלת בודאפשט, נערך ע"י צוות יהודי, אך נסגר במהרה כשנחשפו הכוחות שעמדו מאחוריו (1907). שנה לאחר מכן נתחדשה הופעתו של היומון הזה במתכונת חדשה ובצביון בלתי-מפלגתי, ליבראלי ופתוח, הודות להשקעת הון של קבוצה יהודית ובעריכתו של פ. פניווש, העיתונאי היהודי המוכשר

Jelić, Zbornik 5, p. 44-66. 113
כמריכן: פנקס קהילות, ערך סוכוטיצה.

מורה נבוכים

A tévelygők útmutatója.

Irta

Mozes Ben Maimun

fordította és magyarázó s irodalmi jegyzetekkel ellátta

Dr. KLEIN MÓR,

nagybecskereki főrabbi.

II. kötet.

Nagy-Becskereken.

Nyomatott Jokly Lipót.

1887.

תמונת השער לכרך ב' מתוך "מורה נבוכים" להרמב"ם, בתרגומו להונגרית של הרב ד"ר מור קליין, רבה של ק"ק וליקוי בצ'קרק (כיום זרניאנין).

בן ה-23. הופעתו של היומון לא נפסקה עד 1941, כשהוא כובש קהל רחב ודוחק את רגלי עיתונות הבירה הודות לרמתו הגבוהה, עדכוננו, כתביו הפזורים ברחבי הארץ והעולם ותוכנו העשיר והמגוון. היומון בעל ההשפעה הרבה היה כקוץ בעיני השמרנים, הקלריקלים, השוביניסטים והאנטישמים בשל עמדתו החד-משמעית למען זכויות הפרט וסובלנות בין העדות. ה"עיתון הסובטיצאי הרענן" SZABADKAI FRISS UJSÁG, בעריכת ג. לב, נרתם לצדו של ראש העיר מטעם מפלגת ההסכמה וכוון לשכבה עממית יותר. ה"בלתי תלוי" FÜGGETLENSÉG, בטאונה של מפלגת העצמאות (בעריכת סגל יהודי), התמחה בפרשנות ותעמולה מפלגתיות. ה"מודיע של יום ב"י" "HÉTFŐI HIRLAP" שירת את המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, בה פעל היהודי ד"ר פורגאץ, כיו"ר סניפה המקומי. החוגים האנטישמיים (ההונגריים, הקרואטיים והסרביים) נכשלו בניסונם להוציא עיתון משלהם ונאלצו להסתפק בהסתה מילולית מעל דוכני הכנסיות.

ק"ק בצ'קרף בפרק זמן זה החלה העדה לסבול מצמצום אוכלוסייתה עד כדי ירידת מצבתה בכ-300 איש, לאור ההגירה השלילית עד 600 נפשות, ומשקלם בכלל האוכלוסייה ירד ל-3%. הסיבה לכך: משבר שנגרם בגלל עודפי התבואה בשנים שלקראת מלחמת העולם הראשונה. הדבר פגע בפרנסתם של יהודי העיר החקלאית הזאת. הרב, ד"ר מור קליין, זכה להערכה גם בחוגים האקדמאים הלא-יהודים בגין כקיאותו בפילוסופיה (בגין תרגום "מורה נבוכים" להונגריה, כזכור). גם ראש הקהל ד"ר ש. מנגולד, שנבחר לאחר מותו של ד"ר שווארץ, נהנה מפופולאריות רבה. בימיהם נסתיימה בניית בית-הכנסת, שנחנך בשנת 1896 בנוכחות מושל הנפה ומזכ"לה, ראשי העיר, מנהלי בתי הספר, כוהני כל הדתות ומפקדי חילות המצב של שני הצבאות: המשותף וההונגרי הנפרד. ההיסטוריון צ'ולין' ממחיש את האירוע בזו הלשון: "בעיני הנוכחים נראה הבניין כבית מספרי אגדות. העיניים נדלקו לאורם הקסום של אלפי נורות חשמל (חידוש מפליא באותם הימים). הרושם הכביר שהוקרן מבניין הקסמים הזה שילב לשלימות אחת אומנות ימי-קדם עם חידושי הדור העדכני"¹¹⁴.

בשני העשורים שנותרו עד המלחמה עלה בידי יהודי העיר לייסד 50 בתי מסחר, 7 בתי חרושת, 7 בתי מלאכה, 3 בתי דפוס. חוץ מזה יהודים נטלו חלק רב בחייה הפוליטיים, האומנותיים והתרבותיים של עירם.¹¹⁵

ק"ק סנטה הצטיינה ברמה גבוהה למדי של חיי הדת והפולחן וחלק ניכר מיהודיה שמרו על מצוות קלות כחמורות. 1,300 יהודי המקום שהיו כ-4.5% מכלל אוכלוסייתו, נתחלקו לשלושה גוונים מבחינה דתית: א) "חסידים" (מסונפים לחצר סאטמאר), שקראו לעצמם "ספרדיים" מחמת דביקותם במבטא הספרדי בתפילותיהם, על-אף מוצאם האשכנזי ושפתם האידית. ב) "חרדים-סתם" שסירבו לאמץ את תיקוניהם של ה"חדשנים" אשר משלו בכיפה ביהדות הונגריה ומשום-כך הצטרפו לקבוצת הקהילות ששמרו על מתכונתן מלפני הפילוג

ביהדות הארץ, אשר חל עם האמנציפציה וועידות הרבנים כעקבותיה (1868) ("יהדות סטאטוס-קור"). ג) מיעוט חדשני-ניאולוגי אשר חרף נטיותיו השלמים עם נוהלי קהילת "סטאטוס-קור". לפנינו מקרה בודד בגליל של כניעת החדשנים בפני שומרי המצוות. בקהילת הרוב של "סטאטוס קור" מרותו של הרב ש. קליין עלתה על זו של ראשי הקהל המתחלפים. יהודי העיר התפרנסו ממגוון מצומצם יחסית של מקצועות, לרוב מסחר בנוצות. גם מספרם של הנוקקים היה רב למדי. זכר אירועי 1849 (הפוגרום הסרבי) לא מש מקרבם. אך בשלהי התקופה בלטו מתעשרים ונכבדים ראשונים: קבלנים, משכילים, רופאים ומומחים ואף מצבה הכספית של הקהילה הלך והשתפר.¹¹⁶

מבט כללי על מצבם של יהודי הגליל ערב מלחמת העולם הראשונה, ממחיש את כושרם, חריצותם ובטחונם בעתיד ועם זאת גם את אי-הכרת חשיבותם של הזרמים המסוכנים שמתחת לפני השטח — אשר ילכו ויתגברו בימים הבאים.

5. ממלחמה לשלום (1914 — 1920)

משלהי יולי 1914 ועד נובמבר 1918 התנהלו קרבות הדמים של מלחמת העולם הראשונה ולאחר מכן נכפו בחוזי השלום של ורסאי וטריאנון (1919) הגבולות החדשים, אשר נותרו בתוקפם במשך כ-20 שנה. מסתבר, כי במשך כ-5 שנים גם יהודי ווייוודינה נמצאו כתנאי מלחמה אשר את השפעתה חשו על בשרם.

אמנם הישגי האמנציפציה נשמרו לרוב, אך המלחמה הנחיתה מהלומות על כ-25,000 יהודי הגליל: גיוס כללי, קורבנות דמים, הוויית השבי, החרפת היחסים עם האומות הסובבות, התגברותה של האנטישמיות וכמובן גם ערעור היציבות המשקית ואובדן ערכים לאור התמוטטותה של המסגרת הממלכתית, שאותה שירתו בנאמנות מופתית. כל הצרות הללו הכשירו את הקרקע להתגברותה של הציונות המאורגנת אשר כבשה בהדרגה את הלבבות. מלחמת העולם הראשונה פרצה בעטיו של המתח הגובר בין הקיסרות ההבסבורגית, שחלשה על הסלאווים הרומיים, לכין מלכות סרביה, ששאפה לאחדם תחת כנפיה. מלכות סרביה תמכה במחתרות היוגוסלוביות (הפרו-סרביות) במיוחד בבוסניה, שבה כמחצית התושבים היו סרבים. ב-28 ביוני 1914 רצחו אנשי המחותרת בסאראייבו את פראנץ פרדינאנד ואת רעייתו — אויביה המושבעים של סרביה. אירוע זה שימש עילה, בעידודה של גרמניה, לאולטימטום האוסטרי-הונגרי שהוגש לסרביה וכו תביעות לפיקוח על מדיניותה הפנימית והחיצונית. ממשלת פאשיץ' אמנם נעתרה למרבית התביעות, אך דחתה מתן הרשאה לכולשת האוסטרית לנהל חקירות על אדמתה. קברניטי הקיסרות פתחו במלחמה לסילוקה של סרביה כישות ריבונית. רוסיה גייסה את צבאה בניסיון לאלץ את אוסטריה-הונגריה להפסיק את המלחמה ובתגובה התקיפה גרמניה את רוסיה, את צרפת ככת-בריתה ואת בלגיה הניטרלית כדי להקל על צבאה להכניס את צרפת. אנגליה פתחה במלחמה לצדן של צרפת וכנות בריתה על-מנת למנוע הגמוניה גרמנית באירופה. במרוצת

המלחמה הצטרפו יפאן, איטליה, רומניה ויוון לצדה של "ההסכמה" (צרפת, רוסיה, אנגליה וסרביה), בעוד שתורכיה ובולגריה נתוספו אל מעצמות "המרכז" (גרמניה ואוסטריה-הונגריה). האחרונים הביסו ב-1917 את רוסיה (שבה פרצו מהפכות), אך את מקומה במחנה "ההסכמה" תפשה ארצות הברית. ההסכמה גברה בסתיו של שנת 1918 בכל החזיתות ואילצה את מעצמות המרכז להיכנע ב-18.11.11. בדרך זו הפך סכסוך מקומי לכאורה לתבערה עולמית, שבעקבותיה התמוטטו 4 קיסריות (הרוסית, הגרמנית, התורכית וההבסבורגית), הוקמו מדינות 'יורשות' (פולין, צ'כוסלובקיה, יוגוסלביה ועוד), שונו גבולות ומושבות נתחלקו בין המנצחות. אז נמסר גם המנדאט על ארץ-ישראל לאנגליה (על מנת שתבטיח כינון "בית לאומי לעם היהודי") והוטלו פיצויים על גרמניה (שמעולם לא נפרדו) ואף-על-פי-כן נזרע הזרע לפורענות חדשה.¹¹⁷

כאשר לגליל דנן, כבר כעת התכונה לקראת המלחמה, בימי מלחמות הבאלקאן (1912-1913), הוחמר הפיקוח על אוכלוסייתה, הוגבלה הפעילות הפוליטית (במיוחד של הסרבים), בוצעו הגליות ונערכו משפטי בגידה. אמנם התופעות הללו פגעו ביהודים רק בעקיפין בעקבות המתח ההולך וגובר בין העדות. תגובת היהודים על כך היתה רבת-פנים. מחד — נשמעו עדיין קולות פטריוטיים-הונגריים, אך מאידך הופיעו גם הסימנים הראשונים להתפכחות, אשר התבטאו בנימות אוטונומיסטיות (ראה לעיל), סוציאלי-דמוקרטיות ואף פרו-ציוניות. ערב המלחמה הטיפו, עיתונאים יהודים מהשורה הראשונה מעל דפי היומן הליברלי "BÁCSMEGYEI NAPLÓ" לריסון במדיניותה של הונגריה, כשהם מציגים באהדה את משטרה הדמוקראטי של סרביה, במגמה למנוע את פרוץ המלחמה.¹¹⁸ ברם, כשמאמצים אלה נכשלו והמלחמה פרצה, הנוער היהודי נמצא בראש המתנדבים והמגויסים: תחילה שוגרו מרכית המגויסים לחזית הסרבית ושם, כאורח מפתיע, גברו הסרבים על צבאות הקיסרות האדירה, אך לאחר שהגרמנים והבולגרים הצטרפו לחזית, נאלצו צבאות סרביה לסגת ממולדתה וכוכר משקלו של הצבא האוסטרי-הונגרי הועבר לחזית רוסיה, שם חיילים הונגרים רבים נפלו בשבי. עם השבויים האלה נמנו יהודים לא מעטים.¹¹⁹

השבי הרוסי הממושך הותיר בשבויים היהודים עקבות עמוקים. השהות החד-גונית בצריפים הצפופים, כמגע קרוב עם בני עשרות העמים מהצבא האוסטרי-הונגרי, בקור הסיבירי, על בטן ריקה — עוררה לדין וחשבון נוקב. במחנות השבויים לקצינים — שבהם נכלאו מרבית השבויים היהודים — הגורמים האנטישמיים באו לידי ביטוי מלא. הם מנעו בעד היהודים מלהצטרף למועדוני הקצינים, שהיוו את מוקדי הפעילות החברתית

Winston S. Churchill, Der Zweite Weltkrieg, Autorisiert A. Scherz V., Bern, 1954, I. Buch, .117 cap 1., pp. 1121.

Bácsmegeyi Napló, Szabadka, 1910-1914. .118

Aranykönyv. Zsidó harcosok aranykönyve, Budapest, 1932. .119
נמצא בארכיון צה"ל, רמת-גן.

והתרבותית. הקצינים היהודים נאלצו על-כן להתארגן בנפרד. ההפרדה המאולצת הזאת גרמה למרירות מחד ולטיפוח התודעה היהודית-עצמית, מאידך. הלהט הפאטריוטי ההונגרי צונן ואת מקומו תפשו געגועים ציוניים או סוציאליסטיים מהפכניים (שהיו מצויים גם בקרב השומרים הרוסיים). סיוען ואוירתן של הקהילות היהודיות בסיביר הרחוקה השפיעו בכיוונים אלה. במרוצת הזמן הועסקו רבים מהשבוים בבתים ובמשקים של יהודים מקומיים, שהיו רובם ככולם בעלי הכרה יהודית-ציונית.¹²⁰ בדרך זו הגיעה גם ספרות ציונית למחנות והשבי הפך למעין בית ספר יהודי-לאומי. בשבי הרוסי התוודעו היהודים לאירועים בעלי משקל אוניברסלי ויהודי גם יחד. מהפכת פברואר (1917) הרוסית היתה בבחינת התפרצות איתנים של החברה על כל רכדיה ושל מאות הלאומים והשבטים באימפריה הצארית. הצאריזם הפיאודלי-אוטוקרטי חוסל, אך המאבק לשלטון בין הגורמים המפלגתיים, המעמדיים והלאומיים פרץ בעוצמה. יהודי רוסיה, שהתנועה הציונית היוותה גורם המרכזי בחייהם, קיבלו בהתלהבות את שברו הפתאומי של הצאריזם — שרדו האחרון של משטר האפליה. הממשלה הזמנית, שקמה על גלי המהפכה, העניקה שוויון מלא לכל האזרחים, אך אל אירועי המהפכה נתלוו פרעות ביהודים. בתנאים הנתונים, הגל הציוני שטף גם את השבוים היהודים ואת יוצאי ווייוודינה שבהם. אך הדמוקרטיה לא זכתה ברוסיה לעדנה. באוקטובר 1917 השתלטה הכולשכיקית, במנהיגותו של לנין, על מוקדי השלטון וגרמה למלחמת אזרחים ממושכת ואכזרית, אשר גם כמרוצתה נערכו פרעות ביהודים.¹²¹ לגבי שבויינו ההתפתחות הינה בעלת משמעות משולשת: א) המחנות נתפרקו והשבוים נתפזרו לכל עבר. ב) מלחמת האזרחים האכזרית הפילה קרבנות גם בקרבם. ג) השבוי הועמד בפני ברירה בין חתירה לשוב הביתה כדרך בת רכבות קילומטרים ובסיוע מפוקפק של הצלב האדום הכינלאומי, לבין הצטרפות לאחד הצדדים הלוחמים. ייאמר לזכותם של כ-700 שבויי המלחמה היהודים של ווייוודינה, כי עד שנת 1922 רובם שבו (דרך נמלי סין) אל משפחותיהם.¹²² חלק קטן מהם הצטרף לקומוניסטים ברוסיה או בהונגריה, כששבו אליה. כמעט כל השבים לבתיהם נחשפו לרעיון הציוני והיו בין מחוללי התנועה הציונית בווייוודינה בימיה הראשונים של מלכות יוגוסלאוויה. (ראה פרטים על כך ברשימה הבאה).

האירוע ההיסטורי הנוסף אשר חשף את שבויינו להשפעה הציונית הוא בעצם הצהרת בלפור בנובמבר 1917 והבטחתה להקים "בית יהודי לאומי" בארץ-ישראל כחסות בריטניה. הצהרת בלפור היא פרי מאמצייה של המנהיגות הציונית אשר סמכה על נצחון "ההסכמה" כנגד מעצמות המרכז. הממשלה הבריטית העניקה את ההצהרה, בין השאר, על-מנת לגייס את העם היהודי (במיוחד בארה"ב של אמריקה) לצדה. הסיכויים לחלוקתה של הקיסרות העות'מאנית עוררו להסדרים כאלה במזרח התיכון בצורה שתבטיח את עורקי התעבורה

120. ראה: לוקר, הערה 103.

121. Fisher, Louis. The Life of Lenin. Harper & Row Publishers New-York-London, 1970, cap. 17, 20.

122. ראה הערה 101.

הבריטיים (תעלת סואץ) תוך כדי כינון שיווי-משקל בין תביעות הערכים לאלה של התנועה הציונית. בנוסף לכך, כוונתם של מעניקי ההצהרה היתה להקדים "תרופה" לצעדים פרו-ציוניים צפויים מצדן של מעצמות המרכז אשר גם הן הבחינו במשקלו של הגורם היהודי.¹²³ מכל מקום, הצהרת כלפור עוררה התלהבות רבה גם בקרב יהודי ווייודינה, כראייה לישימותה של הציונות המדינית כתנאים הנתונים.¹²⁴ על כך מעידים המאמרים שנתפרסמו בירחון "HUSZADIK SZÁZAD" ("המאה ה-20"), שופרם האידיאולוגי של הרדיקלים בהונגריה, שבראשם עמדו יהודים מתבוללים בעלי נטיה ליברלית. הגישה הזאת נתמכה גם בקרב יהודים משכילים בני הדור הצעיר בווייודינה. הירחון ערך סימפוזיון בנושא "הבעיה היהודית נוכח ההתבוללות והאנטישמיות", על בימה זו שלל רבה האורתודוקסי של בודה, ד"ר לאיוש בלאו, את עצם קיומה של הבעיה היהודית וזילזול כאנטישמיות, אשר לדידו, אמורה היתה להיעלם בתום המלחמה. אך שורה של משכילים יהודים, שהיו ידועים כמתבוללים, נתנו הפעם ביטוי לחרדתם ביחס לגורל הצפוי ליהודים. ד"ר אוסקאר יאסי, מנהיגם של הרדיקלים, תבע "נורמאליזציה של המבנה החברתי היהודי, תוך צמצום משקלם המופרז בבנקאות ושיבת היהודים לעבודת-כפיים". במסגרת זו באו לידי-ביטוי גם ציונים מוצהרים כדוגמת י. פאטאי וא. פֶּרְגִי (יו"ר ההתאחדות הציונית, בה פעל גם רבה של סובוטיצה). דוברים אלה הביעו אמונה בתחיה יהודית, הן הלאומית והן המדינית. א. סאבו, ממנהיגי השמאל הסוציאליסטי, הזהיר את היהודים בפני התבוללות צרופה באשר, לדעתו, "כל ניסיון להתעלם מהבעיה רק יחמירה".¹²⁵ היו אלה נעימות חדשות מאותות הזמן אשר המלחמה הולידתן.

5.1 בקהילות הגליל נמשכה (לכאורה) שגרת החיים

בק"ק נובי-סאד הורגש המתח ביתר שאת — פועל-יוצא מקרבתה אל החזית וממשקלה הרב של האוכלוסיה הסרבית, אשר נחשדה באהדה לאוייב. באשר ליהודים, חלקם במגוייסיים היה גדול מאשר באוכלוסיה והוא הדין במספר קרבנות הדמים: 40 חללי קרבות מבין יהודי העיר בלבד.¹²⁶ פרט לתלאות המלחמה התעוררו גם בעיות נוספות: יציאתו לגימלאות של הרב ד"ר פאפ פגעה כמהלכה התקין של עבודת קודש. המורה א. קליין (מזכ"ל הקהילה) תפקד זמנית במקומו של הרב (רב מוסמך נבחר רק 3 שנים לאחר תום המלחמה).¹²⁷ כמרפאת הקהילה טופלו פצועים רבים. בחגים נשלחו חבילות שי למגוייסיים. הקהילה דאגה גם לשלושת היהודים מחיילי הצבא הרוסי, שנפלו בשבי ההונגרי ונכלאו בנובי-סאד. בראשית הקיץ של שנת 1918 הורגשה גם בקהילת נובי-סאד ועוד יותר בקהילות הקטנות המסונפות אליה השתוללותו של ה"קאדר הירוק" — כנופיות העריקים

123. וויצמן, חיים. מסה ומעש, שוקן, ירושלים תל-אביב, תש"ט, עמ' 125 ע"ע 149-158.

124. ראה הערה 101.

125. Zsidókérdés, aszimiláció, antiszemitizmus. Körkérdés. in: "Huszadik század", Kolozsvár, 1917.

Reprint, "Gondolat", Budapest, 1984, pp. 17-38.

126. Šosberger N.S., pp. 24-25.

127. כנ"ל.

ד"ר משה בר-צבי (שווייגר)
ממנהיגי הציונים ביוגוסלאוויה (יליד סובוטיצה)

ד"ר אוטו מנדל, מראשוני מדריכי הנוער
היהודי וממנהיגי הציונים בנובי-סאד

מצבאות אוסטריה-הונגריה אשר עסקו בשוד ובביזה. נוכח מצב זה נתקבלה כניסתו של הצבא הסרבי בראשית נובמבר שנת 1918 בקורת־רוח על ידי מרבית היהודים וראשי קהילתם, כאשר מפקדי הצבא המנצח הזה הבטיחו (ואף קיימו) את השבת הסדר על קנו ואת בטחונה של האוכלוסייה, כתנאי חיוני לחיים שלווים תחת שלטונם.

אודות ק"ק סובוטיצה אנו למדים מההיסטוריון יליץ, כי מקרבה גוייסו לצבאות אוסטריה-הונגריה 527 בחורים, פי שלושה ממשקל היהודים באוכלוסייה — מהם נפל 54 בקרבות. מיקלוש האלברור, תעבורן במקצועו האזרחי, זכה באות הגבורה הגבוהה מאותות המלכות. אותות הצטיינות הוענקו למרבית הלוחמים היהודים. רבה של העיר, ד"ר ברנאט זינגר, נבחר למוסד המרכזי של יהדות הונגריה למען תיאום בתנאי חירום ולתיעוד אירועי המלחמה.¹²⁸

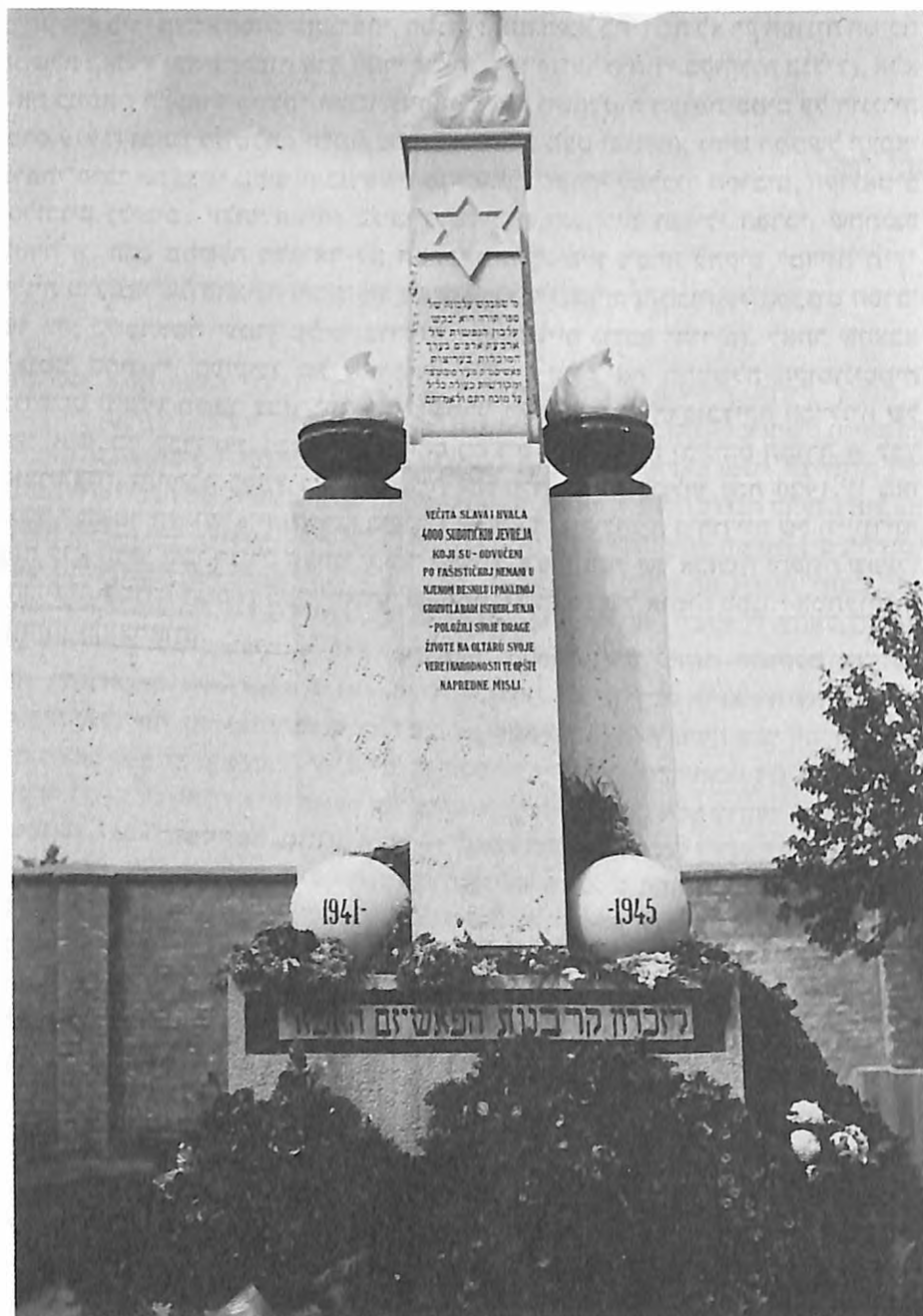
המצב בשאר הקהילות הגדולות: סומבור, סנטה ובצ'קרק לא היה מהותית שונה מזה של שתי הנזכרות לעיל. תלאות המלחמה לא ערערו את חיי הקהילות ובצדו של הכאב על הקרבות נתעוררה גם בקרבם אט־אט התודעה העצמית היהודית, שתאפיין יהדות זו בימים הבאים.

5.2 בין הערביים

בשנת 1917 נתגלתה סופית חולשתם של קיסרות הבסבורג ושל ברית המרכז כולה: צמצום המשאבים החומריים והאנושיים, מלחמת חפירות ומצור ממושך, סתמו את הגולל עליהן. הצטרפות ארצות־הברית אכן הכריעה את המלחמה. קארוי הראשון, שהוכתר אחר מות פראנץ יוזף (בשנת 1916) לקיסר ולמלך, הציע שלום נפרד למעצמות ההסכמה ואוטונומיה רחבה לעמים הסלאוויים שבקיסרותו, אך הוא איחר את המועד. בשלהי הקיץ של שנת 1918 כבר הובסו צבאות המרכז בכל החזיתות, תורכיה ובלגריה נכנעו כראשונות, יחידות רבות של צבאות הבסבורג התמרדו, אחרות ערקו ובכודפשט הוקמה קואליציה רפובליקאנית־מהפכנית (ראשית נובמבר 1918) בראשותו של הרוזן מיהאיי קארויי, אשר פירקה את השותפות עם אוסטריה. קארויי ניהל מו"מ גם עם מנהיגי הסרבים בווייוודינה, תוך כדי הבטחת מבנה פדראלי ברפובליקה ההונגרית, אך הסרבים של הגליל גמרו־אומר להסתפח אל אחיהם במלכות סרביה. כנופיות "הקאדר הירוק" (ראה לעיל) תפשו את מקומו של הצבא ההונגרי המתפורר. דרכן נקבעה ע"י היסודות הפליליים והאנטישמיים שבקרבתן. ממשלת קארויי חתמה על שכיתת נשק וצבאות הברית, צרפתים וסרבים כבשו את ווייוודינה, אך זו טרם ויתרה על ריבונותה של הונגריה בגליל ואפילו מפקדת כוחות הכיבוש הכירה עדיין כמנגנון המינהלי ההונגרי בגליל, שבראשו עמד ד"ר אוטו רוט, סוציאליסט יהודי מתבולל מטרנסילבניה. אך הוועדים הלאומיים הסרביים — רובם ממפלגתו של יאשה טומיץ' — סירבו להישמע לו.¹²⁹ השלטון בפועל היה בידי הממשל הצבאי של בעלות

Jelić, Subotica, Zbornik 5, pp. 81-83. .128

Kecić, Danilo. Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917-1921. Institut istorije .129 Vojvodine, Novi Sad, 1972, pp. 103-140.

גל-עד לקדושי סובוטיצה
 במלחמת-העולם-השניה (בבית-הקברות היהודי)

הברית, ז"א בידי הצבא הסרבי והצרפתי. הממשל הזה דיכא כיד רמה לא רק הפגנות תמיכה בממשלת קארוויי (בהשתתפות ערה למדי של חלק מן הנוער היהודי בקהילות הגליל), אלא גם את כנופיות ה"קאדר הירוק" הפוגרומיסטי.¹³⁰ עם השתלטות הקומוניסטים על הונגריה (במרס 1919) וכינון ממשלתם ה"מועצתית" (ובה לא מעט יהודים), גירש הממשל הצבאי הצרפתי-סרבי את נציגי ממשלת בודפשט מן הגליל, שצורף למלכות הסרבים, הקרואטים והסלובנים (לימים: יוגוסלאוויה) בגיבויו. של בית הנבחרים הגלילי הסרבי, שהתכנס למטרה זו. ברם ממשלת בלגראד לא הסתפקה בכך, היא ניסתה להקים "מדינת-חיץ" בדלנית בדרומה של הונגריה (עם העיר פאץ' במרכזה) תוך הסתמכות על המיעוט הסרבי אשר בה, כשבראשה יעמדן פליטי בודפשט השמאליים (רובם יהודים). לאחר שהצבא הלאומני ההונגרי, בפיקודו של האדמירל הורטי, סילק את הממשלה הקומוניסטית מבודפשט והנהיג משטר צבאי, פיאודלי, שמרני ואנטישמי — הרפובליקה הבדלנית של פאץ', אשר בין קברניטיה נמצאו גם יהודים בודדים מווייודינה (ביניהם המורה א. לבל מסובוטיצה), נתחסלה בלחץ בעלות הברית וממשלת הורטי בשלהי שנת 1920.¹³¹ מאז נתגבש המשטר היוגוסלאווי (הסרבי ביסודו) — ועבור קהילותיה היהודיות של ווייודינה נפתח פרק חדש, שבו הגורם הציוני יהפוך למוביל, כפרי בשל של אכזבות ותקוות שפעלו כיהדות זו, למורת הניסיון בעידן הבתר-מלחמתי ובעולמן של אומות קטנות המתעוררות לתחייתן ולעצמאותן.

Friedmann dr. Aurel. Glossen aus alten Zeiten. Manuskript. .130
 Lebl, dr. Arpad. Lutanja i saznanja, Institut istorije Vojvodine, Novi Sad, 1975, pp. 20-29. .131

צבי לוקר:

ראשיתה של התנועה הציונית בגליל וויודינה

הגליל הידוע כ'דוכסות' וויודינה (Vajdaság בהונגרית, Vojvodina בסרבית-קרואטית) משתרע בקצהו המערבי בין הנהרות דראווה וראנובה. זהו החלק הקטן ביותר של גליל וויודינה, ושמו באראנייה (Baranja), ואילו בין הראנובה ובין הטיסה שוכנת באצ'קה (Bačka), חלקו הגדול והעשיר ביותר, שלעתים מזהים אותו, בטעות, עם הגליל כולו. בקצה המזרחי, בין הטיסה לבין הגבול הרומני, נמצא חבל באנאט (Banat). לפי הגדרה אחרת, נכלל באזור הנידון אף החבל סְרֵם (Srem, כפי הסרבים, Srijem, כפי הקרואטים) שכין הנהרות סאוה ודאנובה; אך לא נדון בו בהקשר זה, באשר גורלו ההיסטורי היה שונה מבחינות מסוימות מגורל שאר האזורים הנזכרים לעיל, לפי שהוא היה אזור-חיץ בין הקיסרות העות'מאנית לבין זו של ההאבסבורגים. הגליל עצמו, כפי שהגדרנוהו, היה אזור-סְפֵר בין שתי הקיסריות (ובהפשטה — בין המערב לבין המזרח), וברכוזמן היה גם שטח-מריבה בין המג'ארים, אשר היו הראשונים ולרוב אף השולטים בו מאז המאה ה'י', לבין הסרבים, שחדרו אליו בגלים הולכים וגוברים למן המאה ה'י"ז, ושהקימו בו את מרכזם הלאומי הגדול שמחוץ לגבולות סרביה עצמה — אותה סרביה, שעד לשנת 1804, ולמעשה עד לשנת 1815, היתה תחת שלטונם של התורכים העות'מאנים. למרכז הזה נועד תפקיד רוחני-חינוכי ניכר אף בעת עצמאותה המוגבלת של סרביה — בתקופת ה'פאשאליק' (הפחווה) של בלגראד — וגם לאחר שקמו הנסיכות, ולבסוף המלכות, הסרביות. ברם, בראשית המאה שלנו, וויודינה הסתמנה כאזור הונגרי מובהק, הדרומי ביותר (בהונגרית Délvidék) שבמלכות. השפה והתרבות השולטות בה היו ההונגריות, אך ניתן חופש-פעולה להתפתחותה של התרבות הסרבית. זכויותיהם העדתיות-הדתיות של הסרבים היו מעוגנות בחוק.

בעוד שהרעיון הציוני הורגש בקרואטיה ובסרביה השכנות עוד בשלהי המאה ה'י"ט, בעקבות הקונגרס הציוני הראשון, יהודי הונגריה היו רחוקים מכל הזדהות יהודית עצמאית מעבר לתחום הדתי. בראשית המאה הנוכחית. ובייחוד אחרי הצהרת בלפור משנת 1917, קמו ארגונים ציוניים שונים מחוץ לגבולות הונגריה. יהדות הונגריה, לרבות אגפה הדרומי, היתה מנותקת מן הזרמים שדגלו בהגדרה יהודית ייחודית; היא היתה מתבוללת ופאטריוטית מאוד, כאשר לזכותה הישגים במאבקה למען שוויון-זכויות ונגד כוחות אנטישמיים בתוך הפארלאמנט, שבו קמה המפלגה האנטישמית הרשמית הראשונה באירופה, בהנהגתו של הציר גזה אישטווצי (Géza Istóczy), ומחוצה לו. אמונתם של יהודי

הונגריה בניצחונה הסופי והמלא של האמנציפאציה היתה בלתי-מעורערת, והשתתפותם הפעילה ורבתי-ההישגים, בדרגים הגבוהים של החברה הסובבת, היוותה בעיניהם ראייה לניצחון זה. מכאן יובן בנקל, שהרעיון של אומה יהודית נפרדת מן המולדת ההונגרית לא נקלט אלא בקושי רב ומאוחר יחסית. אליבא דאמת, רק מעטים מבין ראשוני המפיצים את הציונות בגליל וויורדינה היו ממוצא הונגרי ממש. אנשים אלה היו, בעיקר, או שבויי-מלחמה לשעבר ברוסיה בעת מלחמת-העולם הראשונה, אשר ספגו את ניצני הרעיון היהודי-רוסי שעתה באו במגע, או פליטי מזרח-אירופה, שהתיישבו בגליל. הכולטים ביניהם היו יהודה יוסף ברנדייס, אמיל אלמוסלינו וד"ר סיגמונד (זיגה) הנדלר. בשובם מן השבי, התקרבו אישים אלה אל ה־Ostjuden הללו, ובפרט אל בצלאל פירסט ואל וילהלם-ויליס לוקר. משיתוף-הפעולה בין שני החוגים הללו נולד הארגון הציוני הראשון על שפת הדאנובה בכירת הגליל, בעיר נובי-סאד (Neusatz בגרמניה, Ujvidék בהונגרית). זה אירע בשנת 1919, כשהגליל כולו נכלל במסגרת המלכות של הסרבים, הקרואטים והסלובנים, שהוקמה בדצמבר 1918, ושעד ליאנואר 1929 היתה מכונה ס.ה.ס. (SHS) — (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca). הארגון נקרא בשם 'האגודה היהודית-הלאומית' (Juedisch-Nationaler Verband בגרמנית ו־Savez narodnih Jevreja בסרבית). האגודה שכרה מועדון במרכז העיר והחלה לפעול לגיוס חברים על-ידי קיום פגישות, עריכת הרצאות וכד'. בראש האגודה עמד הרופא ד"ר מאתייה סאטלר (שנרצח בשואה על-ידי חיילים הונגריים בעת ה'ראציה' הידועה לאכזריות ולשמצה (בינואר 1942), ולצדו עמדו האישים שנוכרו לעיל ואחרים. (ראה בנספח א' רשימת העסקנים הציוניים של וויורדינה בשנות ה-20, כולל פעילי תנועת הנוער הציונית). עבודת האגודה התנהלה בעיקרה בשפה הגרמנית. בשפה זו נתפרסם, בשנים 1921-1924, גם 'השבועון העממי היהודי' (Juedisches Volksblatt) כביטאונה של האגודה וככלי-תעמולתה בעריכתו עסקו אדולף שרייבר, בצלאל פירסט והרב ד"ר לזאר רות*. מן הראוי להדגיש, כי בשימוש בגרמנית, כשפה נייטרלית בין הסרבית, שפתה הרשמית של המדינה, לבין ההונגרית, שהיתה עדיין שפתם המדוברת של רוב היהודים, נמצא פתרון נאות לבעיה הלשונית. יחד עם זאת, הופיעו בנובי-סאד כמה עיתונים יהודיים בהונגרית, אך קיומם היה קצר. בערי-השדה לא היה מנוס מלהשתמש בהונגרית. כך במיוחד היה המצב בסופוטיצה (Subotica), העיר הגדולה והקרובה ביותר לגבול ההונגרי.**

* במאמר שהקדשתי לו ב'כולטין' של עולי יוגוסלאוויה, מס' 1, מיום 6 בנובמבר 1985, כיניתי אותו 'המגיד האחרון'. הוא נספה בשואה, יחד עם בני קהילתו דולֶנְיָה לְנְאוּוה.

** העיתונות היהודית ביוגוסלאוויה תועדה בקטלוג לתערוכה שנערכה במוזיאון היהודי של בלגראד בשנת 1982. לפרסום זה התייחסה ג'ני לבל ב'פעמים' 12, תשמ"ב, ע' 140-142. ראה סקירתי המפורטת בנושא זה ב'קשר, לימודי עתונאות', אוניברסיטת תל-אביב, 1988, ע' 96-100.

זמן קצר לאחר ייסוד האגודה ניתוספו לקבוצה הציונית סקציה של נשים בשם 'פרר-פלשתניה', בראשותה של ג'ני ויג, וסקציה של נוער בשם 'עבריה'. גן-הילדים היהודי הראשון נפתח ונוהל בידי שרה כהן (לימים שרה ברגר), מחנכת ועסקנית ציונית מעולה, שאף הכינה בשעתו את הקרקע להתרמות הראשונות לטובת קרן היסוד. היא עלתה ארצה שנים אחדות לאחר מכן, וגם בארץ פעלה כהוראה ונבחרה לחברת ההנהלה העולמית של "הדסה", ולנציגתה בארץ-ישראל. באותה עת פעלה גם אגודת הספורט "הודה מכבי", בראשותו של ד"ר פטר שווארץ. מסגרתה כללה ענפים כגון התעמלות, אתלטיקה, היאבקות וכדור-רגל, ואף מדור לנשים, ששיחקו ב"האזינה" (מין כדור-יד, משחק שהביאוהו עמם סטודנטים בתום לימודיהם בכְּנֹנו שבצ'כיה). בענף זה נערכו תחרויות מדי שנה במפגשים כל-ארציים של הנוער היהודי, שנקראו 'סְלֵט' (Slet), לפי הדגם שהיה מקובל בתנועת 'סוקול' היוגוסלאווית. בקבוצת הנוער הצטיינו אוטו מנדל, האחים פרידמן (אורל, ארנסט ורודולף), ברג'יורא ואדי ברנדייס, סטבן קובאץ, מאיר ולטמן, ולאדיסלאב ורטהיים ואיגן קליין. בשנת 1927 יסד רודולף פרידמן קבוצת צופים בשם 'השומר', שהצטיינה בהפצת מידע על קורות העם היהודי. קבוצה זו התאחדה עם 'עבריה' (1929), ובראשית שנות ה-30 השתלבה ב'השומר הצעיר'. כמו כן נוסד בעיר חוג מוסיקלי, שנקרא תחילה 'הזמיר', ובמשך הזמן הוחלף שמו ל'השירה'. האגודה הציונית עמדה בקשרי מכתבים וביקורים הדדיים עם המרכזים הציוניים של וינה ושל ברלין. יחסה להנהגה הארצית של ההסתדרות הציונית שמרכזה היה בזאגרב — וששפת-פעילותה היתה הקרואטית — היה רופף, הססני ואפילו דו-ערכי. הסיבה לכך נעוצה באי-היפרות אישית בין העסקנים, וכן בשפת-תקשורת שונה: גרמנית מזה, וסרבן-קרואטית בניב ובכתב קרואטי-לאטיני מזה, בו-בזמן שיהודי הגליל רק החלו ללמוד את השפה הסרבית, ובכתב הקירילי דווקא. עצם קבלת ההוראות מזאגרב נראתה לאנשי נובי-סאד כמיותרת, מכיוון שהם היו רגילים לקבלן מווינה במישרין. ברם, אי-ההכנות סולקו וההידורים יושבו כאשר הכינו בזאגרב, שאין להם עסק עם עדה עתיקה ומושרשת בין הסלאווים הדרומיים, בדומה, למשל, ליהודי בוסניה או סרביה, והחלו לפנות אל אנשי נובי-סאד בגרמנית. כך נתאפשר כינוסה המוצלח של המועצה הציונית הארצית בנובי-סאד, באוגוסט 1923, וכן המפגש החמישי של הנוער היהודי מכל חלקי המדינה החדשה, בקיץ 1924. מאז היתה ההנהגה הציונית דואגת למינוי נציג מן הגליל 'הבעייתי' כסגן-יו"ר. הראשון שנבחר לתפקיד זה היה ד"ר יוליוס (יוליה) דוהאן, אשר לימים פרש ויסד את הסניף הרוויזיוניסטי במדינה, שאף הוא פעל מנובי-סאד. אחרי מילאו את התפקיד הזה ו. לוקר ולודויג קורודי. הדור הראשון של ציוני הגליל אכן שיתף פעולה עם ההנהגה הארצית בראשותו של אלכסנדר ליכט, אך סירב להחליף את שם אגודתו ולהיפך לסניפה המקומי. דבר זה אירע בראשית שנות השלושים, אחרי שעסקנים צעירים יותר יסדו קודם-לכן ארגון ציוני נוסף בשם 'ת. הרצל'. בראשו עמדו לודויג קורודי, אוטו מנדל, אלכסא קליין (לימים מזכ"ל ק"ק זאגרב) ומרטין/מאיר ולטמן. היו אלה תיכוכים שהזמן גרמם בתוך המחנה הציוני, מחנה אשר התחזק וזכה לתמיכה גוברת והולכת בקרב הציבור היהודי והראיה לכך — 'כיבוש' הנהלת הקהילה מידי המתבוללים כבר בשנת 1925. באותו פרק-זמן פעלו בעיר, לפי הזמנתה של האגודה הלאומית, המורה העברי ד"ר יחיאל זוויארשנסקי, ואחריו המורה פנינה שנפלד. היא שנתנה שיעורים בנוסח 'תרבות', כפי שהיה

נהוג בפולין. אולם פעילות זו הופסקה עד-מהרה, כאשר פנינה קיבלה 'סרטיפיקאט' ועלתה ארצה כחלוצה. עבר זמן רב עד שהגיע לעיר מורה מוסמך לעברית, ואת החסר מילא בינתיים, בהצלחה חלקית, אך בהרבה רצון טוב, מיכאל בורוש, מנהל בית-הספר העממי היהודי. התנופה הציונית הגיעה לשיאה בעת הבחירות העירוניות בשנת 1928. בכחירות אלה השתתפה לראשונה 'מפלגה יהודית' (Jevrejska stranka), ביזמת הציונים ובהשתתפות נכבדים לא-ציונים. היתה זו מעין קואליציה סוכנותית, כשנה לפני הקמתה בהיקף עולמי. תופעה זו עוררה התלהבות בקרב בני הקהילה, והמפלגה זכתה בניצחון בלתי-צפוי, כאשר קיבלה חמישה מנדטים, במקום שלושה בלבד שניבאו לה. נשאלה השאלה, מה גרם לשינוי מחותי כזה באוכלוסייה שהיתה מנוכרת למעשה מערכי היהדות ושדגלה במשך תקופה ארוכה בתפיסה של 'הונגרים בני דת משה' ? ננסה להלן לעמוד על הגורמים שהביאו לכך.

בעקבות תבוסת הצבא האוסטרו-הונגרי במלחמת-העולם הראשונה, שבה נפלו קרבנות יהודיים רבים, הורגשה אכזבה מרה בקרב יהודי הונגריה בכלל, ובשטחים שסופחו למדינות האנטנטה הקטנה (רומניה, צ'כוסלובאקיה וס.ה.ס.). בפרט. זאת ועוד. משוחררי הצבא המובס ועריקיו התארגנו בכנופיות, שכונו בשל מדיהם 'הקדר הירוק'. כנופיות אלה עסקו בשוד ובכזיזה, ואף רצחו יהודים בעיירות ובכפרים. כך הקיץ הקץ על קהילות אחדות בסרם הסמוכה, כגון אינג'יה, בה היה בית-כנסת, באטאיניצה ועוד. מרבית הניצולים מפורענות זו, שעלה בידם לברוח בעוד מועד, תוך אבדן רכושם, השתקמו והצטרפו לקהילות בנובי-סאד, בסופוטיצה ובסומור. בשוך הקרבות, קמה מעבר לגבול הרפובליקה הסובייטית, בראשותו של בלה קון. כישלוננו של הקומוניזם הביא את 'מהפכת-הנגד הלבנה' ופוגרומים נגד יהודים, בניצוחו של הפושע איוון הייאש (Héjjas), בידעתו ובעידודו של הגנרל והמדינאי ג'ולה גומבוש (Goemboes). האנטישמים מוגי-הלב הללו לא פעלו כבודאפסט, שם היה ריכוז גדול של יהודים, אלא התנפלו, כמו 'הירוקים' לפניהם, על יהודים בודדים, בעיקר בכפרים, ועשו בהם שפטים. אירועים אלה התרחשו אמנם מעבר לגבול, אך לעיני אחיהם החופשיים בגליל, וגרמו להתפכחות מסוימת. מאוחר יותר, בשנת 1928, בוימה, בסיוע פעיל מצד הגבול ההונגרי, עלילת-דם בעיירה שעל נהר טיסה, באצ'קו-פטרובו סלו (בהונגריה Bács-Péterréve), על-סמך היעלמותה הזמנית של עוזרת-הבית במשפחת פולאק. המון מוסת של איכרים הונגריים התקהל ליד הבית, זרק אבנים וניפץ חלונות בבית פולאק, אך התערבותם המהירה של השלטונות הסרביים שמה קץ למהומה. הפרשה נידונה בעיתונות, לרבות העיתונות היהודית, וגרמה לזעזוע עמוק וגם להרהורים בקרב יהודים לא-מעטים. ייתכן, שהשפיעה לטובה גם העובדה, שממשלת ס.ה.ס. ראתה בעין יפה את הזדהותם העצמית של היהודים. סימן ראשון בכיוון זה היוותה התמיכה הפומבית במטרות הציוניות מטעם המשלחת הסרבית בארצות-הברית, במסמך הידוע כ'איגרת וסניץ'. איגרת זו ניתנה לד"ר דוד אלבלה, מנהיג ציוני וקאפיטאן (מיל). בצבא הסרבי, ב-27 בדצמבר 1917. החתום עליה, מילנקו וסניץ' (Milenko Vesnić), אז ראש המשלחת הסרבית באמריקה, כיהן לאחר-מכן כשר-החוץ וכראש-הממשלה של יוגוסלאוויה. בתקופה שבין שתי המלחמות לא חל שינוי בגישה אוהדת זו. בסיכום, לאור האכזבות מן האדונים

הקודמים, ולנוכח תנאי־חיים נוחים יחסית, נראה שנוצרה אווירה ציבורית מתאימה להתפשטותה של הציונות. נציגיה יכלו לפעול באין מפריע, והם אכן היו נתונים בתהליכי 'עבודת ההווה', כגון עיצוב דמותם הארגונית, גיבוש רעיונות, פיתוח שיטות־עבודה והתוויית תכניות ליישום ההכרה ביהדות כישות חברתית ומדינית עצמאית. קומץ העסקנים הללו ידע לנצל בפיקחות ובתושייה את שעת־הכושר וכנו מסד להתפתחותה הנאותה של התנועה כרחבי הגליל. לאור ההצלחות בנובי־סאד, חשבו כבר בשנות ה־20 על הצורך לפעול גם בערי־השדה ואף הוקמה, בפברואר 1921, מעין מסגרת אזורית למטרה זו. אמנם, ניסיון זה לא עלה יפה, והוא חודש על־ידי ההסתדרות הציונית רק בשנת 1935. מאותה שנה ועד לשואה באפריל 1941 פעלה מזכירות מיוחדת לגליל וויודינה, כשהיא ממוקמת ב'בית־העם היהודי', שנפתח באותה שנה. עצם הקמתו של בניין דר־קומתי כזה מהווה הישג שראוי להתכבד בו ומעידה על אופטימיות יהודית — שנתיים אחרי עלייתו של היטלר לשלטון בברלין! עם זאת, מן הראוי לציין, שמלאכתם של חלוצי הציונות בקרב בני עמם באזור הנידון לא היתה קלה. לא תמיד הצליחו הציונים לשכנע את פרנסי הקהילות ועובדיהן בנחיצות השינויים בסדר עבודת המוסדות, בצורך להקציב משאבים לקרנות הלאומיות לטובת בניין הארץ או לשם הוראת העברית בשיעורים מיוחדים וסיוע לתנועות הנוער וכיו"ב. כל חידוש גרר ויכוחים ולעתים היה כרוך במאבקי־כוח ובהשהיות. אפילו חלק מן הרבנים, על־פירוב יוצאי הסמינר הרבני של כודאפשט, התקשו להתפשר עם הרוח החדשה על תביעותיה ה'מהפכניות', ובדרך־כלל לא תמכו בלב חפץ בקבוצה הציונית בראשית דרכה. דווקא משום כך ראוי לציין את הרבנים שנמנו עם ראשוני הפעילים למען הרעיון היהודי הלאומי. אלה הם: ד"ר הרמן שוויגר, רבה של סנטה (Senta), ד"ר מוריץ נידרמן ב'וליקי ב'צ'ק'ק (Veliki Bečkerek), פנחס קלר, רבה של באצ'קה טופולה וד"ר ברנאט זינגר, רבה של סובוטיצה, הרב קלר, שכינה את עצמו 'מרתף', יסד וניהל, במשך זמן קצר, שבועון בשם "Israel", בעל מגמה דתית־לאומית, בשפה הגרמנית. במרוצת־הזמן, ועקב התייצבותה של הציונות בקהילות, מרבית רבני הגליל שיתפו פעולה והסתגלו לזרם הציוני השליט הן בקהילות והן באיגוד הקהילות בבלגראד. אשר לפרנסים המתבוללים בקהילות, הם גילו התנגדות והסתייגות מול ה'פולשים' הציוניים, שרובם אכן היו פנים חדשות במערכות הקהילתיות. מאבק זה לבש לעתים צורה של התקפות והשמצות אישיות, חלקן בכתב בעלונים שהופצו בתוך העדה. אחרי הניצחון המוניציפלי של הראשי היהדות בנובי־סאד, פסקו המריבות והחיים היהודיים התנהלו על מי מנוחות. הפרנסים שלא מצאו דרכם אל המחנה הציוני הסתפקו בפעולות סעד וגמילות חסדים, ובכך היתה נחמתם, שהועילה לכלל הציבור.

אין ספק, שהודות לנחישותם ולהתמדתם של נושאי דגל הציונות קמה ושגשגה התנועה הלאומית בגליל וויודינה, שבו התרכז כשליש מתושביה היהודים של יוגוסלאוויה. זה קרה בלי שעבודת־הקודש או עבודת הסעד יסבלו. אדרבה, רוב הקהילות גדלו ושגשגו בשנות השלושים, ובזכות הציונים הראשונים התנהלו חיים יהודיים תוססים עד לחורבן שירד על כל יהדות יוגוסלאוויה.

נספח א'

העסקנים הציוניים המרכזיים בגליל וויודינה בשנות העשרים של המאה הנוכחית

אבוני, ד"ר היינריך (חיים), קובין.

אליווייל, עמנואל (מנו).

אלמוסלינו, אמיל. סוחר. היה בשבי הרוסי.

אקשטיין, שמעון (סימון). חרשתן. פעיל הקרן הקיימת לישראל.

בוקור, שמואל.

בלאייר, גזה. סטארי-בציי.

בנדק, ד"ר יעקב, אדה.

בראייר, יוליו (יום-טוב). בודן / סומבור. נפטר בירושלים.

ברוק, יוסף. מראשוני המועדון הציוני.

ברוק, ד"ר מאתיאס, סובוטיצה.

ברנדייס, אדוארד-חנריק (?) — בנו של יהודה יוסף ברנדייס.

ברנדייס, ברגיורא — בנו של יהודה יוסף ברנדייס ומזכיר הארגון הראשון.

ברנדייס, יהודה יוסף. חרשתן. היה בשבי הרוסי. הראשון בחבורה.

גלאנץ, ד"ר מוריץ. סומבור.

גרוס, יוסף. סומבור (יסד שם אגודת נוער יהודית ראשונה).

דוהאן, ד"ר יוליוס (יוליה) (1884-1972). עורך-דין. כנציג יהודי וויודינה היה ציר

בקונגרס הציוני ה-12 בקארלסבאד (1923). בעת השואה היה כמאסר הגסטפו

בברלין. אחרי המלחמה היגר לארה"ב אך לעת זקנה עלה ארצה ונפטר בחיפה.

דיטריכשטיין #, אוטו (1897-1943). עמיל מכס. גזבר האגודה.

דרוואש, ד"ר אימרה. וליקה קיקינדה (Velika Kikinda).

האס, אוסקר.

הירשנהאוזר, בנו. כלכלן.

הנדלר #, ד"ר סיגמונד (זיגה). עורך-דין. ערך והוציא לאור כתבי-עת בשם הסמלי 'העברי'

בשפה ההונגרית (יצאו לאור 3 גיליונות בלבד). חזר מן השבי הרוסי.

סימן זה מופיע ליד שמות המשפחה של אישים שידוע עליהם שנספו בשואה.

במידת ידיעותינו, ציינו את שנות חייהם של העסקנים.

במקומות שלא צויינה העיר, הכוונה היא לנובי-סאד.

רשימה זו הוכנה על-סמך נתונים שנאספו בחיפה על-ידי יקיר אבנטוב ז"ל בשנת 1975 והושלמה הודות

לפרטים שסיפקו, בשנת 1992, ד"ר אורל פרידמן ז"ל (ומן קצר לפני שהלך לעולמו) מנהריה, וכן פבלה

שוטברגר ילח"א, מנובי-סאד. גם העורך, מחבר הרשימה, תרם מזיכרונותיו.

הרד, אויגן. סוחר.
 הרצוג, סטבן. סטארי-בצ'יי.
 ויג, אמיל (מנחס). סוחר.
 ויג, אסתר-ג'ני. ראה במאמר.
 ויג, ד"ר קארל, סנטה.
 ויג, ד"ר קולומן. סנטה ונובי-סאד. נפטר בחיפה.
 ויינפלד, איסו.
 וייס, ד"ר אלברט, נובי-בצ'יי. ערך כתב-עת ציוני בשם 'עולמנו' בשפה ההונגרית. בעת
 השואה היה בשבי הגרמני. כשוכו נתמנה פרופסור למשפטים בבלגראד והיה היו"ר
 הבתר-מלחמתי הראשון באיגוד הקהילות של שארית הפליטה.
 וייס, ליאור.
 ויראג, יוסף. סוחר. קיסאץ/נובי-סאד.
 וייסקופף, קרלו. חרשתן, יליד מוראויה. (1884-1966). נפטר בירושלים.
 ולטמן (לימים תובל), מאיר (מרטין). עורך-דין. מראשוני הנוער וארגון 'ת. הרצל'. נפטר
 בתל-אביב.
 ולטמן, ליאופולד, סוחר.
 ורטהיים #, ולאדיסלאב (לאצי). מהנדס.
 וסרמן, וליקי בצ'קרקה.
 זיס, פליקס. סוחר.
 כהן (נשואה ברגר), שרה (שארי) (1890-1970). ראה במאמר.
 לאני, יעקב. נובי ורבאס.
 לדרר, אלכסנדר.
 לוי, מאתיה (מאתיאס). מראשוני הציונים.
 לווינגר/לאסלו, ל'יודביט (לאיוש) (1891-1964). מנהל בית-החרושת לשימורים בשם
 'קולפיין'. נפטר בארץ.
 לוטסיג, ד"ר פרדיננד. עורך-דין. ראש הקהל במשך שנים רבות, לרבות בשואה. בכחירות
 העירוניות של 1928 עמד בראש הרשימה היהודית. אם-כי לא נמנה בין ראשוני
 הציונים, היה יהודי גאה ונאמן, שגילה יחס חיובי לתנועת התחייה ביהדות.
 לוקר, וילים (וילהלם) (1878-1943). אופטיקאי. יליד בוקובינה. ממייסדי הארגון הציוני
 וגבאי בית-הכנסת.
 לורנט, ד"ר זולטן (1886-1971). עורך-דין. ראש הקהל של ק"ק סובוטיצה.
 ליבוביץ', פבלה (פאול), סומבור.
 למפל, פבלה. פעיל ב'מכבי' (מאמן קבוצת האזינה) ולמען הקרן הקיימת. נפטר בתל-אביב.
 מורנגשטרן, ד"ר יעקב.
 מירו (Meroe), אוסקר. מראשי הארגון הציוני.
 מנדל, ד"ר אוטו. ממארגני הנוער היהודי. עלה ארצה בשנות השלושים. נספה בטיסתו
 בשליחות מטעם הסוכנות היהודית, בשנת 1947.
 מנצר, אלאדאר. ורשץ.

נאג', ד"ר פרנייה. עורך-דין.
 נאשיץ, איגנץ. סומבור.
 ניימן, אוסקר. סוחר.
 נירמן, ד"ר מוריץ. רבה של בצ'קרק (Bečkerek, כיום Zrenjanin).
 סאטלר #, ד"ר מאתייה (מאתיאס). יו"ר המועדון הציוני. ראה במאמר.
 פולאק, ד"ר אלדאר. פאנצ'בו.
 פולאק, אלכסנדר, סוחר.
 פילישר, שמעון. בעל בית-דפוס.
 פירסט, בצלאל (בלה). בא לנובי-סאר מסנטה, שם היה מנהל בית הספר היהודי ומייסד
 אגודת 'עזרא'. בשלהי שנות העשרים עזב את נובי-סאר ומאז לא נודע גורלו.
 פישר, ארפד. ו. בצ'קרק.
 פרידמן, אלכסנדר. נובי-זרבאס.
 פרידמן, ד"ר אורל (1897-1993). כלכלן וסופר. ממארגני הנוער היהודי. נפטר בנהריה.
 פרידמן, ד"ר ארנסט (1903-1971). אחיו של הנ"ל. מחנך ופילוסוף. מרצה ופובליציסטן.
 נפטר בחיפה.
 צוויבאק, אדולף.
 קורודי, לייודוויט-לודוויג (לאיוש). (1891-1964). סוחר קמעונאי, מראשי האגודה
 'ת. הרצל'. נפטר בתל-אביב.
 קליין (ארנון), אלכסא. יליד מוסטר. פעיל ב'ת. הרצל'. נפטר בתל-אביב.
 קלר, פנחס. רב בבאצ'קה טופולה. מו"ל של 'Israel' — כתב-עט דתי-לאומי בשפה
 הגרמנית.
 קאסוביץ, ד"ר ארמין. רופא שיניים. יו"ר הקהילה מטעם הציונים.
 קרפנר, לודוויג. ו. בצ'קרק.
 רוזנבאום, הרמן. סוכן ביטוח.
 רות #, ד"ר לזאר (בן יוסף). רב וסופר. ראה במאמר.
 שווייגר, צבי/הרמן. רב בסנטה.
 שווייגר, ד"ר משה, בנו של הנ"ל. עורך-דין. מראשוני הנוער הציוני בסובוטיצה ויו"ר
 האיגוד הארצי של הנוער הציוני. ידוע כנואם דו-לשוני מלהיב בכל הגליל. בשואה
 היה כלוא במאוטהאוזן. עלה ארצה כבר-צבי. נפטר בתל-אביב.
 שוסברגר, אויגן. סוחר.
 שטיינר, לודוויג. בלה צרקוזה.
 שפורד, אימרה. סובוטיצה.
 שפר ארנסט. סטארה קאניז'ה. נפטר בירושלים.
 שרייבר, אדולף, המכונה Adi. כלכלן. נפטר בתל-אביב.

שרה (שארי) כהן-ברגר
מראשוני הציונים בוויודינה
(ומראשי 'הדסה' בארץ)

ד"ר מטייה (מאטיאס) סאטלר
רופא עממי — יו"ר האגודה הציונית הראשונה
בנובי-סאד (נרצח ע"י חיילים הונגריים בינואר 1942)
(ציורו של ג.א. באלאז', משנת 1929)

ד"ר פרדיננד (ננדור) לוסטיג
(ציורו של באלאז')

ד"ר סיגמונד (זיגה) הנדלר
מראשוני הציונים בנובי-סאד (נספה בשואה)
(ציורו של באלאז')

לודויג (לאיוש) קורודי
מנהיג ציוני בנובי-סאד

ד"ר מאיר תובל (וולטמן)
מנהיג ציוני בנוטי-סאד

מראה של בית-הכנסת של סובוטיצה

נספח ב'

בתי-כנסת ובתי-מדרשאות בוויודינה ושנות הקמתם
(המבנים אשר עמדו על תלם ערב השואה — לפי סדר א"ב, בתוספת של המקום בלועזית)

		א. חבל באצ'קה
1896	Ada	אדה
1885	Apatin	אפאטין
1896	Bajmok	באימוק
1780	Bajša	באישה
1750	Bač (Bács)	באץ'
1863	Bačka Topola	באצ'קה טופולה
1806	Bačka Palanka	באצ'קה פאלאנקה
	Bačko Petrovo Selo	באצ'קו פטרובו סלו
1905	Bački Petrovac	באצ'קי פטרובץ
1807	Bezdan	בזדאן
	Horgoš	הורגוש
1914	Vrbas	ורבאס
1900	Žabalj	ז'אבאלי
1900	Titel	טיטל
	Temerin	טמרין
1926	Mali Idjoš	מאלי איג'וש
1892	Mol	מול
1909	Novi Sad	נובי-סאד
1902	Subotica	סובוטיצה
1865	Sombor	סומבור
1870	Stanišić	סטאנישיץ'
1896	Stara Moravica	סטארה מוראוויצה
1861	Stara Kanjiža	סטארה קאניז'ה
1883	Stari Bečej	סטארי בצ'יי
1880	Sivac	סיוואץ

מתוך כתב-ידו המפורט יותר של פבלה שוסברגר בשם "בתי-כנסת בוויודינה", שנשמר ב'ארכיון אבנטוב לתולדות יהודי יוגוסלאוויה', בבנין שפרינצק, בקמפוס גבעת-רם, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1873	Senta	סנטה (ניאלוגית)
1929	Senta	סנטה (אורט.)
1900	Srbobran	סרבובראן
1850	Pačir	פאציר
1870	Parabuć	פאראבוץ
1779	Pivnice	פיבניצה
1900	Feketić	פקטיץ
1779	Prigrevica	פריגרוויצה
1860	Čantavir	צ'אנטוויר
1763	Čonoplja	צ'ונופליה
	Čurug	צ'ורוג
1900	Kovilj	קובילי
1861	Kula	קולה
1900	Kisac	קייסאץ

ב. חבל באנאט :

1870	Ečka	אצ'קה
1880	Arandjelovo	אראנג'לובו
1880	Bedra	בדרה
1870	Begejci	בגייצי
1898	Bela Crkva	בלה צרקווא
1896 (כיום זרניאנין Zrenjanin)	Veliki Bečkerek	וליקי בצ'קרק
1828	Vršac	ורשאץ
1865	Novi Bečej	נובי בצ'יי
1910	Novi Kneževac	נובי קניז'ווא
1907	Pančevo	פאנצ'בו

אגודות סעד ועזרה הדדית

חברה קדישא. אגודה דתית מסורתית שמקורה בתקופת בית שני. המנהג חודש במאה הט"ו בפארג, שם תוקנו תקנות מפורטות. מטרתיהן העיקריות הן: עזרה רפואית, תמיכה בעניים, קבורה ותיקון קברים. באזור וויודינה הוקמו אגודות כאלה מאז ראשית המאה הי"ח. אשור מטעם השלטונות המקומיים ניתן לק"ק נובי-סאד בשנת 1729, לק"ק בבצ'קרק (כיום: זריניאנין) בשנת 1764, לק"ק בודאן 1779 ולק"ק בסוכוטיצה ב-1790. (הזכרנו רק את הקהילות הגדולות או הקדומות ביותר, עד ראשית המאה הט"ט). בכל העדות פעלה ח"ק משלה. במשך הזמן נתמזגו אגודות אלה עם הקהילות ונעשו למחלקות שלהן.

בית-חולים יהודי. מוסד יחיד מסוגו בכל שטחי יוגוסלאוויה. התקיים בעיר סוכוטיצה, בשם 'בית-החולים היהודי על-שם ד"ר ברנאט זינגר'. הרעיון להקמתו נולד בשלהי מלחמת-העולם הראשונה, כאשר הוחזרו הביתה פצועים רבים מן החזיתות, שהצבא האוסטרו-הונגרי המתפורר לא היה מסוגל לטפל בהם. היוזם והשתדלו למען הקמת מוסד זה היה לאיוש (לודוויג) פולאק, סוחר ויצואן מקומי. באביב 1923 נרכש מבנה, וב-15 באוגוסט 1923 פתח בית-החולים את שעריו. בתקנון נקבע, שליהודים תהיה עדיפות בקבלה, אך למעשה נתקבלו לטיפול ואף לאשפוז גם לא-יהודים. בראשית פעולתו היו בו 40 מיטות, אך כבר בשנה הראשונה להפעלתו קיבלו בו טיפול 1000 חולים והוענקו 1500 ימי אשפוז. מנהלו הראשון של המוסד היה הפרופסור פריג'ש קוראני (Korányi), ששמו המקורי היה קרונפלד, ושבתור מומחה דגול למחלות פנימיות זכה בהונגריה לתואר-האצולה 'בארון'. אחריו ניהלו את בית-החולים ד"ר טורוק (Toeroek) וד"ר אלדאר שאפר, שהיה נכה ושנודע כמומחה בתור גינקולוג וסרולוג.

בשנת 1935 זכה בית-החולים למעון משוכלל, שאפשר היה להרחיב את קיבולו ולשפר את יעילותו. בשנת 1938 טופלו בו כ-1400 חולים וניתנו למעלה מ-1700 ימי אשפוז. בשיא פעילותו היו בו המחלקות הבאות: פנימית, כירורגית, גינקולוגית, אורתופדית, ונרולוגית, אף-אוזן-גרון, מחלקת ילדים ומחלקת עיניים. בראש כל מחלקה עמדו רופאים ועבדו בו גם ארבע רופאות ו-10 אחיות מוסמכות.

יושב-ראש הוועד היה ל. שראגר, ובין הרופאים הצטיינו וילהלם, אלסברג, גזה לוי, פרנקל ורתור הולנדר האורתופד (שעלה ארצה וחי עתה בתל-אביב). אין צורך לומר, כי השואה של שנות 1941 – 1945 שמה קץ למוסד זה, והוא לא חודש מאז.

בתי-אבות ובתי-מחסה. עוד מימי קיסרות אוסטרו-הונגריה קיים בזאגרב בית-אבות יהודי על-שם ליאפולד שווארץ, שהיה בשעתו המוסד היחיד מסוגו ביוגוסלאוויה – והוא עדיין מתפקד. אך גם בנובי-סאד, בירת הגליל, נוסדה בראשית שנות השלושים 'אכסניה

ותמחוי לזקנים וליתומים'. אגודה למען אותה המטרה נוסדה שם עוד במאה הקודמת, אך המוסד הראשון נפתח בשנת 1904 (נסגר באותה שנה לרגל העדר חוסים). בשנת 1932 נחנך בניין שאכסן 45 זקנים ו-60 יתומים. פרט לאבות וליתומים בני הגליל, אוכסנו וטופלו במוסד זה מאמצע שנות השלושים ועד אפריל 1941, גם ילדי אזורים אחרים במדינה, ובפרט ילדי ביטולה וסקופיה שבמאקדוניה. היוזם הראשי של מפעל זה היה יוליה האיזש-שיף. שלטונות הכיבוש ההונגריים ציוו-על סגירתו, ושרידי הקהילה שלאחר השואה לא יכלו לחדש בו את הפעילות.

ביוגוסלאוויה שבין שתי מלחמות-העולם התקיים רק בית-יתומים יהודי זה, ועליו היתה גאוותם של יהודי נובי-סאד. דרך אגב, מוסד ציבורי דומה בשם 'פת לחם ואכסניה לילדים' היה פרי יוזמתה של מרת ילנה כהן (Jelena Kohn). אשת-חיל זו ארגנה, כאמרגנית מתנרבת, גם קונצרטים בהשתתפות גדולי המוסיקה של התקופה. אמנם, סופה היה מר: היא ובעלה, יוסף יוליה כהן (אשר בתור נדבן ידוע היה בעל התואר 'יועץ לבאנוס' (מושל הגליל), נרצחו באכזריות בידי הכובשים ההונגריים, בשנת 1941.

אגודות נשים (הידועות בשם 'Frauenvereine'). אגודות כאלה היו קיימות כמעט ליד כל קהילה מסודרת. בבצ'ק נוסדה אגודה כזו בשנת 1858, בסומבור — שנת 1873, בפאנצ'בו — בשנת 1873 ובנובי-סאד רק בשנת 1876. בבצ'יי נוסדה אגודת נשים בשנת 1886, בקולה — בשנת 1890, ובסובוטיצה — בשנת 1895. אגודות כאלה הוקמו בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הנוכחית בעוד כתריסר קהילות, ביניהן קיקינדה שבכאנאט (1906). כולן עסקו בהגשת סיוע למחוסרי-אמצעים בכלל, ולבנות בעת שעמדו להינשא בפרט. כמו-כן, הן העניקו מילגות-לימודים ודאגו לחינוך ילדים ולמתן סעד לקשישים.

ביקור חולים. אגודות בשם זה ולמטרה זו נכללו בקהילות שונות. כך, למשל, בסומבור נוסדה אגודת ביקור חולים בשנת 1886, ואילו בסנטה — בשנת 1888. בסובוטיצה פעלה אגודה כזו בקרב הקהילה האורתודוקסית. ראינו לעיל, שהרוב הניאולוגי (רפורמי מתון) הקים בית-חולים ממש.

רשימת האיורים (לילקוט ב' – "יהודי ויוודינה")

עמוד	
99	1. גל-עד לקדושי סובוט'יצה, צילום מס' ד 356/1* במלחמת-העולם-השניה (בבית-הקברות היהודי)
97	2. ד"ר משה בר-צבי (שווייגר), צילום מס' ד 208 ממנהיגי הציונים כיוגוסלאוויה (יליד סובוט'יצה)
110	3. לודויג (לאיוש) קורודי צילום מס' ד 237 מנהיג ציוני בנובי-סאד
110	4. ד"ר מאיר חובל (וולטמן), צילום מס' ד 469 מנהיג ציוני בנובי-סאד
109	5. שרה (שארי) כהן-ברגר, צילום מס' 561/5ד מראשוני הציונים בויוודינה (ומראשי 'הדסה' בארץ)
109	6. ד"ר מ'ט'נה (מאטיאס) סאטלר, צילום מס' ד 545 רופא עממי – יו"ר האגודה הציוני הראשונה בנובי-סאד (נרצח ע"י חיילים הונגריים בינואר 1942) / ציורו של ג.א. באלאו', משנת 1929/
109	7. ד"ר סיגמונד (זיגה) הנדלר, ד 570 מראשוני הציונים בנובי-סאד (נספה בשואה) (ציורו של באלאו')
109	8. ד"ר פרדיננד (ננדור) לוסטיג, צילום מס- ד 573 (ציורו של באלאו')
81	9. ד"ר זולטאן לוראנט, צילום מס' ד 544 ראש הקהילה בסובוט'יצה
39	10. יהודי וינה חוגגים / לאור הוצאת 'צו הסובלנות' של הקיסר יוסף השני (ציור בן-התקופה)
91	11. תמונת השער לכרך ב' של "מורה נבוכים" להרמב"ם, בתרגומו להונגרית של הרב ד"ר מור קליין, רבה של ק"ק וליקי בצ'ק'ק
97	12. ד"ר אוטו מנדל, מנהיג ציוני בנובי סאד
110	13. מראה של בית-הכנסת של סובוט'יצה
117	14. מקבץ מהעתונות היהודית משנות ה-20 וה-30

* הצילומים הממוספרים "נמצאים ב"ארכיון אבנטוב לתולדות יהודי יוגוסלאוויה" בגבעת רם, בירושלים.

מקבץ מהעתונות היהודית משנות ה-20 וה-30

מכאן ואילך —
התמציות בסרבית קרואטית ובאנגלית

Yalqut No. 2 (Research Papers, Essays & Records)

**HISTORY OF THE JEWS OF THE
VOJVODINA REGION OF YUGOSLAVIA**

Edited
by
ZVI LOKER

Tel Aviv — Jerusalem, 1994

English Edition: Susan Strul

Cover Design: Gershon Apfel, Givatayim

© Copyright by HITAH DUT OLEY YUGOSLAVIA in Israel, 1994

Production by: Technosdar Ltd., Tel Aviv

English Summaries

Preface

The article opens with a description of the geographical features of the region and some basic information about the arrival of the Jews into the area. In view of the fact that the pioneering work of Yakir Eventov — Volume I of the "History of the Jews of Yugoslavia" — does not devote more than ten pages to this subject, it would seem in order to treat the fate of the Jews of Vojvodina, i.e. a territory in which one third of Yugoslavia's Jews resided, in greater detail.

Serbian post-World War II historians have provided us with useful monographic studies on certain urban communities. We are now endeavouring to present a more complete review, in chronological order, of the establishment of Jewish settlements within the context of prevailing social and political circumstances, as well as documenting their acceptance by and coexistence with the local populations, mainly the Serbs and the Hungarians.

The first paper, by Professor M. Frejdenberg, examines the problems facing the first arrivals, and their absorption into local patterns of life. It also deals with events during the 18th century, paying particular attention to demographic and social changes in the wake of paramount European developments.

The second paper, by Joseph Loewinger/Levinger, deals with events and the struggle for equal rights during the 19th century and early years of the 20th century, under different ruling authorities, against the background of existing national conflicts between Austrians and Hungarians, as well as those between Vojvodina's Hungarians and Serbs. The article points out the causal links between Serbian, and particularly Hungarian, antisemitism and the appearance of the first manifestations of a national consciousness among the Jews.

The last article is the Editor's contribution. He analyses the beginnings and early successes of the Zionist movement which became a dominant factor in the life of Vojvodina Jewry in the 1920s, and which had certain similarities to the Zionist movements which arose in other Yugoslav regions although it underwent a basically different process.

Complementing his statements, the Editor has appended a list of Zionist activists of that period, together with available biographical data. A register of synagogues throughout Vojvodina and a list of Jewish mutual aid societies are also appended. Among the latter, the most prominent is the Dr. Bernard Singer Hospital — unique of its kind on Yugoslav soil — and, to a lesser

degree, the "Home for the Aged and Orphans" in Novi Sad. Both these institutions, though local initiatives, were open to all Yugoslav Jews.

We refrained from compiling a general bibliography. Instead, each author has included his sources within his article.

With a view to promoting wider distribution of this work, including abroad, we are opening the Latin (left) hand side of this booklet with summaries in the English and Serbo-Croatian languages.

Our sole aim is to relate the Jewish historical experience on Yugoslav territories up to the time of the Holocaust, and thereby contribute to the creation of a documented record of this time and place.

The Historical Committee of the "Hitachdut Oley Yugoslavia"
(Association of Jews originating from Yugoslavia)

Jerusalem, May 1994

P.S.: For technical reasons, we have not been able to apply Slavonic accents, for which we trust our readers will pardon us.

Maren Frejdenberg:

Vojvodina Jewry in the 18th Century

This paper reviews the history of the Jews of Backa and Banat, the future Vojvodina, from the end of the 17th century until the early years of the 19th century. By this time, the entire region had been conquered by the Austrians during the war of 1683—1699. The area was devastated and severely depopulated, and the authorities urgently needed a new population. The primary necessity was therefore colonization. Many Serbs arrived in the area from the South, while German colonists arrived from the North. The Jews formed a small rivulet within this stream.

A further process was urban development and growth. There were no ancient roots of urban life in the region. New cities (Sombor, Subotica, Veliki Beckerek) arose, founded on the base of military settlements and small towns. Even the capital of the province, Novi Sad, emerged from the suburb around the fortress of Petrovaradin.

There are more sources at our disposal concerning the history of Vojvodina Jewry in the 18th century than are available regarding the neighbouring Serbian areas (to the south of the Danube river). These sources consist mainly of permits for settlements in the cities, in the official correspondence with the local authorities, and census data. These documents were discovered in local archives by D. Colic, D. Jelic and M. Beljanski, and published in the 1970s and 80s.

This chapter aims to resolve a number of issues: From where did the Jewish migration originate? How active was the process? What were the principal occupations of the Jews? What was the nature of their relations with the authorities?

At first, Jewish immigration was very poor, only some 1-2 families per several years. Only after the mid-18th century did it become more intense. The percentage of Jews in all cities reached approximately one per cent. Only in Novi Sad did the percentage reach 4-5 per cent, since this was the capital city of the province and an important military centre which badly needed supplies provided by the Jews (gunpowder, food, etc.). In all, 33 Jewish families (144 souls) lived in this city in 1782. The scarcity of city markets was the reason for this poor flow of immigration.

Some Jews here were suppliers to the military. They represented the wealthier sector of the Jewish communities. Other wealthy Jews were cattle

breeders who drove their herds across Hungary to Buda, Pest and Vienna. The most widespread Jewish occupation, however, was the "Hausierer" — the peddler. Poor Jews were compelled to practise this form of commerce because their competitors, Christian merchants, did not allow them to acquire permanent places in the city markets. The figures of these poor peddlers became typical in the many cities and towns of Eastern Europe, and the phenomenon was particularly widespread in Vojvodina.

Some Jews resided in rural areas, where they were employed as "factors" (Trade Agents) on the estates of landlords. Relations between the nobility (in particular the magnates — counts and dukes) and their local Jews were good at all times. Some Jews traded in alcohol. This was a common occupation for Jews in this region, and they practised it mostly in their capacity as military suppliers and as inn-keepers in the villages. Emperor Joseph II prohibited such sales by Jews to the peasants, especially in large quantities and on credit.

A further rural profession of the Jews was land tenancy. Although this is mentioned in some judicial papers, in reality it was not a widespread phenomenon. "The Jews do not have the soil as tenants", wrote some contemporaries. The Jews fought in vain against this ancient ruling which prevented them from cultivating the land.

The Jews of Vojvodina were a dynamic and mobile element of society. They moved regularly from the rural areas into the cities and back, as participants in weekly markets or trade fairs, for financial purposes, etc. Their dwelling place in the city was usually the inn which served as an important link between the city and the rural areas. The Jew could find "kosher" food there, a bed, and safety for his wares. The role of the inn in Jewish economic life cannot therefore be overestimated.

Evidence on the internal life of the Jewish communities is, unfortunately, rather scarce. However, we can follow its development in certain cities, such as Novi Sad. The "Beit ha-Tefilla" appears as its first elements during the first and second decades of the 18th century. About that time, the city authorities approved the post of the "parnass" in the community. Later, the "Hevra Kadisha", a mutual aid society, was founded, and the ritual slaughterer ("shlachter") appeared. Four synagogues were erected, one after the other: the Novi Sad community was sufficiently well-to-do to build them.

There is information at our disposal as to the division of occupations within the communities. The Hungarian "Landtag" in Bratislava (Pressburg), in 1807, laid down the following categories of Jews: 1. Merchants negotiating with their own capital; 2. Merchants and artisans trading on credit; 3. Independent farmers; 4. Tenants; 5. Servants. One hundred Jews lived in Novi Sad in the mid-18th century, of which only seventeen were house-owners. Among the ten Jews who lived in Sombor, only three were house-owners. Five cattle-breeders living in Sombor earned only 100-125 florins per

year, while a sixth, a rich man, earned two thousand florins. While some wealthy Jewish merchants dominated the city market, other Jews were simply deprived of any possibility of making a decent living.

The majority of Jewish inhabitants were poor. The average family income in Subotica was 5-20 florins per annum (by comparison, the income of a municipal clerk was 150 florins). Only two Jewish families in Subotica at that time earned as much as 60 florins. The majority of indigent Jews were teachers, "shlachers" and musicians.

The relations between Vojvodina Jewry and the authorities were rather complex. The municipal authorities mostly wavered between an anti-Jewish position and moderation regarding the Jewish merchants who were active as food suppliers to the cities. The relations of the Jews with the nobility were on the whole favourable. Jews worked on many Hungarian estates as "factors", inn-keepers, etc. Consequently, the nobility often supported Jewish petitions to the Landtag in Pressburg (especially in the 1790s).

One institution which was most hostile to the Jews was the Emperor's Court in Vienna. For example, Charles VI, in 1726, prohibited the marriages of sons of Jewish families, apart from the first born son, so that younger sons were forced to emigrate. Empress Maria-Theresia (1740-1780) was even more hostile to the Jews. In 1744, she introduced the so-called "Toleranzsteuer" or "Toleranztax" which was imposed on the Jews who lived in the Hungarian part of the Empire. They were forced to pay 20,000 florins each year for eight consecutive years. This tax, which the Jews called the "Malkegeld", was especially despised by the Vojvodina (and Hungarian) Jews. This tax was later increased to thirty, fifty and even eighty thousand florins.

The situation changed after the accession of Emperor Joseph II (1780-1790). The new Emperor issued a decree known as the "Toleranzpatent" (1783) which was received by the Jews with delight. The decree permitted them to cultivate the land, practise handicrafts, reside wherever they so desired, and remove the yellow signs from their garments. Other decrees favourable to the Jews followed. One of them was a decree of the Landtag called "De Judaeis" (1792). This was the last act assuring greater equality to the Jews. Soon a long period of repressive acts and persecutions followed which lasted until the eventual Emancipation of the 1860s came about.

Josef Levinger:

The Jews of Vojvodina in the 19th and Early 20th Centuries

The documented presence of Jews in Dalmatia, Macedonia and Thrace during the early centuries of the Christian era may be taken as the basis for the assumption that Jews also lived in Southern Pannonia (the later Serbian Vojvodina) and that they were probably suppliers to the Roman legions in a later era. In Christian Byzantium — from the 4th to the 9th century — Jews were considered strangers who observed a distinct, but nevertheless tolerated, religion.

During the Middle Ages — from the 10th to the 16th century — the fortunes of the Jews of Vojvodina, small in numbers, were closely linked to those of the Christian feudal state of Hungary, and also to the fate of the borderland Serbian fiefdoms. It is likely that Jews even lived among the tribal groups of Avars and among other Asiatic tribes which made incursions into this territory and temporarily settled there, and some of these tribes adopted certain Jewish symbols. Some of the excavated Jewish artefacts discovered at Chelarevo (earlier, in Hungarian, Csib) on the banks of the Danube, in the vicinity of Backa Palanka, point to such a possibility.

During the period of the Turkish rule — from the 16th to the end of the 18th century — Jewish merchants were admitted to the local markets and allowed to trade with other countries. At the same time, they were subject to discrimination and burdened with higher taxes than the local Moslem merchants. The authorities generally treated the Jews leniently, considering them the “lesser evil” as compared to the Christian population, and judging them a somewhat harmless element. Later, in the course of the 18th century, the Turks were expelled from that region and the entire province of Vojvodina was annexed to the Hungarian lands under the rule of the Habsburg monarchy.

In the middle of the 18th century, the first Jewish communities were established and recognized by the authorities. The founders were groups of new immigrants from Moravia, Burgenland and Galicia. However, until the ascent of Emperor Joseph II to the Habsburg throne in 1790, Jews were not granted equal rights; in some instances, they were even expelled. This situation changed when Joseph II became Emperor, as he stood for a new social order, known as Enlightened Absolutism. He regarded the Jews as suitable collaborators in economic development, and for this reason, proclaimed partial Jewish emancipation and granted new rights to all Jews

already settled in Vojvodina. These rights were meant to come into effect within the framework of the compulsory Germanization of public life.

Following the dynamic changes engendered by the rise of the Reformist movement in Hungary, demands for the acceleration of Jewish emancipation were made from the Hungarian side, since the Jews were considered by them to be indispensable promoters of large-scale economic development. These demands were also motivated by the desire to achieve a Hungarian ethnic majority in the kingdom, especially in Vojvodina. Finally, in 1840, new regulations favouring Jewish emancipation were adopted by the "Hungarian Estates" (parliament). During the futile Hungarian uprising of 1849, the general emancipation of all Jews settled on Hungarian soil, including Vojvodina, was proclaimed by the Hungarian authorities. This decision was not put into effect, however, since the Hungarians themselves did not achieve full independence. Following the Hungarian military defeat and the establishment of Bach's absolutist regime, even those accomplishments which had earlier been attained in the struggle for the equal rights of Jewish subjects, were subsequently abolished.

The military defeat of the Habsburgs in Italy in 1859, and their failure in the war against Prussia in 1866, coupled with the fast growth and economic rise of urban centers throughout the Monarchy, and especially in Hungary and Vojvodina, eventually compelled the court in Vienne to negotiate with the Hungarian representatives and grant Hungary a greater degree of independence. This was confirmed by an agreement signed in 1867 allowing for the establishment of an Austro-Hungarian confederation and the annexation of Vojvodina to Hungary. The changes engendered by the establishment of Hungarian self-rule also meant new living conditions for the Jews. In all provinces of the Hungarian kingdom, economic life, based on a monetary economy, began to flourish. These changes led to gradual Jewish emancipation from 1860 onwards. Complete emancipation was proclaimed in 1867, and in 1895, the right to accept proselytes into the fold, was declared.

Jewish emancipation in Hungary and Vojvodina promoted progress and welfare in all spheres of life, including religious and cultural activities. The social framework underwent complete change. The number of Jews in Vojvodina doubled, reaching 30,000, and their living conditions greatly improved. In certain spheres of the economy and culture, Jews even gained the upper hand, particularly in banking, insurance and foreign trade. Jews also made significant contributions to the flourishing of several branches of industry. They were prominent in the fields of transportation and manufacturing, and took part in the electrification of Vojvodina. Jews were amongst the most prominent physicians, lawyers and journalists. Jewish names could also be found in culture and the arts, particularly show business. All the larger Jewish communities built stately synagogues which compared favourably to the churches of the major religions.

During this period of history, the Jews undoubtedly played a major role in the life of the state and province. Outstanding Jewish personalities, some of them very wealthy, gained access to the ranks of the nobility. In some instances, it was even possible to buy a nobleman's title. Jews who paid high tax rates were made members of city councils and autonomous governing bodies, known as virilists, without election. As a result, it is evident that the number of Jews in these bodies surpassed their proportionate share of the general population. In the Hungarian state administration, in the political parties, and even in the army, certain Jews held positions of great responsibility. All these achievements were attained within the context of Hungarian nationalism and the active participation of Jews in this movement. However, this Jewish political stance provoked a negative reaction from the leaders of the Serbian national movement. Consequently, at the end of the 19th century, the latter movement adopted certain anti-Jewish traits which followed stereotypes promoted by the tradition of the Orthodox church. This trend was reinforced by economic considerations: Jewish merchants were seen as rivals to their Serbian counterparts, as more successful competitors who in some instances had gained the upper hand at the expense of Serbian shopkeepers. During this period, Yasha Tomic, scion of a Serbian merchant family whose business had gone bankrupt, founded the Serbian Radical Party in Vojvodina. He himself had failed as a university student, but had studied in Vienna during the period when the notorious antisemite Luegger was mayor of Vienna. Yasha Tomic was the owner and editor-in-chief of the daily newspaper "Zastava" which he used to promote an antisemitically-tainted brand of Serbian nationalism.

From the end of the 19th century, an even more dangerous form of Hungarian antisemitism began to raise its head. This Hungarian version of antisemitism was rooted in the traditions of both the Catholic and Protestant churches. It gained momentum, stirred by worsening economic conditions which provoked bitterness among the masses of the uneducated and impoverished Hungarian agrarian proletariat. Antisemitism was also exploited by the certain political circles in their struggle against the expanding influence of the social-democratic movement which they labelled "Jewish". The clergy too contributed to the spreading of hatred towards the Jews, leading to the infamous Tisza-Eszlar blood libel case.

Such an atmosphere made possible the emergence of a legal antisemitic party under the leadership of Geza Istoczy. At the height of its influence in the 1880's, this party gained five per cent of the votes in elections, provoked assaults on Jews, and organized several programs in Hungary and even in Vojvodina. The deepening economic crisis, followed by antisemitic agitation and the prolonged First World War which ended in defeat, led to a reversal of opinion among some Jewish communities regarding recent political events and historical developments. A gradual move towards the strengthening of

Jewish self-determination took place. Former Jewish prisoners-of-war, released from captivity in Russia, played an important role in this evolution towards Zionism. Many disillusioned former Austrian and Hungarian soldiers and officers had arrived at a new understanding of political realities while behind bars, and now ceased to believe in assimilation as a solution to the Jewish problem. These returnees, alongside Jews who had originally hailed from Eastern Europe, founded the Zionist movement in Vojvodina, now incorporated in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In the ensuing period between the two world wars, this movement rose to a dominant position in Jewish public life.

Zvi Loker:**Early Zionists in Vojvodina**

Whereas in Croatia and in Bosnia/Herzegovina conditions were fertile for Zionist activity, and an organizational framework already in place even prior to the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (S.H.S.), the situation in Vojvodina was not yet ripe for such an initiative. Hungarian Jewish assimilation had retarded the adoption of an independent Jewish political stance. It took considerable disappointment caused by the Hungarians, and reappraisals from Austro-Hungarian Jewish POWs following their Russian captivity, before it became possible to create an "Association of National Jews" in Novi Sad, the capital of the region. Indeed, the initiators of this move were mostly Jews which had originally hailed from Eastern Europe— where they had been steeped in Jewish culture and remained unassimilated from the majority populations — together with some returnees from Russia. The public expression of their views was mainly aired through their weekly organ which appeared in German as the "Juedisches Volksblatt" (Jewish People's Herald). This weekly was published during the critical period between 1921 and the end of 1924. The Association grew in numbers, later founding a youth section and supporting the Jewish sporting club "Judah Maccabi".

The Zionists of Novi Sad had maintained substantive ties with Zionist centers in Vienna and Berlin even prior to establishing the Association. Their desire to maintain their independence, together with linguistic differences, proved an impediment to full cooperation with the territorial Zionist Federation, whose headquarters were in Zagreb (Croatia). It is therefore not surprising that local branches of the Federation did not come about officially before the early 1930s. In 1937, a Zionist District Secretariat for Vojvodina was set up in Novi Sad which was located within the Jewish Communal Center, which had opened its doors in 1935.

By the end of the 1920s, Zionist activists had already taken over the leadership of the Jewish community. In the municipal elections of 1928, for the first time a separate "Jewish party" ran, unexpectedly gaining five seats on the local Council. The former Kehilla militant assimilationists, together with those Jews whose identify was mainly religious, had to content themselves with religious, cultural, and in particular social welfare work. At the same time, the Zionists endeavoured to promote the sale of the Zionist shekel, as an endorsement of the movement for Jewish revival, collected

funds for Palestine, and stressed the teaching of Jewish heritage, including courses in Hebrew.

The authorities were generally favourable to these trends and did not interfere. Most of the religious functionaries, trained in German, Austrian or Hungarian rabbinical seminaries or yeshivot, were at first less than enthusiastic about the new ways introduced by the Zionists. Gradually, however, many of them joined the ranks and conformed to the prevailing new spirit. Others behaved passively or were indifferent.

The incorporation of Vojvodina's Zionists into the general Yugoslav framework, took the form of regularly electing a representative from this region as Vice-President of the Zionist Federation, and the successful hosting of two sessions of the Zionist National Council in Novi Sad. Zionist activity in Vojvodina was in full swing when the joint Hungarian/German occupation took place, marking the start of the genocide of Vojvodina's Jews, as well as of Jews throughout Yugoslavia.

ISTORIJA JEVREJA VOJVODINE

Srpski-hrvatski izvodi

Urednik: Cvi Loker

Tel Aviv — Jerusalem, 1994

Srpski izvodi

Predgovor

Počinje s opisom geografskih obeležja pokrajine i osnovnih podataka o doseljavanju Jevreja u ove krajeve. S obzirom na činjenicu da je u pionirskom delu Jakira Eventova — u I. tomu Istorije Jevreja Jugoslavija (hebrejski) — ovom području posvećeno svega desetak strana, ukazala se potreba šire obrade teritorije, na kojoj je bivstvovala jedna trećina jugoslovenskih Jevreja. Srpski istoričari posleratne ere dali su nam korisne monografske studije o pojedinim lokalnim zajednicama, pa je tu poduzet pokušaj celovitog i hronološki sredjenog prikazivanja kako nastanka jevrejskih opština u datim društveno-političkim uslovima, tako i u pogledu saživljavanja i koegzistencije sa većinom stanovništva, t.j. sa Srbima i sa Madjarima. Prvi esej je delo profesora M. Frejdenberg-a koji opisuje sâm doseljavanje i snalaženje u novim prilikama, te pojave tokom XVIII. veka, s naročitim obzirom na demografska i društvena kretanja, u povezanosti s glavnim evropskim zbivanjima. U drugom eseju, iz pera Josef Levingera, obradjeni su događaji i borbe za ravnopravnost tokom XIX veka i početkom XX veka pod vidom menjanja vladajućih režima i nacionalnih sukoba, Austrijanaca sa Madjarima, kao i između vojvodjanskih Madjara i Srba. Levinger je ukazao na uzročnu vezu srpskog, a naročito madjarskog, antisemitizma i prvih pojava jevrejske nacionalne svesti. Poslednji esej je prilog urednikov. On prikazuje začetke i prve uspehe cionističkog pokreta koji je tokom 20tih godina našeg doba postao dominantan među vojvodjanskim Jevrejima, slično, no ipak drukčije, od ostalih jugoslovenskih pokrajina.

Analizi te pojave pridodati su lični podaci o javnim radnicima na tom polju, kao i o sinagogama širom Vojvodine i jevrejskim dobrotvornim društvima i ustanovama za međusobnu pomoć. Među potonjima ističe se Jevrejska bolnica na ime Dr. Bernarda Singer-a u Subotici — jedinstvena na jugoslovenskom tlu — zatim i "Utočište za stare i siročad" u Novom Sadu. Ove ustanove, nikle iz mesnih pobuda, značajne su po tome što su služile celokupnoj jevrejskoj zajednici Jugoslavije.

Nismo sastavili opštu bibliografiju, već je svaki autor naznačio izvore kojima se služio, u sâmom svom napisu.

Pog. vidom želje za raspačavanjem ovog dela u inostranstvu, otvaramo latinsku stranu s rezimeima na srpsko-hrvatskom i na engleskom jeziku.

Isključivi nam je cilj ukazati na jevrejsku prošlost na jugoslovenskim teritorijama i doprineti očuvanju dokumentovane uspomene na istu.

Istorijski odbor Hitahdut Olej Jugoslavija (Udruženja Jevreja iz Jugoslavije) u Izraelu.

Maren Frejdenberg:

Jevreji Vojvodine u XVIII. veku

Predmet ovog rada je istorija Jevreja Bačke i Banata, t.j. delova buduće Vojvodine, od kraja XVII. do početka XIX. veka. U tom razdoblju, Habsburgške Armije osvojile su celu tu pokrajinu u ratovima od 1683 do 1699 g. Taj dugotrajni rat toliko je opustošio ceo kraj da se pojavila hitna potreba za novim naseljenicima. Doista, proces kolonizacije tih krajeva odvijao se svestrano: dok su sa Juga energično nadirali Srbi, sa Severa su dolazili Nemci, Slovaci i Rusini. U tom valu doseljavanja, udeo Jevreja bio je neznatan. Uporedo sa kolonizacijom razvijao se i proces formiranja gradskih naselja. Urbanizacija je, međjutim, tekla relativno sporo budući da je na mestu bilo premalo tradicija gradjanskog života. Tako su nastali gradovi, kao Sombor, Veliki Bečkerek i Subotica na područjima obuhvaćenim bivšim vojnim naseobinama. Čak se i Novi Sad, buduća prestonica pokrajine, razvio iz predgradja i šančeva petrovaradinske tvrđjave.

U pogledu istorije vojvodjanskih Jevreja tokom XVIII. veka raspoložemo s obilnijom gradjom, no što je slučaj s istorijom Jevreja susednih srpskih oblasti, južno od Dunava. Primera radi: odluke mesnih vlasti i njihovo međusobno dopisivanje pretstavljaju takvu gradju. Srpski istoričari, Čolić, Beljanski i Jelić, koristiše se ovim materijalom, objavivši niz takvih dokumenata tokom 70tih i 80tih godina našeg veka. No ipak, na nama je da ispitamo sledeću problematiku: Koji je bio intenzitet jevrejskog doseljavanja? Čime su se ti Jevreji bavili? Kakvi su bili odnosi Jevreja s lokalnim vlastima?

Isprva, jevrejsko useljavanje u ove krajeve bilo je prilično ograničeno — po jedna ili dve porodice u toku nekoliko godina; ono je tek sredinom XVIII. veka poteklo u većoj meri. Udeo Jevreja u gradskom stanovništvu Vojvodine nije prevazišao 1 procenat, s izuzetkom Novog Sada, gde je dosezao do 4 ili 5%. Veći udeo Jevreja u Novom Sadu proističe iz same funkcije toga grada kao administrativnog i vojnog centra, kome je nužno stalno i redovno snabdevanje municijom, hranom i ostalom robom, što su je uglavnom Jevreji obezbedili. Godine 1782 živelo je tu 144 Jevreja, u 33 domaćinstva. Glavni uzrok relativno slabog doseljavanja Jevreja nalazi se u ograničenom obimu gradskog tržišta u prvo vreme.

Bogatiji sloj Jevreja bavio se prvenstveno opskrbom vojske. Pored ovih liferanata, drugi ekonomski jači Jevreji izvozili su stoku u Beč, Požun i Budu. Većina Jevreja bavila se torbarenjem (bili su t.zv. 'hauzireri'). Siromašni

Jevreji morali su se latiti toga posla, s obzirom na to što im konkurenti, hrišćanski trgovci, ne dadoše da dodju do stalnih tezgi na gradskoj čaršiji. Siromašni Jevreji-torbari bili su redovna pojava širom Istočne Evrope, no u manjim razmerama nego u Vojvodini.

Manji deo Jevreja živeo je na selu. Medju potonjima bilo je i 'faktora', t.j. delovodja ili ekonomna na imanjima veleposednika. Opšte uzevši, odnos plemića, a osobito grofova i kneževa, prema Jevrejima bio je uglavnom povoljan. Poneki seoski Jevreji Vojvodine, bavili su se davnašnjom profesijom Jevreja — prodavanjem alkoholnih pića, prvenstveno vojsci ili pak seoskim svratištima ili krčmama. Državne vlasti su baš tu trgovinu povremeno sprečavale ili ograničavale. Tako na primer: Car Josip II zabranio im je jednom trgovinu na veliko sa seoskim življem, uključivo prodaju na veresiju. Neki Jevreji bili su zakupnici zemlje. O tome nalazimo podataka u pravnim spisima, ali iste treba primati sa rezervom, s obzirom na neznatnu količinu takvih spisa. S druge strane, savremeni izvori, putopisi, svedoče naprotiv da se "Ovdašnji Jevreji ne bave zakupom zemlje". Tu i tamo nailazimo na dokaze o tome da su se Jevreji borili protiv ukorenjenih zabrana bavljenjem zemljoradnjom, ali znamo da ovi napori, da se ta zabrana ukine, nisu urodili plodom.

Valja naglasiti da su vojvodjanski Jevreji bili izričito mobilan živalj. Oni su često putovali iz sela u grad radi učešća na nedeljnim pazarima i prazničnim sajmovima, kao i u cilju udovoljavanja svojim novčanim obavezama. U gradovima, noćili su u svratištima, koja su u to doba bile značajne spona između grada i sela. Tu su Jevreji mogli da dobiju 'košer' hranu te da uživaju ličnu i materijalnu bezbednost. Jasno je da su ta svratišta odigrala važnu ulogu u životu vojvodjanskih Jevreja.

Podaci o životu prvih jevrejskih zajednica su, nažalost, veoma oskudni. Ipak nam je omogućeno da pratimo stvaranje opština u pojedinim gradovima, na primer u Novom Sadu. Već početkom XVIII. veka, bogomolja ('Bet ha-tefila') predstavlja osnovni temelj u životu tamošnje opštine. U to vreme gradske vlasti postavljaju prve opštinske sudije, t.zv. Judenrichter-e. Tada se osnivaju i dobrotvorna i pogrebna 'Sveta društva' (Hevra kadiša), a ujedno se pojavljuju i prvi ritualni koljači, zvani 'šlahteri'. Tokom vremena podignute su u Novom Sadu ne manje od četiri bogomolje — rečiti znak ekonomskog blagostanja.

Unutar same opštine novosadske odvija se postepeno društveno raslojavanje. To se vidi u odluci mađarske 'diete', staleške skupštine u Požunu (današnjoj Bratislavi), iz 1807 godine, kojom se službeno određuje razvrstavanje Jevreja, na sledeći način: 1. Trgovci sa sopstvenim obrtnim kapitalom; 2. Trgovci i zanatlije koji se služe pozajmljenim sretstvima; 3. Samostalni zemljoposednici; 4. Iznajmljivači zemlje i 5. Poslužitelji. U

Novom Sadu je sredinom XVIII. veka živelo oko stotinak Jevreja, a od njih samo 17 behu kućevlasnici.

U Somboru, bilo je Jevreja-trgovaca stokom, čiji je godišnji prihod procenjen sa 100 — 150 florina, a jednom od njih pripisan je dohodak od 2000 florina. U većim gradovima, nekoliko imućnih trgovaca Jevreja zavladaše gradskim tržištima, dočim su ostali savernici morali da se zadovolje s minimalnim, ili još nižim, životnim uslovima. Znamo da je većina vojvodjanskih Jevreja pripadala sirotinji. Prosečni godišnji prihod takve porodice, u Subotici na primer, nije prevazišao sumu od 20 florina, dok je plata gradskog službenika iznosila 150 florina. U toj opštini, samo su dve porodice dosegle prihod od 60 florina. Učitelji, šlahteri i muzičari spadali su medju najsiromašnji slojeve jevrejskog stanovništva.

Odnosi vojvodjanskih Jevreja sa vlastima bili su prilično složeni. Politika gradskih uprava prema Jevrejima u datom periodu bila je promenljiva, budući da se kolebala izmedju protiv-jevrejskih stavova s jedne i povremenih umerenih ili liberalnih stavova, s druge strane. Nema sumnje da su Jevreji kao trgovci-slabdevači pretstavljali važan elemanat, s kojim je trebalo računati. Istovremeno, odnosi izmedju Jevreja i plemića bili su podnošljivi. Uostalom, madžarsko plemstvo je često podržavalo jevrejske molbe — peticije — upućene staleškom parlamentu u Požunu, osobito tokom 90tih godina XVIII. veka. Od svih merodavnih ustanova — sve do kraja XVIII. veka — samo je Carski dvor u Beču imao izričito negativan stav prema Jevrejima. Na pr., car Karlo VI je 1726 godine ograničio dozvolu sklapanja brakova na samo prvorođenog sina jevrejske porodice. Ostali su dakle bili primorani da odu u druga mesta, u potrazi za nevestom. Carica Marija Terezija (vladala je 1740 — 1780) ispoljila se kao najgori neprijatelj Jevreja. Ona je ustanovila, 1740 godine, specijalni porez za sve Jevreje pod vidom 'Poreza tolerancije'. Taj porez je važio u svim zemljama madžarske krune dakle i u Vojvodini. Jevreji behu primorani da uplate 20.000 florina tokom osam godina. Taj danak Jevreji prozvaše 'Malke-geld' (Kraljičine pare), po zlu poznate medju madžarskim i vojvodjanskim Jevrejima. Tokom godina, dažbina je još povišena prvo na 30, pa na 50 i napokon i na 80 hiljada florina.

Stupanjem na presto Josipa II (1780 — 1790), stanje se znatno promenilo. Novi car je, 1783 godine, proglasio svoj 'Patent Tolerancije' koji je s oduševljenjem primljen u krugu jevrejskih podanika. Tom carskom reformatorskom odlukom dozvoljeno je Jevrejima da obradjuju zemlju, bavljenje raznim zanatima, slobodno naseljavanje, pa je čak i obavezno nošenje ponižavajućih oznaka na odelima ukinuto. Sledili su novi, po Jevreje povoljni, carski dekreti. Odlukom madžarske skupštine od 1792 godine objavljen je dekret 'De Judaeis' t.j. o pravima i dužnostima Jevreja. Isti je sankcionisan od strane cara i kralja, nosioca madžarske krune. Iza ovog dekreta sledio je još dug period represije i progona sve do emancipacije 40tih godina XIX. veka.

(S ruskog peveo — Josef Levinger)

Josef Levinger:

Jevreji Vojvodine u XIX i početkom XX stoleća

Dokazano prisustvu Jevreja u Dalmaciji, Makedoniji i Trakiji u prvim stolecima naše ere može se smatrati osnovom za pretpostavku da je i na teritoriji Južne Panonije (kasnije srpske Vojvodine) verovatno bilo Jevreja, i to kao snabdevača rimskih legija. U hrišćanskoj Vizantiji — od IV do IX veka — Jevreji su smatrani strancima, pripadnicima jedne svojstvene, ali ipak tolerisane religije. Tokom Srednjeg Veka — od X do XVI veka — sudbina malobrojnih vojvodjanskih Jevreja usko je vezana za sudbinu feudalno-hrišćanske Madjarske i pograničnih srpskih feuda. Čak i medju grupama Avara i drugih azijskih plemena, koja su upadala na tu teritoriju i privremeno se nastanila, ili je bilo Jevreja, ili su ta plemena poprimila izvesne jevrejske simvole. Na tu mogućnost ukazuju nalazi Čelareva (Csib, madjarski raniji naziv mesta) na Dunavu, kraj Bačke Palanke. U doba osmanlijske vlasti — XVI do kraja XVII veka — Jevreji su prihvaćeni kao nosioci kako domaće tako i spoljne trgovine, iako behu zapostavljeni i oporezovani jače od muslimana. Vlasti su se odnosile prema njima uglavnom povoljno, s obzirom na to što su u njima videli 'manje zlo' u poredjenju sa hrišćanskim stanovništvom i kao bezopasan elemenat. Tokom XVIII veka Turci su proterani, a cela je pokrajina pripojena madjarskim zemljama Habsburgovaca. Pod tim režimom osnovane su — počevsi od sredine XVIII stoleća — prve jevrejske opštine. To su učinile grupe novih doseljenika iz Moravske, Burgenlanda i Galicije. Do dolaska na presto cara Josipa II, 1790 godine, Jevrejima su ograničavana prava, pa su pokatkad i proterivani. Josip II bio je pretstavnik prosvetljenog apsolutizma i kao takav ocenio je Jevreje pogodnim saradnicima na ekonomskom polju. Stoga je proglasio delimično emancipaciju već dotada nastanjenih Jevreja u carevini, pa sledstveno i vojvodjanskih, pod uslovom obavezne germanizacije javnog života. U novonastaloj dinamici i jačanjem reformističkog pokreta u Madjarskoj, pojaviše se zahtevi za ubrzanjem emancipacije Jevreja, budući da su potonji smatrani neophodnim pokretačima privrednog razvitka većih razmera, a ujedno i u cilju obezbedjenja madjarske etničke većine u carevini, pogotovo u Vajvodini. Madjarski staleški parlamenat izglasao je, 1840 godine, nove mere u pravcu emancipacije. Tokom neuspešne Madjarske bune, početkom 1849 godine, iako sami Madjari ne postigoše nezavisnost, proglašena je opšta emancipacija Jevreja na madjarskom tlu, dakle i u Vojvodini. Ta odluka, medjutim, nije sprovedena u delo. Štaviše, nakon madjarskog vojnog poraza i tokom 'Bachove reakcije', ukinuta su i dota-

dašnja postignuća u borbi za jevrejsku ravnopravnost. Neuspesi Habsburgovaca u talijanskim ratovima, 1859 godine, i poraz u ratu sa Prusijom, 1866 godine, uz brzi razvitak i jačanja gradova u celoj Carevini, a posebno u Madjarskoj i Vojvodini, primorale Krunu da pregovara s madjarskim predstavnicima i da im prizna nezavisnost. To je usledilo sklapanjem Nagodbe, 1867 godine, kojom je Carevina postala Austro-ugarska konfederacija, a Vojvodina biva priključena Madjarskoj. Pod novim uslovima života, pod madjarskom upravom, obezbedjen je ekonomski procvat u vidu novčane privrede u svim pokrajinama madjarske Kraljevine. Ova promena dovela je do postupne emancipacije, počevši od 1860 godine pa nadalje. Potpuna emancipacija Jevreja proglašena je 1867 godine. Ista je proširena s pravom na prijem prozelita, 1895 godine. Emancipacija madjarskih i vojvodjanskih Jevreja poslužila je potstrekom blagostanju i napretku na svim poljima delatnosti, uključivši verski i kulturni domen. Stvoreno je novo stanje. U to doba se broj Jevreja udvostručio i iznosio 30.000 duša, dok im se i materijalno stanje znatno popravilo. U izvesnim oblastima privrednog i kulturnog rada, Jevreji postigoše čak i hegemonistički položaj, naročito u bankarstvu, spoljnoj trgovini te u više grana industrijskog razvitka. Istakoše se prvenstveno u saobraćaju i preradjivačkoj industriji, a doprineli su i elektrifikaciji pokrajine. Bili su prominentni još i u medicini, pravosudju, osiguranju i u štampi. Uzeli su aktivnog učešća u umetnosti, osobito u njenim zabavnim ograncima. U svim većim opštinama sagradjene su reprezentativne sinagoge, koje nisu zaostajale za crkvama glavnih veroispovesti.

Jevreji su u ovom periodu besumnje odigrali značajnu ulogu u životu države i pokrajine. Istaknutim ili veoma imućnim Jevrejima dodeljene su plemićke titule, a ponekad su se iste mogle i kupiti. Jevreji koji su plaćali znatne stope poreza, uvrštavani su u gradske skupštine i u samoupravna tela bez izbora, kao t.zv. virilisti. Na taj način bio je udeo Jevreja u tim telima mnogo veći od njihovog udela u stanovništvu. U ugarskoj administraciji, u političkim partijama, pa i u vojsci, pojedinci Jevreji zauzeše odgovorne dužnosti. Svi ti uspesi postignuti su u okviru madjarskog nacionalizma i aktivnim učešćem u njegovim manifestacijama. Ta pojava izazvala je negativnu reakciju kod prvaka srpskog nacionalnog pokreta. Usled toga, krajem XIX stoleća, taj je pokret poprimio antiijevrejsko obeležje, u skladu sa stereotipnim tradicijama pravoslavlja. Taj smer je još pojačan tržišnom konkurencijom sa strane jevrejskih trgovaca. U tom rivalstvu, Jevrejima je ponegde pošlo za rukom da potisnu srpsku čaršiju. Izdanak srpskih trgovaca pod stečajem i bezuspešan student u Beču — za vreme gradonačelnika Luegger-a, zloglasnog antisemite — Jaša Tomić postade osnivačem Srpske radikalne stranke u Vojvodini. Bio je i vlasnik/urednik dnevnika 'Zastava'. U tom svojstvu pokazao se kao protagonista antisemitski obojenog srpskog nacionalizma. S druge strane, od kraja XIX veka pa na ovamo, digao je glavu madjarski, još opasniji, antisemitizam. Ta madjarska verzija antisemitizma, bila je ukorenjena kako u katoličkoj tako i u evangeličkoj veri. Taj pravac se

razvijao pod vidom pada privredne konjunktore koji je izazvao ogorčenje u masama zaostalog i osiromašenog agrarnog proletarijata. Antisemitizam je takodje korišćen u izvesnim političkim krugovima u borbi protiv uticaja socijaldemokratije koja je tada bila u porastu, ožigošavanjem iste kao tobože 'jevrejske'. I kler je doprineo širenju mržnje protiv Jevreja, koja se izrodila u neslavnu krvnu osvadu, u t.zv. Tisa Eslarskoj aferi. U toj atmosferi mogao je Géza Istóczy da osnuje legalnu antisemitsku stranku. Ta je stranka, na svom vrhuncu, postigla, 80ih godina, 5% glasova, a na terenu je prouzrokovala izgrede i nekoliko pogroma u Madjarskoj, pa i u Vojvodini. Sve oštrija ekonomska kriza, uz antisemitsko huškanje, te dugotrajni, a napokon i izgubljeni, I svetski rat, izazvaše u pojedinim jevrejskim opštinama reviziju pogleda na događaje i istorijska kretanja. Tako je došlo do postepenog preokreta u duhu jevrejske samosvesti. U tom preokretu ka cionizmu odigraše značajnu ulogu povratnici iz ruskog ropstva, razočarani bivši austrijski ili madjarski oficiri i vojnici. Mnogi medju njima došli su do novih spoznaja, odbacivši asimilatorstvo kao rešenje jevrejskog pitanja, i to baš u zarobljeničkim logorima. Ovi su ljudi, zajedno s Jevrejima poreklom iz istočne Evrope, osnovali cionistički pokret medju Jevrejima Vojvodine u Kraljevini S.H.S., kojoj je priključena i Vojvodina. Ovaj je pokret postao dominantan medju Jevrejima celokupne države u periodu izmedju dva Svetska rata.

Cvi Loker:

Počeci cionizma u Vojvodini

Dok su u Hrvatskoj i u Bosni/Hercegovini već pre stvaranja države S.H.S. stvoreni uslovi i organizacioni okviri cionističke delatnosti, u Vojvodini je to usledilo tek docnije. Madjarsko-jevrejska asimilacija je dugo odolevala prodiranju samostalnog jevrejskog opredeljivanja i tek su mnoga razočaranja od madjarskog patriotizma i nove spoznaje koje su doneli sobom bivši jevrejski zarobljenici iz Rusije, omogućili osnivanje 'Saveza narodnih Jevreja' u Novom Sadu. Pokretači ove organizacije bili su većinom, bilo Jevreji poreklom iz Istočne Evrope, nosioci jevrejske kulture i neasimilovani u svojim ranijim boravištima, bilo povratnici iz Rusije. Kao organ te grupe izlazio je nedeljni list 'Juedisches Volksblatt' (Jevrejski narodni list), u kritičnom prvom periodu od 1921 do zaključno 1924 godine. Savezu je prilazilo sve više novih članova, a on je osnovao i jevrejsku omladinu i podupirao sportski klub 'Juda Makabi'. Novosadski cionisti održavali su tradicionalne veze s cionističkim centrima u Beču i u Berlinu, pa su tek postepeno sredjeni odnosi saradnje sa 'Savezom cionista Jugoslavije' sa sedištem u Zagrebu. Tek početkom 30tih godina stvara se i u Novom Sadu t.zv. MCO, t.j. mesna podružnica SCJ-a, a 1937 osnovan je i Organizacioni Sekretarijat za Vojvodinu, s uredom u Jevrejskom domu (podignutom 1935 g.) u N. Sadu. Još krajem 20tih godina cionisti su preuzeli vlast u Jevrejskoj opštini novosadskoj, a za vreme municipalnih izbora 1928 godine nastupila je prvi put 'Jevrejska stranka' i dobila 5 mandata u gradskom veću. Bivši opštinski prvaci ili samo konfesijonalno svesni Jevreji nastavili su versko-prosvetnim i socijalnim (karitativnim) radom, a cionisti su agitirali prodavanjem šekela, znaka pripadnosti pokretu jevrejske obnove, skupljali fondove za izgradnju Palestine i radili na upoznavanju jevrejske istorije i kulturne baštine, uključivši i kurseve hebrejskog jezika. Stav vlasti prema toj delatnosti bio je povoljan i u znaku nemešanja. Većina verskih službenika i rabina, proizašlih iz nemačkih, austrijskih ili madjarskih rabinskih seminara i škola, nije isprva prihvatila nove tendencije koje su uveli cionisti u jevrejski život. Postepeno su mnogi medju njima pristupili i aktivno saradjivali u cionističkom duhu, a drugi pak držali su se pasivno ili indiferentno. Uključivanje vojvodjanskih cionista u opštejugoslovenski cionizam došao je do izražaja izborom jednog potpretsednika Saveza cionista, kao pretstavnika Vojvodine, i održanjem dva uspešna 'Savezna veća' u N. Sadu, kao i jednog omladinskog sleta, a najzad i izlaskom novog cionističkog dvojezičnog glasila 'Jevrejske Novine/Juedische Zeitung'. Cionistički pokret Vojvodine bio je u punom jeku, kad je naišla nemačko-madjarska invazija, a time je počeo genocid nad vojvodjanskim, kao i ostalim Jevrejima, Jugoslavije.

**The following pages
contain the Hebrew text**

Yalqut No. 2 (Research Papers, Essays & Records)

**HISTORY OF THE JEWS OF THE
VOJVODINA REGION OF YUGOSLAVIA**

Edited
by
ZVI LOKER

Tel Aviv — Jerusalem, 1994